

# CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

2. szám



# CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

2. szám

Szerkesztette

Feld István, Terei György, Szatlóczki Gábor, Domokos György

Kiadja

Castrum Bene Egyesület  
Historiaantik.hu Kiadó

Budapest, 2005

*E számunk munkatársai*

DOMOKOS GYÖRGY, történész, Hadtörténeti Intézet és Múzeum; FELD ISTVÁN, régész, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudomány Kar, Régészettudományi Intézet; KOPPÁNY ANDRÁS, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; MENTÉNYI KLÁRA, művészettörténész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; MORDOVIN MAXIM, régész, PhD-hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudomány Kar, Régészettudományi Intézet; TOLNAI GERGELY, régész, Esztergom Vármúzeum; TÓMKA GÁBOR, régész, Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

## GERŐ LÁSZLÓ

### a magyarországi tudományos várkutatás megalapítója (1909-1995)

Tíz éve távozott el a mennyei épületek közé Gerő László építész, a 20. századi magyarországi műemlékvédelem és építészettörténet egyik legkiemelkedőbb és legsokoldalúbb egyénisége. Tevékenységéről már életében is számos méltatás látott napvilágot, széleskörű munkásságát talán a legjobban az a vaskos tanulmánykötet jellemzi, melyet 85. születésnapjára jelentetett meg legutolsó, s talán legkedvesebb munkahelye, az akkor épp Országos Műemlékvédelmi Hivatal névre hallgató szervezet. Az antikvitástól a múlt századig terjed a tematikája az itt közzétett építészeti vonatkozású írásoknak, melyek szerzőiként nem csak a hazai régészek, művészet- és építészettörténészek színe-java, de számos külföldi szakember is tisztelgett „a tanár úr” vagy „Laci bácsi” előtt.

Érthető tehát, hogy e rövid megemlékezésben nem térek ki Gerő László építész-tervezői, műemlékvédelem-szervezői vagy oktatói munkájára, s azt sem elemzem részletesen, mit jelentett az általa 1957-ben megalapított és máig élő „Műemlékvédelem” című folyóirat. Úgy érzem, a Castrum Bene Egyesület hírlevelében elsősorban a várkutató szakemberről kell szólnom – talán nem mindig csak objektíven, hisz mint utódja nem csupán az Egyesület elnöki posztján, de az egykori Internationales Burgen Institut (IBI) magyar képviselőjeként is, alkalmam volt őt közelebbről is megismernem. Lenyűgöző egyéniségként, az utolsó magyar polihistorok egyikeként maradt meg az emlékezetemben. Egyik legkedvesebb emlékem, amikor 1992-ben a 3. nemzetközi Castrum Bene konferencián váratlanul kiállt a pécsi székesegyházban a nemzetközi közönség elé és nagyívű előadást rögtönzött az épület 19. századi helyreállításáról.

A magyar várak iránt érdeklődő laikusok és szakemberek számára még ma is egyértelmű, hogy „a Gerő” alatt Laci bácsi pontosan 50 évvel ezelőtt, 1955-ben megjelent „Magyarországi várépítéset” című kötetét kell érteni – annak ellenére, hogy ő könyvek tucatjainak volt a szerzője, melyek közül sok másik is foglalkozott erősségeinkkel. Ez nem véletlen. Az elmúlt fél évszázad is csak megerősítette azt a tényt, melyet már a kortársak is sejtettek: Gerő László ezzel alapította meg a modern, tudományos várkutatást hazánkban. Természetesen ez a megállapítás nem kívánja csorbítani az olyan elődök érdemeit, mint Könyöki József – az ő összegyűjtött építészeti felméréseit tartalmazó kötet már lassan ugyanolyan ritkaság, mint Gerő könyve –, vagy Varjú Elemér, kinek fényképes albuma azonban újabban már reprintben is megjelent. Azt azonban objektíven meg kell állapítanunk: a 19. század vége vagy a 20. század eleje Magyarországon nem hozott létre olyan vártopográfiai-vártörténeti alpműveket, mint amelyek tőlünk nyugatra, Ausztriában vagy Csehországban ma is a kutatás kiindulópontjainak számítanak.

Így már közhelynek számít, hogy Gerő Lászlót szinte a kényszerűség vitte rá arra, hogy összefoglalja a magyarországi várépítéset fejlődését. Amikor ugyanis az 1940-es évek végén építészként – természetesen nem kevés műemlékes tapasztalattal a háta mögött – feladatául kapta a budai várpalota ekkor feltáruló középkori részeinek helyreállítását és bemutatását, tájékozódni kívánt a hazai erősségek építészetről. S mivel nem talált használható kézikönyvet, maga készítette el azt. Ez az időszak – ötven év távlatából

ez ma már különösen jól látszik –, nem volt épp ideális egy maradandó mű alkotására, hisz többek között fel sem merülhetett benne, hogy tanulmányúton járja végig a Felvidék jelentősebb várromjait.

Páratlan tehetsége, lényeglátó és összegző képessége azonban átsegítette a nehézségeken. Szerencséjére munkájában támaszkodhatott az egykori Műemlékek Országos Bizottsága értékes gyűjteményeire, könyv-, fotó- és tervtárára is. A hatalmas anyag rendezéséhez elkerülhetetlen volt egy megfelelő módszer kidolgozása, s ez az adott körülmények között csak egy tipológia lehetett. Alaposabb történeti-régészeti kutatások hiányában elsősorban a hadtörténet megállapításait hívta segítségül, munkahipotézisként azt a tételt fogalmazva meg, hogy a várépítészet változásait mindig a támadás és a védelem kölcsönhatása határozta meg. Igazi rendszerető műszaki emberként ezt ugyan végül egy általános érvényű szabállyá emelte, s hogy munkája milyen hatást gyakorolt fiatalabb kortársaira, azt jól jelzi, hogy Csesznek, Csobánc vagy Hollókő első kutatói inkább Gerő tipológiai rendszerének, mint saját szemüknek hittek elemzéseik során. Ugyanígy a sárospataki Vörös-toronnyal foglalkozó szakemberek is csak nehezen törődtek bele az épület közel három évszázados „fiatalodásába”.

Kétségtelen, hogy az 1955-ös várkönyv alapvetően járult hozzá nem csupán pusztuló váraink védelméhez, de az erősségek iránti érdeklődés kibontakozásához, s így végső fokon ahhoz is, hogy a várakkal történő foglalkozást már nem csak egy különös hóbortnak, de tudományos tevékenységnek is kezdték tekinteni. A várkutatás azóta ugyancsak elhunyt jeles egyéniségei közül itt csak Kozák Károly és Sándorfi György nevét említhetem, kiknek az életében – saját bevallásuk szerint – meghatározó volt Gerő László várkönyve.

Ugyanakkor ma már aligha lehet tagadni, hogy a Gerő-féle rendszer nem állta ki az idők próbáját – azaz Laci bácsit is utolérte az úttörők elkerülhetetlen végzete, az, hogy a hatásukra vagy kezdeményezésükre fellendülő kutatás végül túllép rajtuk. Ezt ők maguk ugyan csak ritkán látják be – ez is természetes –, ahogy „a tanár úr” is igyekezett minél szélesebb körben, nemzetközi szinten is népszerűsíteni téziseit. Az utóbbi vonatkozásában kevés sikerrel, ahogy ezt a különböző „nemzeti tipológiák” más képviselőinél is megfigyelhetjük.

1968-ban adott ki egy újabb könyvet „Magyar várak” címmel. Ebben már az 1950-es évek végétől (részben neki köszönhetően) kibontakozó nagy várhelyreállítási kampány első eredményeivel is találkozhatunk – miközben az általános fejezetekben szó szerint megismételte az első könyvében írottakat. A rossz nyelvek szerint magát az 1955-ös könyvet adta oda a gépirónőnek, bejelölve, hogy mely bekezdéseket másolja át az új kéziratba. Ez feltételezhető a „Várépítésztünk” című, 1975-ben napvilágot látott újabb kötet bevezető részei esetében is, miközben ebben – az általa elsősorban szerkesztőként jegyzett – könyvben már a legjelentősebb várak kutatói foglalták össze kutatásaikat. Gerő emberi-kutatói nagysága épp ebben rejlett: belátta, hogy a kutatás fejlődése már aligha teszi lehetővé az egyszemélyes monográfiákat. Különösen nagy érdeme, hogy helyt adott Nováki Gyula és Fügedi Erik alapvető tanulmányainak is, s ezzel – a kora-középkori sánccvárak, illetve az írott forrásanyag értékelésének bekapcsolásával a várkutatásba – lényegében egyik elindítója lett a ma is élő, történeti irányultságú kutatási irányzatoknak.

Talán sokakat meglep, hogy a fentiekben miképp nyilatkoztam Gerő László vártipológiájáról. Úgy vélem azonban, hogy egy fejlődő tudományterületen természetes, hogy még a legnagyobb hatású elméleteket is felváltják az újak – az európai várkutatásban ma

már korántsem csupán katonai objektumoknak tekintik a középkor várait. Az adott kerektek között ugyanakkor nincs módomban felsorolni „Laci bácsi” máig is alapvető meglátásait és ráérzéseit – mindazokat az értékeket, melyek a modern várkutatás megalapozása mellett mindvégig meg fogják őrizni nevét a tudománytörténetben. Ezek elemzése amúgy is tudományos rendezvények feladata – erre vállalkozik 2005. októberében a Castrum Bene Egyesület –, illetve olyan kísérő tanulmányoké, melyek egykor bizonyára olvashatók lesznek Gerő László várkönyveinek remélt reprintkiadásában.

*Feld István*





# TANULMÁNYOK

FELD ISTVÁN

## GESZTES VÁRÁNAK KUTATÁSTÖRTÉNETE

A Vértes északnyugati részén, Várgesztes falu felett emelkedő 400 m magas, délkelet felől viszonylag kényelmesen megközelíthető hegyen épült erősség nem sorolható legismertebb váraink közé, bár szabályos téglalap alaprajzú palotaépülete nagyrészt emeletmagasságban maradt ránk. Ez aligha földrajzi helyzetével magyarázható – a középhegységekbe mélyen benyúló völgyek záródásánál található markáns kiemelkedések nálunk másutt is gyakran vonzották a középkori várépítőket. Ebből következően természetesen nem utak vagy egy szélesebb környék közvetlen megfigyelését, netán ellenőrzését szolgálták az itt emelt erődítmények – ez a szerepkör amúgy is csupán váraink igen kis töredékénél igazolható – sokkal inkább a Fügedi Erik által használt „mentsvár” kifejezés vonatkoztatható rájuk.<sup>1</sup>

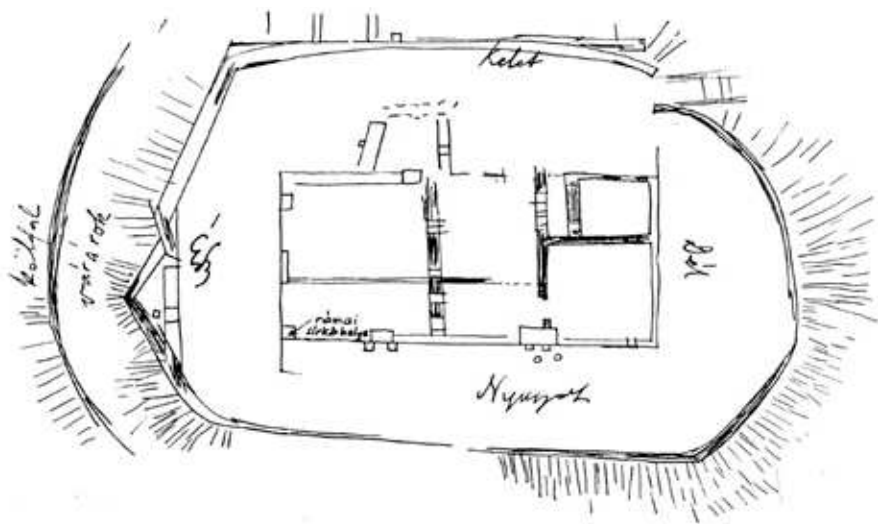
Talán jelenlegi kevésbé reprezentatív – a nagyközönség számára nem eléggé „várszerű” – megjelenése s esetleg a ma is benne található puritán turistaszálló okolható Gesztes viszonylagos ismeretlenségéért, ami sokak számára azért is meglepő lehet, mivel a várról 1960 és 1963 között elvégzett helyreállítása nemzetközi viszonylatban is elismerést aratott. Tervezője, Erdei Ferenc ugyanis még a híres „Velencei Karta” megfogalmazása előtt alkalmazta itt az akkoriban különösen divatos didaktikus építészeti módszereket.<sup>2</sup> Az azóta eltelt negyven év azonban nem csak a műemlékvédelmi szemlélet változását hozta magával, de közben az is világossá vált, hogy a várral kapcsolatos eddigi tudományos kutatások már egyre kevésbé tekinthetők kielégítőnek – különös tekintettel az emlék még kevésbé felismert építészeti-művészeti értékére.

Az erősség kutatástörténete ugyanakkor komoly előzményeket mutat fel. Már 1877-ben járt itt Rómer Flóris és – ugyan sokáig kéziratban maradt – kitűnő, bár csupán vázlatos felmérést készített az erősségről, a palotaépület mellett az akkor még magasabban állt külső falakról (1. kép).<sup>3</sup> Majd 1899-ben jelent meg Náczy József alapos, a de a kor színvona-

1 A kiváló történész – lényegében történeti célú várkutatásunk megalapítója – ugyanakkor nem végezte el a fogalom bővebb kifejtését, miközben rendszeresen használta első várkönyve adattára egyes tételeinek 3. pontjánál: FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. Magam részéről a *mentsvárakat* úgy értelmezem, hogy ezek az erősségek a korai időszakban nem szolgálták uraik állandó lakóhelyeként, ők itt csak veszély esetén tartózkodtak, miközben alapvető feladatuk birtokosaik hatalmának biztosítása volt.

2 Példaként itt csak az Internationales Burgen Institut (IBI) 1970-ben Magyarországon megrendezett konferenciájának kiadványát említem: ENTZ GÉZA: Préparatifs scientifiques de la reconstruction de châteaux forts. In: *IBI-Bulletin*, 27. (1970) (együttal: *Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomus 78. (1974) 1-2. is) 39-50. – L. továbbá magának a tervezőnek az értékeléseit is: ERDEI FERENC: A gesztesi vár helyreállítása. *Folia Archaeologia*, XVI. (1964) 181-184., Uő: A várgesztesi vár helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 1965/4. 204-211.

3 RÓMER FLÓRIS jegyzőkönyvei. VIII. füzet, 117. (Kézirat a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Budapest, Táncsics M. u. 1. alatti könyvtárában). Közölve: G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 75. ábrájaként.



1. kép A gesztesi vár alaprajzi vázlata. Rómer Flóris munkája 1877. (KÖH Könyvtára)

lát meg nem haladó tanulmánya a Vértes műemlékeiről, mely az addig feltárt írott adatok ismertetése mellett részletes – Csernó Geyza figyelemre méltó grafikáival kísért (2. kép) – leírást és értelmezési kísérletet is adott a várról.<sup>4</sup> Közölte a vár eddig ismert egyetlen történeti ábrázolását, a 17. század végi Birkenstein-féle metszetet is, mely azóta is a vár középkori formáját rekonstruálni kívánó számos kutató és laikus fantáziáját mozgatta meg – miközben nagyon valószínű, hogy alkotója aligha ismerte a tényleges helyszínt.<sup>5</sup>

A 18. század közepétől már romos, sőt, a birtokos Esterházyak engedélyével folyamatosan bontott vár palotaépületének délnyugati, egy földszinti dongaboltozat-szakaszt is megőrzött részén 1932-ben menedékházat alakítottak ki, de az építkezés során, a falakat tereket borító törmelék elhordása kapcsán semmiféle tudományos igényű ásatás, dokumentálás nem történt, leletekről sem tudunk. 1938-ban egy kilátótorony is épült, s talán ezzel kapcsolatban került sor a budapesti műegyetem építészhallgatóinak itteni felmérési gyakorlatára (3. kép). Az ennek során tett megfigyelések eredményeit – bőséges dokumentációs anyaggal – Csányi Károly és Lux Géza 1942-ben tették közzé. Ők – miközben az írott források vonatkozásában Náczi említett munkájára támaszkodtak –, a várban jelentős számban megfigyelhető épületfaragványok korhatározását is megkísérelték, a 14. század végére, Zsigmond korára helyezve döntő többségüket.<sup>6</sup>

4 NÁCZI JÓZSEF: A Vértes vidékének középkori műemlékei. *Archaeológiai Közlemények*, XXIII. (1899) 135-134. – A további irodalomra ld. GENTHON ISTVÁN gépiratos, a műemlékek betűrendje szerinti bibliográfiáját a KÖH könyvtárában.

5 A metszet legújabb kiadása: ANTHONI ERNST BURCKHARDT VON BIRKENSTEIN: *Das Geometriebuch des Kronprinzen*. A trónörökös mértankönyve. Közreadja: RÓZSA GYÖRGY. Budapest, 2001. Gesztes rajza a 124. lapon., ahol igen meggyőzőnek tűnhet a várhegy formája, sőt még a kaputorony és a külső várfal is azonosítható lenne az ismert csekély maradványok alapján. Azonban a vár megjelenését meghatározó szabályos téglalap alaprajzú, két traktus közötti zártudvaros központi épülettömböt igen nehéz lenne felfedezni a metszeten, ott ugyanis csupán egy vastag központi tornyot vesznek körül különböző épületek.

6 CSÁNYI KÁROLY–LUX GÉZA: A gesztesi várról. *Technika*, 7. (1942) 232-235. A hallgatói felmérések manuáléi és eredeti példányai a KÖH tervtárába kerültek



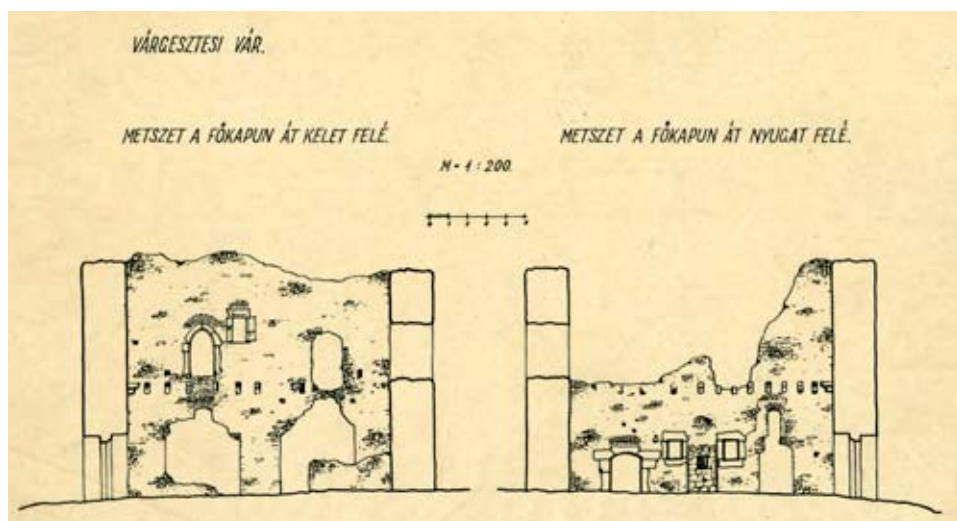
2. kép A gesztessi vár palotaépülete belső udvara DNy felől.  
Csernó Geyza grafikája, 1897. (KÖH Tervtára)

E munka alapján foglalkozott Gesztessel várépítészetünk ötven évvel ezelőtt megjelent – máig első és utolsó – nagy összefoglalása, Gerő László munkája,<sup>7</sup> majd hamarosan feltűnt a vár a nemzetközi művészettörténeti szakirodalomban is. A cseh Dobroslava Menclova az épületet – egy számos részletében pontatlan földszinti alaprajzot közölve – a 14. század közepén Csehországban kialakult kéttornyos palota-típus körébe sorolta be.<sup>8</sup>

1945 után a menedékházat ugyan felhagyták, de a környékbeli szénbányák kezdeményezésre az 1950-es évek végén ismét felmerült a vármaradványok védelmének és hasznosításának kérdése. Hamarosan döntés is született arról, hogy az ezidőtájt létrehozott Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) végzi el teljes helyreállítását. Ennek előkészítésére egyrészt egy teljes építészeti felmérést készített 1960-ban a Városépítési

7 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955. 235-236. A 235. oldalon Lux felmérésére hivatkozva egy, az 1930-as évek beépítéseit már nem tartalmazó földszinti alaprajz került közzétételre.

8 MENCLOVA, DOBROSLAVA: Közép-európai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú paloták. *Művészettörténeti Értesítő*, 1958. 81-103. A munka 88. oldalán található, 7. sz. ábra nem tünteti fel a kinyúló északi tornyot – vélhetőleg így közelebb állt a vár formája a szerző által feltételezett előképekhez – és középkorinak véli az 1932-ben megépített osztófalat a nyugati traktusban, továbbá minden alap nélkül konzolos folyosót tételez fel a belső udvar mind a négy oldalán. Forrását nem adja meg, illetve csak általánosságban Gerőre hivatkozik, s tőle is vesz át egy fényképet a belső udvar északkeleti sarkáról.



3. kép A gesztesi vár belső udvara Ny-i és K-i falának műegyetemi hallgatói felmérése, 1940 körül (KÖH Tervtára)

Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI),<sup>9</sup> mely ugyan nem pótolhatta az épületek régészeti kutatásának ekkor romok esetében még csak elvétve alkalmazott egyik fontos módszerét, a falkutatást – erre a következő évek kivitelezési munkái során sem került sor, a szakemberek ekkor még továbbra is csak az álló falak szemléletére hagyatkoztak – de így is számos fontos építéstörténeti megfigyelést hagyományozott ránk (5-7. kép).

Másrészt az egyetemről ekkor kikerült G. Sándor Mária régész – férjével és munkatársával, Gerő Győzővel együtt – 1960 és 1962 között ásatást végzett a palotaépület belsőjében – elsősorban az 1932. évi munka által nem érintett északnyugati részen (15. kép) – és a külső homlokzatokhoz csatlakozó, néha csupán 2-10 m széles sávban – ma már nehezen dönthető el, hogy az idő sürgetése, vagy inkább szemléleti okok álltak e korlátozás mögött. E területeken is a legtöbb esetben csak a kora-újkorai járószintig távolította el a feltöltési-omlási rétegeket, különösen alaposan vizsgálva a palotaépület északi oldala előtt előkerült 16-17. századi bejárati építményeket (8. kép) és feltárva egy elbontott tornyot a déli oldalon (10. kép). Másutt tehát nem ás(hat)ott, annak ellenére, hogy a vár többé-kevésbé kivehető külső falainak nyugati szakasza ekkor is magasan állt s bizonyára a Rómer által is lerajzolt keleti kaputorony helyét is lehetett sejteni. Így nem meglepő, hogy ez utóbbi déli oldala csak később, a várba vezető mai út építésekor, ásatás nélkül került napvilágra – s kérdéses, milyen mértékben sérültek ekkor maradványai!

A régész első kutatási beszámolóját már 1964-ben közzétette,<sup>10</sup> majd ezt követően néhány hasonló tartalmú, rövidebb összefoglalása is napvilágot látott a vár történetéről.<sup>11</sup>

<sup>9</sup> Az Ágosházy László, Wolf Katalin és mások által készített, 31 db, eddig közöletlen felmérés pauszrajzai a KÖH tervtárában találhatók. Itt kell megemlíteni, hogy ebben az időben nem (s persze később sem) volt általános egy ilyen alapos előzetes felmérés, mely nem csupán a dokumentálást, de a műemléki tervezést is volt hivatott szolgálni.

<sup>10</sup> G. SÁNDOR MÁRIA: A gesztesi vár építéstörténete. *Folia Archaeologia*, XVI. (1964) 163-177.

<sup>11</sup> G. SÁNDOR MÁRIA: Várgesztes, vár. Helyreállított műemlékeink. Budapest, 1964., Uő: A Vértes hegység középkori várai. In: A Komárom megyei Múzeumok Közleményei, I. Tata, 1968. 245-251., Uő: Várgesztes.



4. kép Mérésfotó a gesztesi vár belső udvara Ny-i faláról, 1960 körül (KÖH Tervtára)

Monografikus igényű feldolgozásra, az ásati dokumentáció (metszet- és részletrajzok) vagy a leletanyag részletes közzétételére azonban nem vállalkozott. A vár rövid, de korántsem mindenre kiterjedő leírása mellett főleg az említett bejárat építmények kronológiáját elemezte, de természetesen sok más kérdésre, így a vár építésének kezdeteire is kitért. Sajnálatos módon azonban még 1975-ben is elkerülte figyelmét Kumorovitz L. Bernát 1952-ben kiadott regesztagyűjteménye,<sup>12</sup> ahol a várra vonatkozó eddig ismert legkorábbi oklevél kivonata olvasható. Eszerint 1326-ban Károly Róbert nagyszabású cserét bonyolított le a környéken őshonos Csák nemzetség trencsényi ágából való Márk fia István Péter és István nevű fiaival. Ennek során az utóbbiak Gesztes, Csókakő, Csesznek és Bátorkő nevű váraiért a tolnai Dombó és Nyék erősségét adta.<sup>13</sup>

Emiatt csak 1332-től ismert írott adatokat a várról. Ekkor Csór nembeli Tamás, az Anjou-uralkodók hatalmának egyik fő támasza képviselte itt királyi várnagyként az uralkodót – már amennyire országos, sőt nemzetközi politikai szerepvállalása ezt lehetővé tette.<sup>14</sup> S bár a kutató korai régészeti leletekről alig tett említést,<sup>15</sup> s a gesztesi ún. grafi-

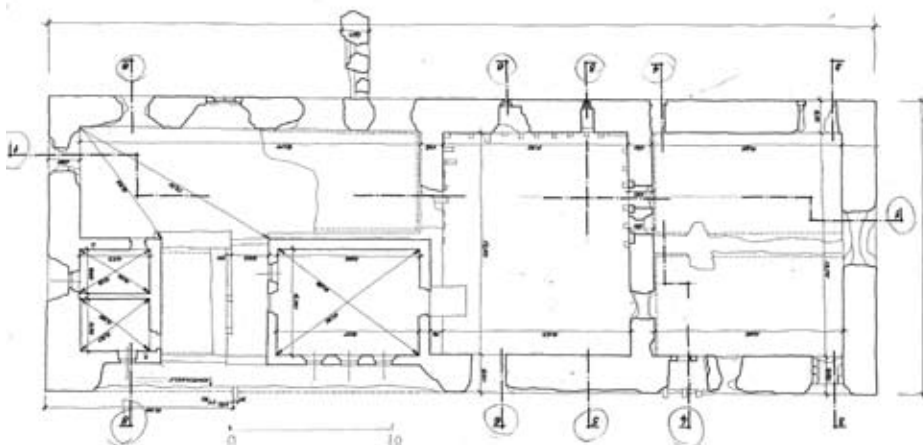
In: Várépítészetiünk. Szerk.: GERŐ LÁSZLÓ. Budapest, 1975. 165-170. – sajnálatos módon több munkájában is tévesen 1338-as évszámmal említi Mária királynő gesztesi oklevélkezelését!

12 KUMOROVITZ L. BERNÁT (szerk.): Veszprémi regeszták (1301-1387). Budapest, 1953.

13 Uo. No. 172.

14 A valóságban természetesen Tamás név szerint nem ismert helyettesei tartózkodtak állandóan Gesztesen és a vele együtt igazgatott másik vértesi várban, Csókakőn. L. minderre FÜGEDI I. jegyzetben i.m. 68. skk., továbbá ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. In: Honor, vár, ispánság. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 115. Tamás személyére: KRISTÓ (szerk.) 26. jegyzetben i.m. 660. (CSUKOVITS ENIKŐ szócikke).

15 Régészeti leletként csupán két, részletesebben nem elemzett s a 14. század közepéről eredeztetett kályhacsempe-töredéket említ, azonban a 10. jegyzetben i.m. 81. ábráján közölt egyetlen töredék – melyről



5. kép A gesztessi vár palotaépülete első emeleti alaprajza az 1932-38. évi beépítésekkel.

A VÁTI felmérése, 1960. (KÖH Tervtára)

kus stílusú kőfaragványok párhuzamaként csupán általánosságban ejtett szót a visegrádi királyi palotából ismert nyíláselemlről,<sup>16</sup> mégis határozottan állást foglalt amellett, hogy a vár építése – Károly Róbert említett főembere feltételezett hathatós közreműködésével – az 1330-as években kezdődött meg s az épület a 14. század közepén már készen is állt.<sup>17</sup> Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy ez a – bizonyítékokat ugyan nélkülöző – logikai konstrukció csupán azt a célt szolgálta, hogy épp Gesztess legyen az előképe a Menclova által elemzett cseh- és morvaországi váraknak!

G. Sándor Mária a helyreállítás során – Gólya József akkori OMF-igazgató utasítására, életveszélyelhárítás címén – elbontott, s így ma már csak felmérésekből (5-6. kép) és fotókból (8. kép) ismert, a palotaépület északi falából kinyúló négyzetes toronyban tétélezte fel a vár kápolnáját.<sup>18</sup> A csekély nyomokban fennmaradt II. emeletet viszont ismeretlen okokból későbbi építkezésnek vélte, s Luxemburgi Zsigmond korához kötötte. Építéstörténeti fejtegetéseit elsősorban Erdei Ferenc rekonstrukciós rajzsorozatával illusztrálta.<sup>19</sup>

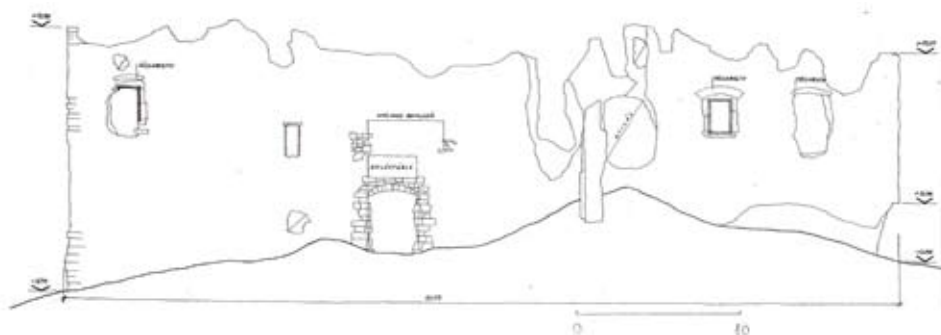
nem állapítható meg, hogy valóban Nagy Lajos címerét ábrázolja-e – aligha alkalmas közelebbi korhatározásra, s ehhez Holl Imre – általa egyébként pontatlanul idézett – tanulmánya sem nyújt segítséget.

16 Itt GEREVICH LÁSZLÓ: Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a késő-gótika. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 2 (1959) 491-534. című tanulmányát idézi, s dokumentációként csupán a palota északi homlokzata keleti ablaka alaprajzát közli a 80. ábrán a VÁTI 1960. évi felméréséből.

17 G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 175.

18 Erre egy – közelebbről nem elemzett lánzséri (ma Landsee, Burgenland) párhuzam mellett – egy, ezen a részen előkerült, de nem közölt vakműrmű-törredékből következtetett, amely valószínűleg azonosítható a kőtárban ránkmaradt egyik törredéssel. Vö. G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 176.

19 A korhatározás alapja egy sajnos számunkra ismeretlen „gyémántmetszéses kökeret”, azt azonban nem tudjuk, hogy miért vélte ezt a műformát „a Zsigmond-kori gótika egyik” jellemzőjének. Itt kell még megjegyeznünk, hogy az Újlaki-család birtoklásához kötött néhány – közelebbről ugyancsak nem ismertetett – reneszánsz kőfaragványt. Vö. G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 176. – Erdei Ferenc rajzai kapcsán ugyanakkor fel kell hívni arra a figyelmet, hogy azokon az északi torony rossz helyre került, egy nyílástengellyel keletebbre tolódott. Emellett 1964-ben indokolatlanul kisebbnek ábrázolta a II. emeleti ablakokat – ezt GERŐ LÁSZLÓ: Magyar várak (Budapest, 1968.) c. munkája 104. oldalán már korrigálta, igaz, itt sem vette figyelembe a felső ablakos tengelyeltérést. Az északi „torony” csúcsíves ablaka ugyanakkor már bizonyára az itt feltételezett kápolnára utal.



6. kép A gesztesi vár palotaépülete É-i külső homlokzata.  
A VÁTI felmérése, 1960. (KÖH Tervtára)

A történeti-építészettörténeti kutatás számára ugyanakkor természetesen nem volt ismeretlen a Csákok itteni birtoklására vonatkozó adat. Így Koppány Tibor 1973-ban a *Vártúrák kalauza* megfelelő helyén<sup>20</sup> már e nemzetséget tartotta az első gesztesi vár építtetőjének, bár arra nem tért ki rövid összefoglalásában, azonos lehetett-e az a jelenleg látható épülettel? Történeti várkutatásunk megalapítója, Fügedi Erik 1977. évi alapmunkájában már azt is valószínűsítette, hogy Gesztes a 13. század utolsó évtizedeiben épült, amikor az 1326-ban említett Márk fia István igyekezett kiépíteni hatalmi pozícióit a Dunántúlon.<sup>21</sup> Építészeti kérdésekkel azonban ő éppúgy nem foglalkozott, mint Györffy György, aki Árpád-kori történeti földrajzában<sup>22</sup> a korai, vagy Engel Pál, aki 1977-ben közzétett munkájában<sup>23</sup> a Zsigmond-kor okleveles anyagát gyűjtötte össze.

Ugyancsak rövid, de ugyanakkor figyelemre méltó értékelését adta a ma álló építészeti részleteknek Entz Géza a művészettörténeti kézikönyv 1300-1470 közötti időszakot tárgyaló, 1987-ben napvilágot látott kötetében. Bár fogalmazása igen óvatos, az a tény, hogy épületünket az 1350/60-1390 körüli „közép-európai stílus” emlékei között tárgyalta, s mint 1374-ben már valószínűleg készen álló várként említette, nem hagy kétséget véleménye felől. Elfogadta G. Sándor Mária álláspontját a kápolna helyéről, véleménye szerint „*Nagy Lajos sisakdíszének a torony* (t.i. az északi „torony” – *F.I.*) *előtti kutatóárok*ból kiemelt töredéke” is ezt támasztaná alá – sajnos, e fontos leletről más forrásból nincs tudomásunk!<sup>24</sup>

Bár 1962 után rendszeres régészeti kutatásra nem került sor a várban és környékén, mégis a terepvizsgálatoknak volt köszönhető egy, az első gesztesi várral kapcsolatos új feltevés megfogalmazódása. A megye várainak felmérése során Skerletz Iván hívta fel Nováki Gyula régész és Sándorfi György mérnök figyelmét a Várhegy déli oldala alatti autóparkoló mellett, egy észak felé kinyúló – az ismert várhoz képest mintegy 60 méterrel alacsonyabb – dombnyúlványon elhelyezkedő, dél felől árokkal védett építményre,

20 Vártúrák kalauza II. Szerk.: DELY KÁROLY. Budapest, 1973. 91.

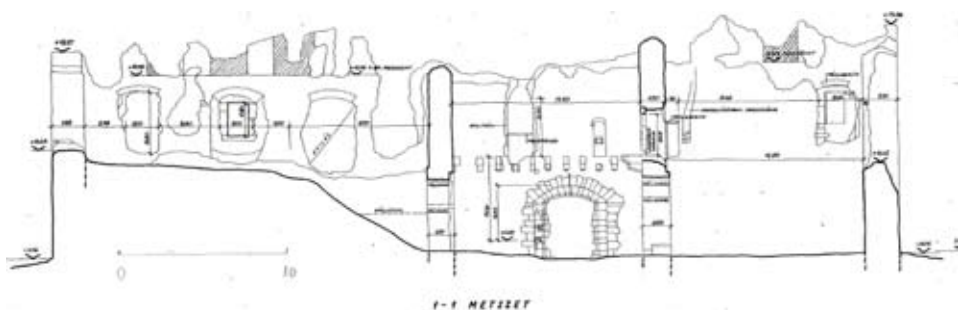
21 FÜGEDI I. jegyzetben i.m. 135-136.

22 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest, 1987. 386.

23 ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437). Budapest, 1977. 113.

24 Magyarországi művészet 1300-1470 körül. Szerk.: MAROSI ERNŐ. Budapest, 1987. 395. – az 1374-es évszám Lackfi Imre nádor egyik okleveles említése kapcsán merülhetett fel, mely azonban még a Csákok által emelt erősségre is vonatkozatható.





7. kép A gesztési vár palotaépülete Ny-K-i metszete É felé.  
A VÁTI felmérése, 1960. (KÖH tervára). Sraffozott: a II. emelet ablakfülkéi

melynek alig 30x10 m-es platója északi oldalán kőfalazat is mutatkozott. Az országban az írott források által nem említett erősségek sorát felfedező két kiváló várkutató 1986-ban fel is mérte a csupán értő szemek számára felismerhető maradványokat, majd a következő évben Sándorfi írásban is megfogalmazta azt a véleményét, hogy talán ez lehetett a Csákok Árpád-kori erőssége, azaz a mai vár elődje.<sup>25</sup>

E logikai alapon született és kétségkívül igen tetszetős feltevése azután régészeti bizonyítékok hiányában is gyors karriert futott be. Koppány Tibor – már mint a *Korai Magyar Történeti Lexikon* vonatkozó címszavának szerzője – 1994-ben a következőket írta: „A részben helyreállított vár építészeti részletei alapján a 14. század második felében épült, az ennél korábbi adatok valószínűleg nem erre, hanem a vár alatti dombnyúlványon ülő, romjaiban maradt kisebb várra vonatkoznak”.<sup>26</sup> Engel Pál két évvel később megjelent archontológiájában pedig már határozottan állást foglalt amellett, hogy a gesztési uradalomban időben két vár követte egymást. A Csákok erősségét felváltó, ma is magas falakkal álló építményt – mint királyi vadászóhelyet – véleménye szerint valószínűleg még Nagy Lajos emeltette 1382 előtt.<sup>27</sup>

Anélkül tehát, hogy a művészet-, illetve építészettörténeti kutatás az épület és részletei behatóbb elemzésre – egyáltalában a meglévő felmérési rajzok<sup>28</sup> közzétételére – vállalkozott volna, 1987 után (új) konszenzus kezdett kialakulni a gesztési vár építéstörténetét illetően. Eszerint a Vértes környékét hatalma alatt tartó Csák-nemzetség a 13. század végén emeltette volna a mai erősség alatt az első várat, amelyet a már megerősödő Károly Róbert – több más dunántúli erődítménnyel együtt, egy számukra igencsak előnytelen csere révén – később elvett tőlük. Ezt a most már királyi várat azután Nagy Lajos uralkodása idején felhagyták volna – elsősorban mérete miatt, hisz az adott terepviszonyok között aligha volt bővíthető –, s helyette tőle északra felépült a mai, magjában szabályos palotaépülettel rendelkező királyi „vadászkastély”, mely a 15. században azután főúri magánbirtokká lett.

25 SÁNDORFI GYÖRGY: Hozzászólás az Árpád-kori „kisvárok” problémájához. *Műemlékvédelem*, 1987/1. 17-18., egy, sajnos csak igen kisméretű alaprajzi felméréssel.

26 *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Budapest, 1994. 234.

27 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301-1457. I. Budapest, 1996. 316-317.

28 Az 1982-ben egy tervezett felújítás kapcsán Gál Tibor és Máthé Géza készítette el a várban őrzött kőfaragványok felmérését és fotódokumentációját (ma a KÖH tervtárában).





*8. kép A gesztési vár palotaépülete É-i homlokzata a helyreállítás előtt ÉNy-ről. Előtérben a feltárt kapuelépmények maradványai és az É-i torony magasan álló – később elbontott – K-i fala (KÖH Fotótár 65.738)*

Az elmélet azonban eleve két gyenge ponttal rendelkezett. Mindenekelőtt bizonyítást kívánt volna az újonnan felfedezett „kisvár” vagy „alsóvár” Árpád-kori volta. Időközben ugyanis a Sándorfi György idézett tanulmányában más helyeken is feltételezett „helyszínváltások” egyre nagyobb részéről derült ki vagy vált valószínűsíthetővé, hogy minden pontosan fordítva történt, azaz a kisebb, legtöbbször alacsonyabban fekvő erődítmények nem korábbiak, inkább azok jöttek létre később, a „nagyvárak” előretolt védőműveként vagy előváraként.<sup>29</sup> 2003 júliusában azután – annak kapcsán, hogy a Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata megbízásából tájékozódó ásatást végezhettem a gesztési „nagyvár” külső várában – egy kutatószondát nyitottunk a Skerletz Iván felfedezte kisebb építmény területén. Akkori megfigyeléseinket teljes mértékben megerősítette a 2005. áprilisában itt folytatott újabb, nagyobb léptékű kutatás is – ezt tanácsadás keretében az ELTE III. évfolyamos középkoros régészhallgatói végezték –, azaz kiderült, hogy ez a közelebről még meghatározatlan funkciójú építmény aligha származhat a 13. századból, a kutatóárkokból eddig előkerült leletek nagyrészt a 15. századra tehetők.<sup>30</sup>

<sup>29</sup> Itt csak a Zaglavfői várra utalnék – BODNÁR KATALIN–JUAN CABELLO: A Zaglavfői vár. In: Castrum Bene 1989. Gyöngyös, 1990. 180–183. – a kérdést külön tanulmányban kívánom feldolgozni.

<sup>30</sup> A „kisvár” eddigi kutatásának eredményeit Szatlóczi Gábor régészhallgató dolgozza fel. (Itt kell utalnom a gesztési „kisvár” és a szigligeti Óvár közötti feltűnő hasonlóságokra. A Gere László által 2003-ban Szigligeten folytatott ásatások hasonló alaprajzot és ugyancsak relatív kései leletanyagot eredményeztek, mint erről az ásató a Castrum Bene Egyesület 2004. őszi visegrádi rendezvényén beszámolt).



9. kép A gesztői vár palotaépülete DNy felől a helyreállítás előtt, az 1938-ban beépített kilátóval (KÖH Fotótár 65.733)

Mindez arra utal, hogy nagy valószínűséggel mégis a mai vár helyén állhatott a Csákok gesztői vára – azaz a 14. században itt is egy, a „kortárs” Diósgyőrhöz<sup>31</sup> (vagy épp Zólyomhoz<sup>32</sup>) hasonló helyzettel kell számolnunk: az uralkodó a teljesen elbontott korábbi erősség helyén emeltetett magának új vár(palota)épületet. Az, hogy ennek esetleges (alapfal)maradványai itt nem kerültek elő, sőt, 13. századi leletanyagról sincs még tudomásunk a várból, az eddigi kutatási lehetőségeket figyelembe véve még aligha tekinthető kizáró oknak. G. Sándor Máriának nem volt módja a palotatömb belseje rendszeres feltárására – itt emellett még számításba kell venni az 1932. évi munka pusztításait is<sup>33</sup> –, s másutt is csak ritkán érhetette el ásatásai során a természetes sziklafelszínt. Hasonlóképpen az általunk 2003-ban nyitott közel tíz kutatóárokkel, illetve kutatóblokkal (18. kép) is elsősorban a 16-17. századi feltöltési és pusztulási rétegeket vághattuk át, s a legtöbb helyen még azt is csak feltételezni tudtuk, hogy az Anjou-kori járósínt átlagban mintegy 150 cm-el mélyebben lehetett az 1960-63 között kialakított jelenlegi terepszintnél.<sup>34</sup> Véleményem szerint ezért igen nagy a valószínűsége annak, hogy a palotaépület és a külső várfalak közötti terület szisztematikus feltárása során még előkerülhetnek az 1326. évi oklevélben említett gesztői vár tárgyi emlékei is. Addig természetesen még feltevést sem fogalmazhatunk meg a korai erősség kiterjedéséről és formájáról.

31 CZEGLÉDY ILONA: A diósgyőri vár. Budapest, 1987. 87-93.

32 Itt újabban egy királyi udvarhely, curtis bontásával számol a szlovák kutatás, vö. Gotika. Szerk. BURAN, DUSAN. Slovenska národna galeria. Bratislava, 2003. 588.

33 Erre a régész maga is utalt – G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 160-163. –, eszerint az északnyugati rész kivételével szikláig kitisztították a palota földszintjének tereit és udvarát!

34 A kutatásról készített rövid jelentés: Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Szerk.: KISFALUDI JÚLIA. KÖH-MNM Budapest, 2004. 313-314.



10. kép A gesztesi vár palotaépülete D-i homlokzata K-i fele a helyreállítás után (1963), előtérben a feltárt D-i torony falai (KÖH Fotótár 63.997)

A másik probléma a korai vár bontásának és a ma álló épület(ek) emelésének az időpontja. Az előzőekben megemlíztett „Anjou-kor” ugyanis szintén feltevés, mivel írott adatokkal nem rendelkezünk egy új vár emeléséről, sőt – szemben Diósgyőrrel, ahol a vonatkozó oklevelek megadják az építkezés ante quem-jét<sup>35</sup> –, még Nagy Lajos gesztesi tartózkodásáról sem ismerünk forrásokat. Igaz, az uralkodó 1364-ben a közeli Gerencsérén – „*in loco Venationis nostrae*” – keltezett,<sup>36</sup> s két évvel később közelebről ismeretlen „vértesi vadásztanyáján”<sup>37</sup> tartózkodott, ami jól jelzi a környék jelentőségét a királyi vadászóhelyek sorában.

Csupán bizonyíthatatlan feltevés lenne, ha a vár várnagyságának 1360 körüli egyesítését a győri megyésispáni tisztséggel<sup>38</sup> a „vadászkastély” építésével hoznánk kapcsolatba. Ezzel szemben figyelemre méltó Schmidtmayer Richárd újabban megfogalmazott álláspontja, aki kevésbé tartja valószínűnek, hogy 1379 előtt jelentősebb építkezésekre került volna sor Gesztesen, mivel eddig az időpontig a vár az előzőekben említett Tamás nagyhatalmú fia, az új birtokközpontja után Gönyűinek nevezett János honorbirtoka

35 L. erre rövid összefoglalásomat: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Budapest, 1994. 168.

36 SCHMIDTMAYER RICHÁRD: Vértess vidéke három várának (Gesztes, Vitány, Gerencsér) története a középkorban. Szakdolgozat az ELTE Történettudományi Intézetében. Budapest, 2005., melyben idézi FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. IX/3. kötet, CCXIV. oklevelét.

37 „*in Werthus loco nostrae venationis*”. SCHMIDTMAYER 36. jegyzetben i.m., HORVÁTH MIHÁLY: Regeszták. Történelmi Tár, 1861. 72-73. sz. alapján.

38 ENGEL 27. jegyzetben i.m. 316. – azaz a vár fontos igazgatási és hatalmi szerepet is betöltött az államszervezetben, mivel Győr vármegye ispánja „szolgálati” váraként szolgált, így őrsége biztosította annak hivatalos fellépéséhez szükséges katonai erőt.



11. kép Zárterkély helyreállított maradványai a gesztessi vár palotaépülete D-i homlokzatán, 1963. (KÖH Fotótár 62.848)

kastélyát”, elvesztette Gesztess iránti érdeklődését – ez közvetve ugyancsak a mai épület Anjou-kori eredete mellett szólhat.<sup>43</sup> Az azonban, hogy a vértesi várak kimaradtak a korszak nagy birtokadományozásai közül, legfeljebb Luxemburgi Zsigmondnak az itteni vadászterületek iránti vonzódását támaszthatja alá.<sup>44</sup>

Az eddigi fejtegetéseim alapján tehát megállapítható, hogy részben a történeti adatok hibás értelmezése, részben a helyszíni kutatások korlátozott lehetőségei miatt máig nem került sor a 14. század végén emelt gesztessi királyi vár átfogó értékelésére. Említett 2003. évi megbízásom ugyan a külső vár alaprajzi rendszerének felderítése és néhány további

volt.<sup>39</sup> Őt ugyanettől az évtől kezdve, ugyanilyen minőségben a nemkevésbé jelentős Himfi Benedek követte, aki azonban 1380-ban már elhunyt.<sup>40</sup>

Ugyanakkor jól adatoltak Luxemburgi Zsigmond és felesége, Mária királynő itteni tartózkodásai. Az uralkodópár 1388-ban többször is megfordult a várban, illetve a közeli Majk faluban, ősze közel két hétig időztek a környéken.<sup>41</sup> Ekkor már minden bizonnyal állhatott az új várépület, melynek építéséről talán még Nagy Lajos hozott döntést, de a munkák már áthúzódhattak lánya és veje uralkodásának időszakára is. Hasonló helyzettel számolhatunk tehát itt, mint Visegrád esetében, ahol ugyancsak szinte lehetetlen egymástól elkülöníteni az új palotaegyüttes késő-Anjou-kori és kora-Zsigmond-kori részeit.<sup>42</sup> Az mindenesetre kétségtelennek tűnik, hogy miután 1397-ben Zsigmond megszerezte Tatát és azt követően felépítette ottani négysaroktornyos „vár-

39 SCHMIDTMAYER 36. jegyzetben i.m.

40 Uo., illetve ENGEL 27. jegyzetben i.m. 317.

41 Zsigmondkori Okmánytár I. Szerk.: MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1951. 493., 775., 85., 777., 796., 781. 782., illetve NÁCZ 4. jegyzetben i.m. 141., és elsősorban ENGEL PÁL: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: Művészet Zsigmond király udvarában 1387-1437. Tanulmányok. Budapest, 1987. 72-73. – Ugyanakkor 1387-ben már az addig a gesztessi várához tartozó egyik birtokot adományozta el Zsigmond: MÁLYUSZ i.m. 173.

42 Ld. erre: BUZÁS GERGELY: Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északi palota. Lapidarium Hungaricum 2. Pest megye 1. OMF. Budapest, 1990., illetve BUZÁS GERGELY–LÖVEI PÁL: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye. Visegrád régészeti monográfiái 4. MKM. Visegrád, 2001., mely munkák jól tükrözik a korhatározás lassú „átészűsítését” a késő-Anjou-korról a korai Zsigmond-korra. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznom kell, hogy semmiképp sem fogadható el az a prekonceptcionális álláspont, miszerint a Nagy Lajos halálát követő zavaros időszak „eleve kizárta volna” a királyi építkezések folytatását – úgy Visegrádon, mint Gesztessen – arról, hogy az 1380-as évek közepén dolgoztak-e a két királyi épületen, csupán (ma ugyan még ismeretlen) közvetlen adatok alapján szabad állást foglalni.

43 Az uralkodó azonban még az 1420-as években is megfordult itt: ENGEL 40. jegyzetben i.m. 80-81.

44 Ld. erre SCHMIDTMAYER 36. jegyzetben i.m.

kisebb kutatási feladat mellett az eddig összegyűlt dokumentációs anyag elemzését és a vár kőtárában őrzött közel száz épületfaragvány feldolgozását is célozta, azonban e munka eredményeinek részletesebb áttekintése szétfeszítené a jelen tanulmány kerekeit. Ezért a következőkben csak vázlatosan foglalom össze mindazt, amit jelenleg a csaknem szabályos hatszög alaprajzú, északkeleten négyzetes kaputoronnyal bővített külső fallal övezett (18. kép), s ugyancsak szabályos téglalap alaprajzon emelt, mintegy 20x50 m-es, háromszintes, középpudvaros, kelet-nyugati hossztenge lyű palotaépületről tudunk – pontosabban, amit mai ismereteink alapján minderről tudni vélünk.



*12. kép Kandalló maradványa a gesztesi vár palotaépülete K-i traktusa emelete ÉNy-i sarkában helyreállítás előtt, 1960 körül (KÖH Fotótár 46.373)*

Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy – az említett Diósgyőrhöz vagy Zólyomhoz hasonlóan – mai tudomásunk szerint a várépítők semmit sem használtak fel a korábban itt

állt erődítmény falaiból és az sem igazolható, hogy a 14. századi palotaépületet később jelentősebben átalakították vagy bővítették volna. Azaz semmivel sem támasztható alá a második emelet későbbi voltára vonatkozó feltevés – az a tény, hogy az 1960. évi felmérés alapján a legfelső szintből ránkmaradt 1-3 m magas falazatokban megfigyelhető ablakfülkék tanúsága szerint nem egyezett meg a két emelet ablakainak tengelye (7. kép), csupán azok számára lehet meglepő, akik a reneszánsz merev szabályosságát kéri számon ezen a jellegzetes gótikus épületen.<sup>45</sup>

Az eredeti formájában ismeretlen magasságú és lezárású palotaépület egy hosszabb nyugati és egy rövidebb keleti részre tagolódott, közöttük egy közel négyzetes, zárt belső udvarral, ahová északról a széles, szegmensíves-élszedékes kőkeretes várkapu nyílt, külső oldalán felvonóhiddal (5-6., 18. kép). A földszintet mindkét traktusban két-két, dongaboltozattal fedett tér (15. kép) foglalta el, melyek bejáratai és (részben felülvilágító) ablakai az udvarra szolgáltak. Itt a nyugati oldalon három, jellegzetes széles élszedéssel ellátott kőkeret is megmaradt az eredeti helyén (3-4. kép), míg keleten a csak itt megőrződött első emeleti falban található egy-egy hasonló tagolású ajtó és ablak (2-3. kép). Másutt

<sup>45</sup> Elsősorban az északi falon rögzíthették ekkor az átlagosan 2 m széles ablakfülkék nem mindig egyértelmű részleteit. Így nyugaton három, keleten egy ablak valószínűsíthető, s az utóbbival szemben egy további nyílás lehetett a déli fal magasabbán ránkmaradt keleti részén, melynek kávéinál kifejezett téglafalazatot tüntet fel az 1960. évi dokumentáció. Valószínűleg technikai okokkal magyarázható, hogy a műegytemisták felmérésén nem vehetők ki jól ezek a részletek. Ugyanakkor megfelelő adatok hiányában sajnos nem értelmezhető G. Sándor Mária azon megfogalmazása, miszerint a palota külső falai a második emelet „ablakkönyöklőinek magasságában” állanak: G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 168.



*13. kép A gesztesi vár palotaépülete belső udvara D-i fala a fakonzolok maradványaival, 1960 körül (KÖH Fotótár 13.845)*

csak a keretfeszékek illetve a téglalaáthidalások részletei voltak megfigyelhetők – sajnos, ma már nem állapítható meg egyértelműen, hogy az ezek alapján Erdei Ferenc által téglából készített rekonstrukciók – főként a keleti oldalon – milyen mértékben tekinthetők hitelesnek. Ugyanakkor a nyugati oldal emeletén ma látható csúcsíves záródású ajtó már inkább az új turistaszálló alaprajzi elrendezéséhez igazodik, bár a felmérések ábrázolta itteni nagy kiszakadás (3. kép) ezt a lehetőséget sem zárja ki. A helyreállítás tervezője ugyanis ide egy, az ásátás során előkerült élszedett keretzáródást épített be.

Hasonló profilú – általában 10 cm széles élszedéssel rendelkező – keretek teszik ki a kőtári anyag döntő többségét is<sup>46</sup>, melyek azonban csak részben származnak az 1960-62. évi ásátásból, egy részük már a VÁTI-felmérés idején is a romterületen hevert. Lábazati és íves záróelemek mellett néhány szemöldökgyámos ajtókeret is ránk maradt – mindezek sajnos kevésbé alkalmasak közelebbi korhatározásra, bár kétségtelen, hogy közeli párhuzamaik a budai várpalota déli pincetereiből és az ozorai várból – azaz Zsigmond-kori épületekből – ismertek.<sup>47</sup>

Az első emelet a földszinttől eltérően minden bizonnyal síkmenyezetes lehetett, bár egyértelmű földemmaradványokat nem tüntetnek fel az általam ismert rajzok és fényképek (7., 15. kép). Nincsen biztos tudomásunk e szint esetleges térosztásáról sem – a műegytemi felmérések keleten mintha a földszinttel egyező hosszanti osztófalra enged-

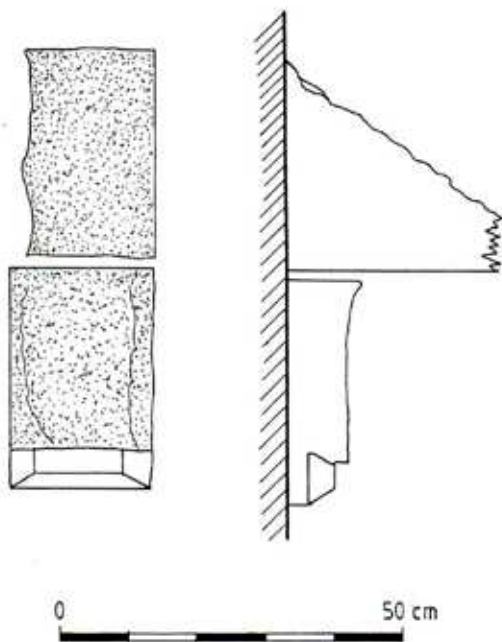
<sup>46</sup> A kőkatalógusban összesen 33 db található, melyek közül azonban csak 5 db köthető biztosan ablakhoz. Meg kell azonban jegyznem, hogy az északi kazamatás elővédmű falaiban nagyszámú további hasonló köelem figyelhető meg másodlagos beépítésben!

<sup>47</sup> GEREVICH LÁSZLÓ: A budai vár feltárása. Budapest, 1966. 163. skk., illetve FELD ISTVÁN-KOPPÁNY TIBOR: Az ozorai vár. In: Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. Tanulmányok. Budapest, 1987. 332-346.



nének következtetni, ugyanakkor annak feltételezett külső bekötésénél már Csernó egyik 1897. évi rajza egy nagy – talán ablakra utaló? – kiszakadást tüntet fel, s ezt dokumentálták 1960-ban a VÁTI munkatársai is (5. kép). A jobban lepusztult nyugati részen sem tudunk esetleges falbekötések maradványairól.

Így csupán a külső falakat át-törő egykori nyílásokról vannak közelebbi ismereteink – elsősorban ugyancsak az északi fal esetében. Itt nyugaton egy ablak kökerete – osztója kivételével – teljes egészében fennmaradt,<sup>48</sup> míg mellette tovább nyugatra egy hasonló ablaknyílás fülkéje volt dokumentálható (7. kép). Kelet felé ugyanakkor minden valószínűség szerint már kezdettől fogva egy ajtónyílás létezett – itt csatlakozott ugyanis a palotatömbhöz az előzőekben már többször említett, egykori felmenő részében már csak vázlatos felmérésekből ismert négyzetes toronyépítmény. Sajnos sem a fennmaradt dokumentumok, sem a ma tanulmányozható falazat nem tesz minden kétséget kizáróan eldönthetővé azt, hogy ez a – mint láttuk, G. Sándor Mária és Entz Géza szerint esetleg a várkapolnát befogadó – építmény egyidős-e az északi palotafallal, vagy inkább később épült-e hozzá. A helyreállítás előtt készült fényképeken megfigyelhető bekötésnyomok ugyanis akár utólagosak is lehetnek, hisz ez a „torony” – melynek magassága ugyanakkor meg is egyezhetett a palotatömb egészével – nem rendelkezett önálló déli fallal (6., 8. kép). Ez a bizonytalanság mindenesetre aligha indokolhatta a helyreállítás tervezőjének döntését, aki egy ablakot alakíttatott ki az egykori ajtófülkében – bár kerete ugyan csak téglából készült. A torony keleti oldalán részlegesen megmaradt újabb ablakfülkébe azután már az ásatás során a környéken feltárt köelemeket építtette vissza, melyek profilja – hasonlóan az említett ép ablakéhoz vagy a palotafal keleti végén mintegy harmadában in situ ráánkmaradt további, függőleges középosztós ablaknyíláshoz (6., 8. kép) –, már sokkal tagoltabb volt az udvari nyílásokénál s mindegyik a „grafikus stílus” jellegzetességeit viseli magán (16. kép 1-2.)



14. kép A fakonzolok maradványainak felmérése a gesztesi vár palotaépülete udvaráról, 2003. (Szökrön Péter rajza)

48 Nehezen hihető, de tény, hogy ennek az ablaknak máig nem készült pontos *külső felmérése*. A műegyetemisták csak vázlatos rajzot készítettek róla – vö. CSÁNYI–LUX 6. jegyzetben i.m. 7. kép „A” – de a VÁTI felmérői sem tudtak állvány hiányában hozzáférni, ezért csak belső nézet, alaprajz és metszet található a dokumentációjukban. A helyreállítás során sem tartották fontosnak e hiányosság pótlását, s erre 2003-ban sem volt módunk.



15. kép A gesztési vár palotaépülete ÉNy-i része feltárás után, 1960 körül, balra az 1938-ban épített kilátó (KÖH Fotótár 65.735)

A kőtári anyagban ezeken az eredeti helyükön fennmaradt, illetve visszaépített faragványokon kívül csak meglepően kevés hasonló profilú ablakkeret-töredék található. Ezek többsége a keleti ablak tagozatával egyező profilt mutat, míg egy további annak kissé gazdagabb változata (16. kép 3-5).<sup>49</sup> Ugyanakkor itt kell megemlékezni arról a két, vakmérnöves kőlapról – fülkezáradékról? – is, melyek egyike minden bizonnyal azonosítható a feltételezett kápolna kapcsán G. Sándor Mária által említett töredékkel (17. kép). Mindezek beható stíluskritikai elemzésére még nem került sor, hasonlóan néhány további, erősen lepusztult köelemhez vagy egy pálcatagos-mély hornyos, feltehetően szemöldökgyámos kapukeret számos eleméhez. Azt mindenestre nem tartom valószínűnek, hogy e faragványok alkalmasak lennének évtizedre pontos korhatározásra – azaz aligha dönthetnék el, Nagy Lajos vagy Luxemburgi Zsigmond volt-e a vár építtetője? A feltételezett kápolna kapcsán szólni

kell végül arról a három boltozati bordaíndításról is, melyek feltehetően egy kisebb tér csillagboltozatához tartozhattak. Sajnos azonban sem az említett északi „torony” környékén, sem másutt nem lehetett megfigyelni kiszakadt boltfészkeket, s azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a 16. századi erődítési munkához a majki premontrei kolostorból is hoztak a várba kőfaragványokat.

Ülőfülke kő ülőlapja, káva vagy áthidaló az emeleten a tárgyaltakon kívül az északi palotafal keleti végén, továbbá a nyugati rövid falban is megőrizte az egykor nagyrészt azonos – a második emeleti nyílások fülkéjével is egyező – méretű és bizonyára formájú ablakok emlékét (5. kép), e nyílások elhelyezkedése sem segít azonban bennünket az egykori térosztás elméleti rekonstrukciójában. Néhány további részlet azonban arra utalhat, hogy az épület déli külső homlokzatának kiképzése egykor gazdagabb lehetett, mint a jobban ráánkmaradt északi. Itt, keleten – a keskenyebb traktus nyugati szélén –, egy olyan, egykor három konzolra támaszkodó, dongaboltozatos zárterkély nyúlt ki egykor a falsík elé, melynek terét befelé egy ép állapotban ráánkmaradt élszedett kőkeretes ajtó

<sup>49</sup> Az első csoportba csupán két keret- és két osztótöredék sorolható, míg néhány további, igen kis töredék talán a gazdagabb profiltípusú ablak osztója lehetett.

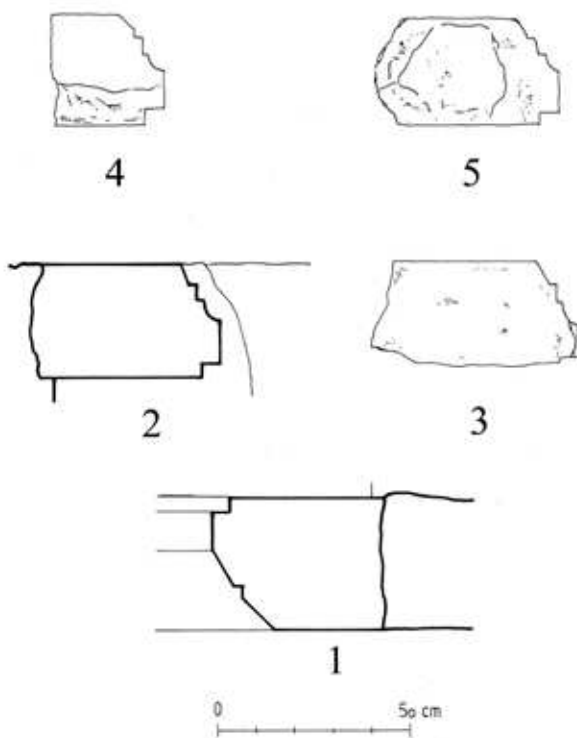


zárt le, azaz tulajdonképpen egy önálló, zárt teret alkotott (5., 11. kép).<sup>50</sup> Ma már nem dönthető el, hogy egy hasonló megoldású erkélyt vagy talán csak egy árnyékszékét hordott a déli fal nyugati részén az a – már Rómer által is megörökített (1. kép) – konzolpár, melyek közül ma már csak egy található meg az emeleti részen itt sajnos erősen lepusztult (9. kép) – illetve Erdei Ferenc által erősen visszaugratott falsíkkal újjáépített, modern ablakokat hordozó – falban.

Magasabb elhelyezkedése miatt ugyanakkor kevésbé valószínű, hogy árnyékszék-ként értelmezhető a háromkonzolos erkély keleti oldala mellett fennmaradt keskeny nyílás (11. kép), de problematikus az északi falban a kaputól keletre található faláttörés is – az utóbbinál ugyanis a külső falsíkban egy élszedett szemöldökkő is megmaradt (6. kép). Ez utóbbi értékelését tovább bo-

nyolítja, hogy egy kandalló tűzteréből (vagy tűztere mellett?<sup>51</sup> – 7., 12. kép) nyílik – itt, az újabb irodalomban egyáltalán nem említett tüzelőberendezés profilos konzola környékén végzett kisebb falkutatásunk sem tudta minden kétséget kizáróan eldönteni, hogy az utóbbi nem másodlagos-e a falat áttörő nyíláshoz képest.

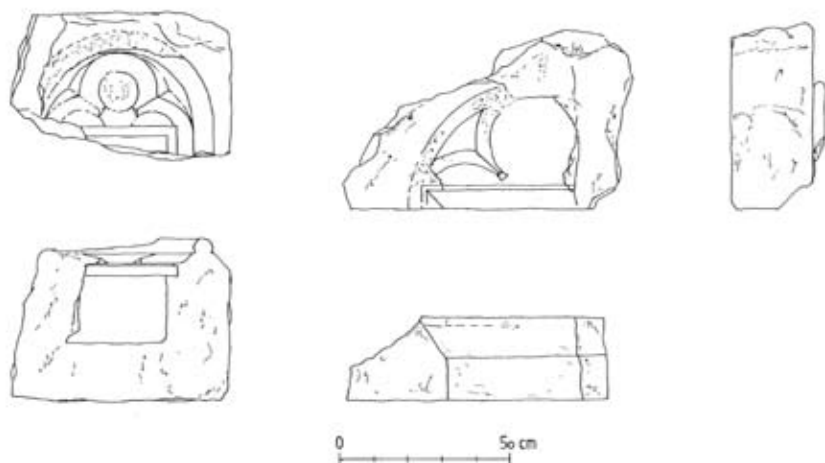
Az épület jelenlegi pusztulási és kutatótsági fokán tehát aligha lehet állást foglalnunk abban a kérdésben, hogy hol helyezkedett el a tárgyalt első emeleten az egy (vagy több) nagyterem, a királyi-királynéi lakosztály – s még kevesebbet tudunk ebben a vonatkozásban a második emeletről. Csupán az látszik tehát bizonyosnak, hogy mindkét szinten nagyméretű, kökeretes ablakok világították meg.



16. kép „Grafikus stílusú” ablakkeretek profilrajzai a gesztesi várból (1. Ny-i in situ ablak, 2. K-i in situ ablak, 3. Kőtár, 55. sz. kő, 4. Kőtár, 66. sz. kő, 5. Kőtár 20. sz. kő – Szökrön Péter rajza a VÁTI [1960] és Máthé Géza [1982] felmérése alapján)

50 Itt a külső falsík erősen lepusztult, ezért szerkezetéről nincsenek részletesebb ismereteink. Erre a mai tudásunk szerint nem általános megoldásra jó példa még a gyulai vár két, egymás közvetlen közelében lévő erkélye: FELD ISTVÁN: A gyulai vár a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: KOLLÁR TIBOR. Szeged, 2000. 257. skk.

51 Az ismert dokumentáció – így az 1960. évi felmérés – ugyanis úgy is értelmezhető, hogy a kandalló nem a sarokban, hanem a tér oldalfalába mélyedve helyezkedett el!



17. kép Vákmérműves kőfaragványok (Kőtár, 71-72. sz. kö) felmérése a gesztesi várból  
(Szökrön Péter rajza Máthé Géza [1982] felmérése alapján)

Emellett az épület reprezentativitását nagyban fokozta a zárt belső udvar konzolso-ron nyugvó emeleti folyosója is, mely a két traktus összeköttetését biztosította. Itt az északi oldalon végig, keleten és nyugaton pedig mintegy a középvonalig maradtak ránk a konzolpárok csomkjai, sőt az északkeleti sarokban még az eredeti méretek is tanulmányozhatóak (3-5., 7. kép) Emellett természetesen a kőtári anyagban is számos ide sorolható töredék található – néhány más típusú konzolelem mellett, melyek egy része talán kandallóhoz tartozhatott. Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy pontosan milyen lehetett a folyosóra felvezető lépcső – sem a műgyetemi felmérés, sem a VÁTI-dokumentáció nem ad e kérdésben biztos támpontot, miközben a nyugati fal előtti vaskos pillér mindenképp e feljáró fogadására épülhetett (3-4. kép).<sup>52</sup> A vár korhatározása vonatkozásában itt azonban feltétlenül utalni kell a zólyomi (és a diósgyőri) erősség udvarának hasonló koncepciót követő folyosójára. Egyáltalában, véleményem szerint Gesztes királyi vára ablakokkal-erkélyekkel áttört homlokzataival alapvetően Nagy Lajos híres vadászkastélyainak az adott terephez alkalmazkodó, mintegy redukált változatának tekinthető.

Nehezen érhető ugyanakkor, hogy az 1960-62. évi kutatás során teljesen elkerülte a figyelmet az a tény, hogy az emeleti folyosónak az udvar déli falán (és minden bizonnyal a keleti fal déli részén) is volt folytatása – igaz, itt már fából készültek a konzolok (13. kép). Ezeket ugyanis már Csernő 19. század végi grafikája is feltünteti (2. kép),<sup>53</sup> s természetesen felmérték őket a VÁTI szakemberei is. 2003-ban módom nyílt ezen udvari falszakasz három hozzáférhető konzolmaradványának falkutatására. Ennek során kiderült, hogy a keleten két, nyugaton azonban már csak egy elemből álló tartórendszer elemei egyrészt kifejezetten utánozták a kőkonzolok formáját (14. kép), másrészt, hogy azok utólag, tég-

<sup>52</sup> Ez az ásató megfigyelései szerint annak ellenére egykorú az udvari fallal, hogy mögé esik egy konzolpár: G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 170.

<sup>53</sup> NÁCZ 4. jegyzetben i.m. 139., eredetije a KÖH tervtárában. Ugyanakkor a kőkonzolokat meglehetősen sematikus ábrázolja.

lafalazatba ágyazva kerültek elhelyezésre. Azt azonban nem sikerült eldöntenünk, hogy ez az eredeti építkezés közben bekövetkezett változtatásnak tekinthető-e vagy pedig egy későbbi építési periódusban került-e sor a folyosó bővítésére.

Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy e konzolsor épp annak a déli falat áttörő, jelenleg íves lezárású nagy nyílásnak a megközelítését tette lehetővé, melynek koráról ugyan nincs közelebbi ismeretünk,<sup>54</sup> de amely biztosan azon déli „torony” emeleti részének megközelítését szolgálta, melynek csekély földszinti maradványait G. Sándor Mária tárta fel (10. kép). Nincs tudomásom arról, miért vélte ezt az építményt a régész 16. századnak,<sup>55</sup> az azonban könnyen elképzelhető, hogy valóban egy későbbi bővítésről van szó, hiszen az építmény egy önálló északi fallal is rendelkezett. A fakonzolos folyosó kiépítése a déli udvari falon mindenesetre szükségessé tette a lépcsőfeljáró módosítását is – mindennek korát reményeim szerint a dendrokronológiai adatok sűrűsödése fogja majd egykor megadni, mivel ezek a hazai emlékanyagban meglehetősen egyedi fafaragványok jó mintavételi lehetőséget is biztosítottak.<sup>56</sup> A 14. század végi palotaépületet természetesen több más – részleteiben ugyan nem ismert – kisebb változtatás is érthette a középkor folyamán. Erre egyértelmű bizonyítékaként azonban ma még csak azt a mintegy 10 db, többségükben rendkívül lepusztult állapotban ránkmaradt, egyszerű reneszánsz tagozatú nyíláskeret-törödéket említhetjük, melyek aligha helyezhetők korábbra a 15. század végénél vagy inkább a 16. század elejénél, amikor az új, itáliai stílus már szélesebb körben elterjedt hazánkban.<sup>57</sup>

Mielőtt azonban a vár magánbirtoklásának időszakára térnék át, szólni kell a palotaépületet körülvevő külső falakról is (18. kép). Az előzőekben hallgatólagosan abból indultam ki, hogy a kissé nyújtott hegytető peremén felépített, közel szabályos alaprajzú – keleti és nyugati végén tompaszögű csúcsba futó –, s az 1 m-es vastagságot csak néhol meghaladó falgyűrű és az ahhoz északkeleten csatlakozó kaputorony ugyancsak a 14. század végéről származik. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ma még ez csupán egy igen valószínűnek tűnő feltevésnek tekinthető, hiszen 2003-ban nyitott kutatóárkaink nem eredményeztek erre vonatkozó biztos adatokat – azaz a „külső vár” elvileg épülhetett később is. Építőanyaga – a palotaépület törtköves falazatával szemben közel szabályos, kisméretű, kváder jellegű kövekből rakták – mindenesetre a korabeli hazai átlagot meghaladó építészeti minőségre utal. Pontos részleteit is – így az északkeleten megfigyelhető pártázat- vagy nyílásmaradványokat, az északon a fal belső oldalához csatlakozó esetleges épületeket – csak egy teljességre törekvő jövőbeni ásatás tisztázhatja, s ez vonatkozik az egykor csapórácscsal és feltehetően belső farkasveremmel épített kaputoronyra is.

Azt azonban már ma is tudjuk, hogy a középkorban a palotaépület a mai állapothoz képest sokkal jobban kiemelkedett a környezetéből, azaz külső falsíkjaitól erősen esett a terepszint a külső falgyűrűig. Sőt – hasonlóan a már többször párhuzamként idézett diósgyőri várhoz – néhol kifejezetten a meredek sziklafelszín határolhatta, azaz lényegében a hegy legmagasabb sziklatömbjét foglalta el. Míg a keleti, bejáratú oldalon nem tudunk a vár további védelmi berendezéseiről, a nyugati oldalon húzódó külső árok környékén

54 Jelenlegi kávéi és áthidalása az 1960-63. évi helyreállítás során készültek.

55 G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 177.

56 A mintavételt Gryneus András végezte el 2003-ban.

57 A vonatkozó, kiterjedt irodalomból ld. – mint egy közeli régió feldolgozását – KOPPÁNY TIBOR: A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete. *Ars Hungarica*, 12. (1984) 183-232.

jelentős további falmaradványok mutatkoznak a felszínen, melyek értelmezése azonban ásatás nélkül nem lehetséges.

Jelentősebb késő-középkori bővítésekről tehát ma még aligha szólhatunk, s ez lényegében megfelel az írott forrásokból kibontakozó képnek. Gesztes a 15. század elejétől elvesztette korábbi jelentőségét, s csak egyike lett a vértesi váraknak. Ennek megfelelően általában osztozott is Vitány, Csókakő vagy Gerencsér sorsában. Az erősség Mohács előtti történetét a korábbi irodalom csak igen vázlatosan tekintette át, s e tekintetben csak az újabb adattárak hoztak változást.<sup>58</sup> Az okleveles anyag feldolgozására legutóbb Schmidtmayer Richárd vállalkozott,<sup>59</sup> aki részletesen elemezte a vár történetének legfontosabb korszakait, így Zsigmond húga, Margit, majd Hohenzollern Frigyes 1405 és 1411/17 közötti birtoklását, id. Rozgony István szerepét, aki 1422-től először győri ispánként, majd Zsigmond halála után zálogbirtokosként rendelkezett vele, továbbá fia, János végülis megíusult törekvéseit, s ezt követően Újlaki Miklós 1444-től adatolható birtokbalépését. Gesztes ezután ötven évig az ország egyik leghatalmasabb arisztokrata családjának 1490 körül már közel tizenöt váruradalmat magába foglaló birtokkomplexumához tartozott. Arról nem tudunk, hogy különösebben kiemelt szerepet töltött volna be – bár kétségkívül térben ez esett legközelebb a budai királyi udvarhoz –, ez azonban nem zárja ki, hogy birtokosa akár jelentősebb építkezéseket is végeztethetett itt.<sup>60</sup> Feltehetően erre az időszakra tehető a korábban tárgyalt alsó- vagy kisvár keletkezése is.<sup>61</sup>

II. Ulászló azután 1495-ben elvette a várat Újlaki Lőrincről és Somi Józának adományozta, aki minden bizonnyal itt is lakott, hiszen még ebben az évben itt látta vendégül uralkodóját. 1508-ban bekövetkezett halála után fia szerezte meg, de 1519-ben már enyingi Török Imre rendelkezett felette. Mindezek alapján elsősorban a Somiak birtoklásának idejére helyezhetjük az említett reneszánsz nyíláskeretek jelezte kisebb(?) építkezést az erősségben.<sup>62</sup>

Bár a Mohács utáni időszak (hadi)eseményeivel viszonylag részletesen foglalkozik G. Sándor Mária kutatási beszámolója,<sup>63</sup> ez nem pótolja a török hódoltság korának olyan, sajnos még hiányzó monografikus feldolgozásait, mint amelyek a 18. századi tatagesztesi Esterházy-uradalomról már rendelkezésünkre állnak.<sup>64</sup> Erre annál is inkább is szükség lenne, mivel úgy az 1960-62. évi ásatások, mint saját 2003. évi kutatóárkaim azt bizonyították, hogy ebben az időszakban – annak ellenére, hogy nem rendelkezett jelentős katonai értékkel, hiszen a 16. század második felében legalább nyolcszor cserélt gazdát – figyelemre méltó építkezések folytak a várban. G. Sándor Mária megállapításai szerint a palotaépület bejárata előtt a középkori hidpillér felhasználásával előbb egy ketős farkasvermes, nyugati felvonóhidas kapuépítményt emeltek, majd ez egy, az északi

58 Igy elsősorban ENGEL 27. jegyzetben i.m.

59 SCHMIDTMAYER 36. jegyzetben i.m.

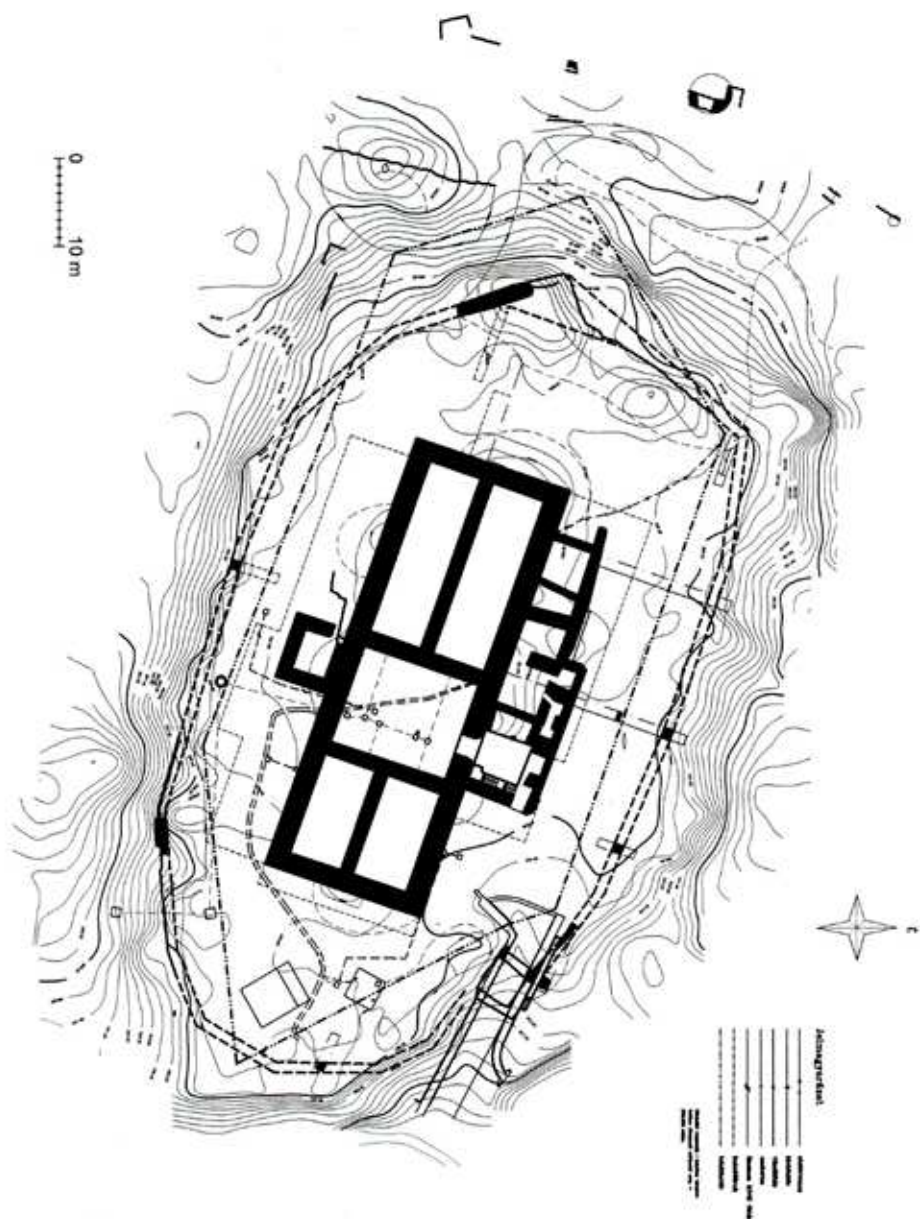
60 FELD, ISTVÁN: Herrschaft, Burg und Residenz im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. In: Burgen und Siedlungsstruktur. Castrum Bene 7. Nitra, 2004. 54-56. – Az ugyancsak Újlaki-birtok Szigligeten erre az időszakra helyezhető a gesztesihez sok vonatkozásban közelálló külső kaputorony építése, vö. GERE LÁSZLÓ: A szigligeti vár ásatása 1992-2000. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Budapest, 2003. 67-72.

61 Ebben a vonatkozásban igencsak figyelemreméltó a szigligeti Óvárral kapcsolatos egyezés, ld. a 30. és a 60. jegyzeteket!

62 SCHMIDTMAYER 36. jegyzetben i.m.

63 G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 163-164.

64 SZABAD GYÖRGY: A tatái és gesztesi Esterházy-uradalom. Budapest, 1957., FÜLÖP ÉVA: A tata-gesztesi Esterházy-uradalom megszervezése a 18. század 1. felében. *A Komárom-Esztergom Megyei Múzeum Évkönyve*, 4. (1991) és 6. (1999).



18. kép A gesztési vár 2003. évi ásatási alaprajza (Szökrön Péter munkája)

(kápolna?)toronyig terjedő teljes területet magába foglaló, bizonyára többszintes, lökamarás-kazamatás elővédművé bővült volna.<sup>65</sup> Ez utóbbi falait saját megfigyeléseim szerint már egy jelentős omlási-bontási rétegbe alapozták, mely talán a várat ért első ostromok során keletkezett.

Úgy tűnik, ekkor maga a külső várfal is nagyrészt elpusztult és legalább az északi oldalon egy széles, fa-föld szerkezetű sánc váltotta fel, melynek építéskor a palotaépület körüli terepszintet is jelentősen megemelték. A vár első ásatói a – szinte kizárólag másodlagosan felhasznált kváderkövekből és más kőfaragványokból álló – elővédmű építését egy 1588. évi adat alapján a töröknek tulajdonították. E feltevésük mellett szól az annak déli részét elfoglaló folyosó jellegzetes lapos téglákból, igen vastag habarcsfűgákkal rakott boltválla, mely ma is megfigyelhető a palotahomlokzaton.<sup>66</sup> Ugyanakkor ez a elővédmű – melynek nem ismerjük párhuzamait a hazai oszmán építészetben<sup>67</sup> – nem lehetett különösen magas, mivel a középkori kapu felett – hasonló építési technikával – egy-egy, a konzolos folyosóról megközelíthető lőréses fülkét is kialakítottak. A palotaépületbe ezentúl tehát csak akkor juthatott be valaki, ha nyugat felől végigjárta az így létrejött bonyolult épülettömegben át vezető új utat. Ennek bejáratát a középkori északi torony földszinti falának áttörésével alakíthatták ki.

Bár az utóbbi részek – s főleg a palota északi homlokzata nyugat része előtti építmények – kronológiája a közzétett beszámolók és az ásatási dokumentációk összevetése után sem mindenben egyértelmű, a gesztesi várban végzett eddigi, részleges régészeti kutatások már kétségtelenül megteremtették az alapját a hódoltságkori magyar-török végvár egykori formája felderítésének. A teljes topográfia és építéstörténet tisztázása azonban csak egy jövőben elvégzendő, a külsővár egészére kiterjedő ásatással lesz majd lehetséges – nem szólva itt az eddig összegyűlt dokumentációs- és leletanyag feldolgozásáról.

65 G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 176.

66 Sajnos, 1960-ban nem került sor felmérésére, talán részben takarhatta a külső omlásréteg.

67 A kutató is csak 15. századi, isztambuli példát említ: G. SÁNDOR 10. jegyzetben i.m. 176. 48. jegyzet.

## ÚJABB ADATOK A MAGYARORSZÁGI ERŐDÍTETT TEMPLOMOK ADATTÁRÁHOZ

2001-ben jelent meg a *Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon* című kötet, melyben a mai Magyarország területéről 39, a lakosság által; és további 31, a katonaság által megerősített templomot soroltam fel, számos olyan épülettel egyetemben, melyeket egyesek templomnak tartanak, de szerintem nem azok.<sup>1</sup>

Az elmúlt négy év folyamán számos újabb forrás került elő, melyekkel ki lehetett bővíteni az erődített templomok listáját. Sajnos, ezek közül az új „találatok” közül mindössze egyetlen esetben találhatunk máig is álló falakat, az összes többi forrás régészeti feltárásokon, írott dokumentumokon vagy képi ábrázolásokon alapul.<sup>2</sup>

*Azok a helyszínek, ahol újonnan bizonyítást nyert az erődített templomok megléte:*

**Balatonszabadi – Pusztatorony** (Somogy m.) Magyar Kálmán leletmentése során a romegyház körül feltárta a temető körítőárkát is, mely 6 m széles, 3 m mély volt.<sup>3</sup> Bár előzőleg elfogadtam azt a tételt, hogy a temető körül húzott egyszerű árok nem számít erődítésnek, mégis, ebben az esetben kivételt kell tennem. Hiszen méretei alapján ez az árok nem csak kerítésként szolgált, hanem már komoly védelmet is nyújtott mindenféle támadó ellen is. Ezért ezt a templomot szerintem az erődítettek közé kell sorolni.

**Csengele** (Csongrád m.): A templom feltárása során egy hármassá alakult árokgyűrű nyomaira bukkant az ásató régész. A külső gyűrűk belső oldalán palánkfal nyomait is feltárta; sőt, feltételezése szerint az árokból kihányt földből belül sáncokat is emeltek. A kutató a tatárjárás idejére teszi az árkok készítésének időpontját, szerinte a falu lakossága próbált meg valamiféle erődítést készíteni a betörő tatárok elleni önvédelemre.

A védett terület mintegy 90-100 m átmérőjű volt, az árkok a jelenlegi járószinttől 1-1,5 m-re mélyültek a talajba.<sup>4</sup>

**Hódmezővásárhely–Ótemplom** (Csongrád m.): A jelenlegi település közepén fekszik az egyház, melynek keleti és déli oldalán jelenleg is áll az eredeti, 18. századi – a hajdúsági erődtemplomokhoz hasonlóan – teljes egészében téglából épült és kívülről támpillérekkel tagolt, lőréses kerítés.<sup>5</sup> A déli oldalon még egy eredeti kapunyílás is fennmaradt.

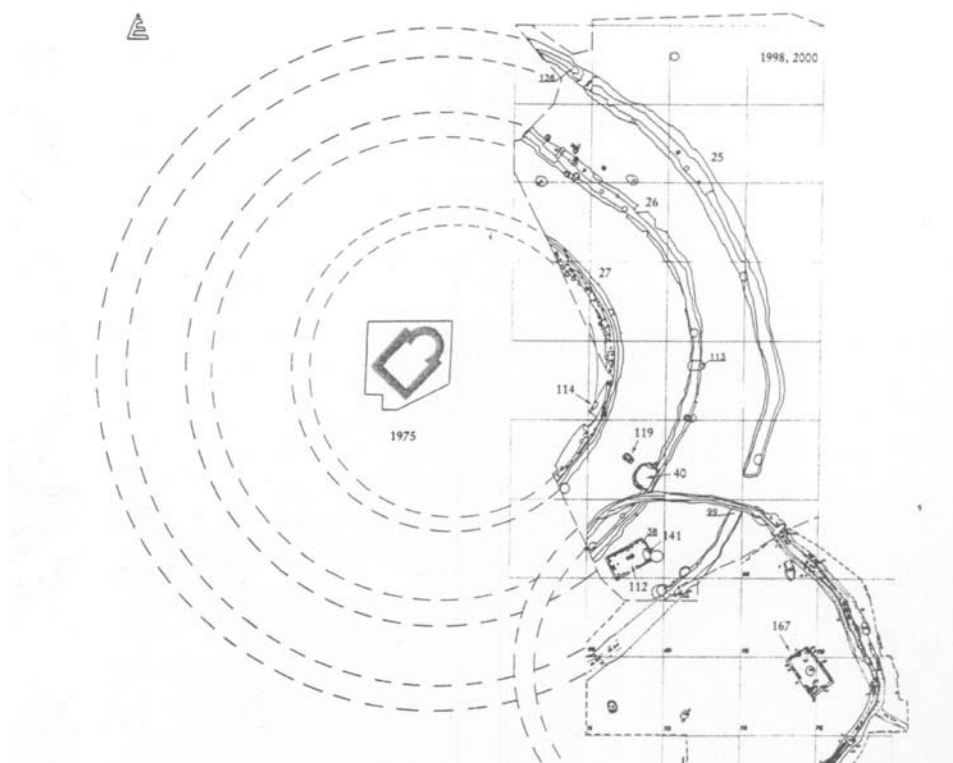
1 TOLNAI 2001.

2 Viszont, az egyik legjobban várt, újonnan közreadott 18. századi adatbázis – az első katonai felmérés – sajnos, nem bizonyult megfelelően használhatónak. Mert bár több, mint 250 kőfallal övezett kőfalú templomot jelez a mai Magyarország területén, számos, a mai napig is fennálló, vagy a 19. században lebontott, bástyás (tornyos) védművekkel bíró erődtemplomot nem tüntettek fel a térképlapokon. Például Hejceén, Turán vagy Hajdúböszörménynél sem jelölik az egyházakat körbevevő védművek meglétét. Megyaszón vagy Pétervárára pedig még templomot sem jelölnek. (Pedig mindkét helyen máig is állnak azok a templomok, melyek meglétét korábbi források bizonyítják.) Ezen tények fényében felmerül a katonai felmérés pontosságának kérdése, melynek részletes elemzése, az esetleges hiányosságok okainak és rendszerének vizsgálata külön tanulmányt érdemelne.

3 MAGYAR 1984. 99.

4 HORVÁTH 2001. 79-85.

5 A műemlékvédelemnek köszönhetően a templom déli oldalára a XX. század második felében emelt épület egyik szárnyát lábakra építették, hogy a műemléki fal alatta épségben megmaradhasson.



*1. kép Csengele, XIII. századi védőgyűrűvel körbevett templom alaprajza*

Ezen templom esetében igen szerencsés helyzetben vagyunk, mert évre pontosan lehet datálni a védelmi építkezéseket: 1741-1742-ben, Károlyi Sándor emeltette a templom köré a lőréses körítőfalat.<sup>6</sup> A 77-78 cm vastag téglafalban kettes-hármas csoportokban állnak az álló téglalap alakú lőréses körítőfalas templomokkal, nem kulcslyuk alakúak.<sup>7</sup>

A templom körüli terület eredetileg valószínűleg a jelenleginél mélyebben feküdt, ugyanis a jelenlegi járószinttől számítva mindössze 110-119 cm magasságban nyílnak a lőréses körítőfalas templomokkal, nem kulcslyuk alakúak.<sup>7</sup>

A körítőfal délnyugati szakasza szemmel láthatóan egy későbbi átépítés eredménye: itt a támpillérek a korábbiak, melyek közé építették be utólag a mindössze 29 cm (pont egy téglányi) vastag körítőfalat. Ezen a szakaszon mindössze négy lőrés található, melyek 35x17 centiméter méretű, álló téglalap alakúak.

<sup>6</sup> LAJKÓ 2002. 309.

<sup>7</sup> Hódmezővásárhely abban is különbözik a hajdúsági templomoktól, hogy itt nem épültek a fal sarkaira bástyaszerű védművek.





2. kép Hódmezővásárhely–Ótemplom. Részlet a védőfalból

Hódmezővásárhelyen azonban nem az Ótemplom volt az első erődített egyházi épület a történelem folyamán: elődjét, a törökkori sártemplomot is 4 m mély árok és kerítés vette körbe.<sup>8</sup>

**Iharos** (Somogy m.): Csányi Ákos 1557. november 16-án kelt levelében amiatt aggódik, hogy az iharosi templomot a törökök meg ne szállják. „ezért szükséges volna, hogy zekényiek valami ideig maradhatnának”.<sup>9</sup> Azaz valószínűleg e levél írásának időpontja előtt is volt egy kisebb őrség a falu templomában.

**Ikervár** (Vas m.): Elrendezése leginkább a mecseknádasdi Szent István templomhoz és a debreceni Szent András templomhoz lehetett hasonló. „A temetője fagerendákkal, földdel és árokkal volt körülveve.” 1697-98-ban „A temetőben külön lakható szobával őrtorony áll”. Ezt a tornyot a 18. század második felében bonthatták le, mert az 1781. évi vizitációs jegyzőkönyv már nem említi.<sup>10</sup> E források alapján valószínű, hogy legalább annyira erődített templomról beszélhetünk, mint a mecseknádasdi Szent István templom esetében, így, mivel azt felvettem a listába, ezt az objektumot is fel kell venni.

**Makó** (Csongrád m.): A Kálvin téren álló református Ó-templom 1777 és 1784 között épült, és 1790-ben vették körül kerítéssel. Ez a fal 8-9 „láb magas volt, a négy sarkán négy kerek bástyaszerű toronnyal, amit Giba Antal 1821-1824 között készített térképe is feltüntet. A nagykaput 1830 és 1833 között vágták bele, de ezen kívül is voltak kisajtói is.” A kerítést, a bástyákkal együtt, 1927-ben bontották el.<sup>11</sup>

<sup>8</sup> TÓTH 2000. 123-125.

<sup>9</sup> CSÁNYI 1996. I. kötet, 346. 218. levél.

<sup>10</sup> HAJMÁSI 2004. 174-175.

<sup>11</sup> TÓTH 2000. 212-213. Az említett térkép: Ábrázolatja Makó Püspöki Várossa azon Részének Melyet 1821<sup>dik</sup> Eszten: Ar:Víz után Nagy Méltóságú Püspök Remetey Kőszeghy László Úr Eő Excellenciaja kegyes Parancsolátyából rendbe szedet 1821. Giba Antal Mélt: Makói Uradalom Földmérője. Közli: MAKÓ 1992. melléklet.



3. kép Hódmezővásárhely–Ótemplom: az egyik eredeti bejárat

**Marcaltő** (Veszprém m.): Az egyik, az erődítményt 1775-ben ábrázoló metszet tanulsága szerint itt is egy templomot vettek körbe fallal, melyből még egy bástya is kiemelkedett.<sup>12</sup>

**Nagykőrös** (Pest m.): Az 1686. évi hadjárat befejezése után egy csapat császári katonára szállta meg Nagykőröst. A templom körül mély árokkal ellátott sáncot vágtak, majd onnan kiindulva, az egész várost megerősítették.<sup>13</sup>

**Somogysámsón–Marótpuszta** (Somogy m.): Dr. Költő László 2000 óta folytatja leletmentő ásatását a helyszínen. Ennek során sikerült feltárnia egy középkori templom köré épített 16. századi palánkvár csekély maradványait (az északkeleti bástyát és a hozzá tartozó falakat) is. Az erősséget először 1548-ban, utoljára 1566-ban említik.<sup>14</sup>

**Tata, Kálváriadomb, Szent Iván kápolna** (Komárom–Esztergom m.): „A dombon középkori erődített templom állt, amit XVI. századi metszetek bizonyítanak.” A feltárás során alapfalak kerültek elő.<sup>15</sup> De csak a templom hosszházának alapfalai, a valaha volt erődítése nem.<sup>16</sup> Azonban ismerünk egy török miniatúrát, mely a tatái várat ábrázolja, s amelyen világosan látható a vár mellett álló egyházat körülvevő pártázatos fal – így a templom valaha volt erődítettsége kétségtelen.<sup>17</sup>

12 SZALAI 2001. 163. tábla

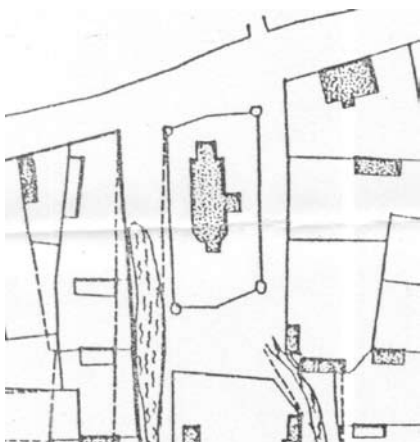
13 BOROVSKY

14 DR. KÖLTŐ LÁSZLÓ előadása, és a feltáró régész szíves írásbeli közlése, melyet ezúton is köszönök neki.

15 BÍRÓ 1959. 69.

16 A templom hosszházának felfalazott alapfalai ma is láthatóak a tatái víztorony mellett, a Kálvária-dombon.

17 A miniatúra Matrakcsi Nászuhané krónikátöredékének – mely az 1543. évi szultáni hadjárat útvonalát mutatja be – ábrázolásaként jelent meg, s Tata azévi felégetését mutatja be. A miniatúra megjelent: FEHÉR 1975. XXV. tábla.



4. kép Makó erődített templomának alaprajza az 1821. évi térképen



5. kép Tata- Kálvária-domb: erődített templom ábrázolása egy török miniatúrán

**Tokaj** (Borsod–Abaúj–Zemplén): Három, a 16. század középső harmadából származó, a várost ábrázoló metszeten is megjelenik egy meglehetősen nagy méretű egyházi épület, melyet lőréses fal vesz körbe, s a nyugati oldalán két bástyaszerű kiugrás is tagol.<sup>18</sup>

**Vécs** (Heves m.): 1594-ben a templomot tapaszos palánkkal kerítették be.<sup>19</sup>

**Zalaegerszeg** (Zala m.): 1541 karácsonya tájékán Gersei Pethő Péter vezetésével lerohták Kecseti Márton veszprémi püspök egerszegi várát. A támadók ekkor erődítették meg a város templomát. Az ostrom befejeztével, 1542. január 6. tájékán felgyújtották Egerszeget, az újonnan megerődített templom kőkerítését lebontották, annak anyagát a kéméni vár erődítéséhez használták fel.<sup>20</sup>

*Az autópálya–leletmentések során egy különleges erődítés is napvilágra került:*

**Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő** (Somogy m.) feltárása során Szárszó falu középkori templomát sikerült feltárni, mely köré a korai cinteremároktól 15 m-re egy meglehetősen (4-5 m széles és néhol 180 cm mély), ötszögletű árkot ástak. Majd számos épületet (csak a feltárt szakaszon 7 állt) emeltek az árokkal kerített területre.

Az erődítés építési kora jelenleg még bizonytalan, azonban az árok visszatöltődése legkorábban a 14. században már megkezdődött.<sup>21</sup>

E helyen felmerülhet annak kérdése, vajon ebben a helyzetben erődített templomról, vagy erődített faluközpontról beszélhetünk – melynek csak egy része az egyházi épület. Azonban úgy vélem, hogy eredetileg csak a templom volt az erődített terület közepén, így egy rövid ideig (maximum néhány évig) ez az objektum erődített templom volt. Majd

18 SZALAI 2001. 220. tábla: **1565/1/b** metszet, 221. tábla: **1567/1.** metszet és 237. tábla: **1574/1/a** metszet. A korábbi források említene Tokajon egy B. Szűz Máriának szentelt pálos kolostort, azt azonban 1547-ben lerombolta Serédy Gáspár, „mert tartott attól, hogy a kolostort Szapolyaiék várrá alakítják át.” RUPP 1872. 331. Bár a metszettek tanulsága szerint később mégis találtak egy alkalmas egyházi épületet, melyet várrá tudtak átalakítani.

19 CSORBA 1980. 94.

20 SZATLÓCZKI 2002. 104-105.

21 BELÉNYESY – MARTON – GROSS 2002. 9-14.o.

a védett területre házakat építettek, így gyakorlatilag egy erődített faluközpont jött létre, melyben a település tehetősebb lakói és egyházuk közös védelem alatt állt.

*Az a helyszín, ahol tervezték, de végül is nem építettek a templom köré erődítést:*

**Nagymaroson** (Pest m.) is tervezték a templom megerődítését, melyre végül is nem került sor: 1613-ban a váci vicekapitány jelenti: a törökök palánkkal kívánják megerősíteni a templomot, hogy erőddé alakítsák. Azonban – legjobb tudomásunk szerint – a törökök végül elálltak a tervtől, s nem készítették el palánkjukat.<sup>22</sup>

*Különleges rendeltetésű (védett?) templomok:*

**Vas megyében** több templomot is árok övez: **Vasalja–Pinkaminszent, Vasszent-mihály** („egy hegynyúlvány csúcsán árokkal is megerősítve”), **Vasszilvány, Mesteri** (bronzkori tellen, majd vaskori halomsíron áll, árokkal körülvéve), **Narda** (árokkal és kőfallal körülvéve), **Rábagyarmat**.<sup>23</sup>

A templomok ezen csoportját érdemes lenne részletesebben megvizsgálni, vajon egy helyi védelmi szervezet elemei, vagy csak a véletlennek köszönhető, hogy itt egy csoportban ennyi árokkal kerített templom maradt fenn. Ezen templomok kutatója még azt a feltevést is megkockáztatta – természetesen a további kutatások szükségességének hangsúlyozásával –, hogy a templomok egy része helyén valaha a későrómai lakosság menetszára vagy őrtornyai lehettek.<sup>24</sup>

A könyv kéziratának lezárása után is számos cikkre bukkantam, melyekben jó néhány egyházat erődítettként említene. Azonban a szerzők igen sok esetben semmilyen érveléssel nem támasztják alá vélekedésüket. Épp ezért ezeket a helyeket csak *bizonytalan, kétséges erődítettségű objektumokként* lehet számon tartani, mindaddig, amíg részletesebb kutatás vagy publikáció el nem dönti a kérdést. Ezért soroltam ebbe a kategóriába a következő egyházakat.

**Derecske** (Hajdú–Bihar m.): „A középkori templom 1566-ban lett a reformátusoké, később átépítették, csak a torony alját használták fel újra. Ezt az 1843-as tűzvész elpusztította. Ekkor bontották le a megrongálódott erődítést is, amely kökerítésből és egy déli toronyból állt.”<sup>25</sup> E rövid leírás alapján leginkább egy Mecseknádasdhoz vagy Ikervárhoz hasonló templomra lehetne gondolni, azonban a részletes kutatás, feldolgozás közreadásáig ezt az objektumot csak a kérdések közé lehet felvenni.

**Kaba** (Hajdú–Bihar m.): A település református temploma középkori előzmény helyén épült 1736–44 között. „Erre utal a torony vaskos aránya, keletelt elhelyezkedése, s a templomot egykor körülvevő erődfallal maradványa.”<sup>26</sup> Azonban jelenleg a templom körül én semmilyen erődíjat nem találtam. A helybeliek visszaemlékezése szerint valamikor a világháború előtt még láttak valamilyen fehér kőből volt falakat, azonban azokat a háborúban találat érte, a maradványaikat pedig később lebontották. Ezek alapján viszont nem lehet biztosan megítélni, vajon tényleg lőréses védő-, vagy pedig egyszerű kerítőfalról volt-e szó, ezért itt is további kutatások szükségesek.<sup>27</sup>

<sup>22</sup> BUZÁS 1999. 11.

<sup>23</sup> VALTER 2004. 189., 192., 193., 176., 177., 182–184.

<sup>24</sup> Uo., 192.

<sup>25</sup> ANGVAL 2000. 262.

<sup>26</sup> Uo. 343.

<sup>27</sup> Erről az állítástól valaha létezett, ám mostanra elpusztult erődítésről sem a terület szakavatott kutatói, sem a Műemlékvédelem szakemberei nem tudnak; így valahai meglétét erősen kétségesnek tartom.

**Magyarszecsőd** (Vas m.): „...a temetőt részben árokkal, részben cövekelt, hasított deszkával kerítették, mely helyenként töredezett és nyitott volt, ezért ki és be átjárható.” – írja az 1698. évi vizitációs jegyzőkönyv.<sup>28</sup> Sajnos, a leírásból nem derül ki, vajon egy azon helyen kerítette a palánk és az árok a templom temetőjét, mert ebben az esetben erősített templomról beszélhetünk (bár mind a palánk, mind az árok méretét ismernünk kellene az objektív meghatározáshoz), vagy esetleg a temető más-más részeit kerítette a kétfajta akadály, mert akkor csak egyszerű cinteremfalról van szó.

**Nagybajom** (Somogy m.) váráról a település történetét feldolgozó kutatóknak az a véleménye, hogy az eredetileg egy palánkkal körbevett templom volt.<sup>29</sup> Szerintük „a nagybajomi vár szilárd magja a templom lett, melyet sánccal, palánkkal vettek körül. Minden bizonnyal erre utalnak a jelenlegi temetőben levő sáncnyomok.” Azonban 1550-ben az oklevelek Várdai Zsigmondnak a palánkon belül álló házat említik.<sup>30</sup> E forrás miatt azonban bizonytalanná válik: vajon tényleg csak a templom lehetett erősítve, vagy esetleg az egész településközpontot védművekkel vették-e körül? Mert ebben az esetben nem beszélhetünk erősített templomról. E kérdés tisztázásáig a települést csak a kérdéses objektumok közé sorolhatjuk.

**Pécs** (Baranya m.): Egy 1672. évi metszeten megjelenik egy szabályos, négyszögletes kerítőfallal körbevett templom, ahol a fal magassága talán erősítésre utal.<sup>31</sup>

**Szalonna** (Borsod–Abaúj–Zemplén m.): 1576-ban Hans Rueber írta Szendrőről, hogy „innen látom el őrséggel (...) a Szendrő és Szádvár között újonnan körbekerített templomot”.<sup>32</sup> A két vár között jelenleg Szalonna, Perkupa, Szin, Dobóbel és Bódvarákó települések fekszenek. (És természetesen számos, már a török háborúk során véglegesen elpusztult egyházat is feltételezni lehet a térségben.) Amiért mégis Szalonna jelenleg a legvalószínűbb helyszíne ennek az erősített templomnak, az az, hogy a templom feltárása során a törökkori rétegekből ágyúgolyók kerültek elő.<sup>33</sup> E leletek legalábbis megengedik annak feltételezését, hogy itt egy komolyabb őrséggel ellátott és erősebb fegyverekkel felszerelt támaszpont állhatott.

**Székesfehérvár** (Fejér m.): 1543-ban erődde alakították a Budai külváros sánca mellett álló ferences templomot.<sup>34</sup> Azért soroltam mégis a kétséges erősítések közé; mert a ferenceseknél általában zárda is állt a templom mellett. S valószínűnek tartom, hogy ebben az esetben azt is megerősíthették. Itt tehát nem az erősítés ténye a kétséges, hanem a védett objektum: valószínűleg kolostorról lehet szó, amely pedig kívül esik jelenlegi kutatási témámon.

**Tiszacsege** (Hajdú–Bihar m.): A templom keleti fele valószínűleg a 14. században épült. Ezt a gótikus templomot ábrázolja Lázár deák térképe is 1528-ban, bástyaszerű, lőréses toronnyal. Ezt az erősítést az 1594. évi tatár támadás során rombolták le. A község temploma viszont átvészelte a pusztítást – állítja a terület kutatója.<sup>35</sup> A Lázár-deák féle térképeken feltüntetett stilizált rajz azonban csak annyit jelöl, hogy a településen

28 LAHU 6. 13. C. Harrach Erzsébet katalógustétele Magyarszecsődről.

29 MIKÓCZI – SOLYMOSI 1979. 62.

30 Uo. 66-67.

31 SZALAI 2001. 260. tábla, 1672/1. metszet.

32 PÁLFFY 1995. 69.

33 A golyók a mai napig megtekinthetők a templomban.

34 VERESS – SIKLÓSI 1990. 58.

35 ANGYAL 2000. 446.





6. kép Ámosd: a „lőportorony”

volt valamilyen erődítés, de – szerintem – arra nem bizonyították, hogy az bizonyosan a templom körül lett volna.

Az elmúlt években rábukkantam néhány olyan publikációra is, melyek erődítettnek említenek templomokat, melyek pedig – szerintem – a kutatás jelenlegi állása szerint biztosan nem sorolhatóak ebbe a kategóriába.

*Nem erődített templomok:*

**Abaújvár:** Egyes leírások szerint erődített. Azonban a helyszínen kiderült, hogy a nyílások itt a templomkert járószintjén találhatók. Ráadásul a falban fellelhető 5 nyílásból egy kiomlás, egy teljesen új téglából, betonhabarccsal van kirakva, két nyílásnak vízorra van – tehát tényleg vízelvezető nyílások, s mindössze egy olyan áttörés fedezhető fel a körítőfalban, melyre ráillene a „lőrés” kifejezés. Azonban ez a nyílás is a járószint magasságában található, s mérete is meglehetősen kicsi: 22x21 cm. Mindezek alapján én ezt a templomot nem tartom erődítettnek, mindössze egy olyan körítőfala van, amely néhány vízelvezető nyílással is rendelkezik.

**Ámosd:** A templom és kerítése minden műemléki jegyzékben mint erődített templom szerepel. Egy ingyenes tájékoztató szerint: „1951 óta műemlék a református templom előtt a kőfal a beépített lőréses kamrával, melyet – mert itt is voltak birtokai – Dobó István építtetett az 1552-es egri várviadal után. Ámosd a nagyváradi vár külső erődítési vonalához tartozott.” Mások szerint „a templom kerítése a vigyázókamrával és a lőporos toronnyal valószínűleg a XVI. században, Dobó István birtoklása idején épülhetett.”<sup>36</sup>

36 MÓDY – NYAKAS – RÁCZ 2000. 205.



*7. kép Ámosd: részlet a templom körüli körítőfalból*

A templom eredeti, falazott kerítése jelenleg csak a nyugati oldalon áll. (A többi oldalon már modern drótkerítés emelkedik.) Azonban ezen a megmaradt szakaszon – sem a külső, sem a belső falsíkon – sem figyelhetőek meg lőréses. Bár a külső oldalon támpillérek tagolják, emiatt azonban nem lehet az erődített egyházak közé sorolni.

Ami a lőréses kamrát – más források szerint löportárolót – illeti: ennek a kicsiny épületnek a külső oldalai vakoltak, így az nem látszik, vannak-e korábbi, elfalazott nyílásai. Azonban ami a mai napokban látszik, az mindössze két-két szellőző az épület keleti és nyugati homlokzatának felső-szélső sarkaiban. S mivel ezek a nyílások is pillérekkel több részre vannak tagolva, tűzfegyverek lőréseinek teljesen alkalmatlanok.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az ámosdi templomot körítőfala és kamrája jelenlegi formája alapján nem sorolhatjuk az erődített templomok közé.<sup>37</sup>

**Kiszombor:** Kozák Károly szerint „egy falba épített lépcső a körtemplom boltozata feletti térbe vezetett, amelyet feltehetően egy lőréses fal és tetőzet zárt le.” De ennek a felső térnek mára már nyoma sem maradt.<sup>38</sup> Egy másik publikáció viszont közli a rotunda néhány fényképét a 20. század elejéről. Ezeken látszanak a felső szint – azóta elbontott – nyílásai, melyek szerintem résablakok és nem lőréses.<sup>39</sup> Éppen ezért ezt a templomot szerintem egyelőre nem lehet az erődítettek közé sorolni.

<sup>37</sup> Mivel azonban igen sok helyen, makacsul tartja magát az az álláspont, hogy a templom erődített, s a kamrájának lőrésai vannak; elképzelhető, hogy a vakolat alatt találhatnánk olyan részleteket, mely erre az elképzelésre bizonyítékul szolgálhatna.

<sup>38</sup> KOZÁK 1998. 6.

<sup>39</sup> MAROSVÁRI 1995. 94., 112. oldalakon közli a rotunda fotóit.



8. kép Tiszadob, a barokk magtár épülete: szellőzőnyílásait gondolták lőréseknek

**Kőszegszerdahely:** „A torony részletképzése, ablakai egyértelműen arra utalnak, hogy hadászati célokat szolgált.”<sup>40</sup> A kutató a torony részben látható, részben elfalazott résablakai alapján vonta le ezt a következtetést.<sup>41</sup> Azonban, véleményem szerint csak a résablakok megléte nem utal egyértelműen erődítésre – így ezt a templomot sem kell az erődítettek közé sorolni.

**Tiszadob:** A Szabolcs–Szatmár megye templomait vagy településeit bemutató művek általában erődítettnek mondják. A helyszínen járva azonban kiderül, hogy az „erődítést” mindössze a templom melletti barokk raktárépület duplán épített kis szellőzőablakai képviselik. Építési magasságuk, kivitelük és formájuk alapján ezek mindenképpen csak ablakok és nem lőrések. A templomot körülvevő falakon pedig lőréseknek nyoma sincs.

*Kiegészítés az előző könyvhöz, mert ugyan a bevezetőben és a tipológiai részben szerepel, a katalógusrészből a nyomda ördöge miatt a szövege lemaradt<sup>42</sup>:*

„**Gyöngyös** (Heves m): Eredetileg Gyöngyöspüspöki néven önálló falu. Az 1760 körül épült barokk templomot kulcslyuklőréses kerítőfal veszi körbe. Érdekessége, hogy a lőrések nem a falszövetben vannak kialakítva, hanem egyesével egy-egy kőlapba vannak belevésve, s ezeket a négyzet alakú kőlapokat illesztették be a törtkő falba. Mivel az egész kerítés vakolatlan, nagyon szépen megfigyelhető, hogy a lőréses táblák alatt egy falegyent alakítottak ki, s erre, az azonos magasságúra kialakított falra illesztették rá a táblákat.”

40 LAHU 5. 603. C. Harrach Erzsébet katalógustétele.

41 A torony első emeletén nyugatra nyílik egy ablak, feljebb északra és délre egy-egy; illetve mind a négy oldalra kettő-kettő résablak nyílik.

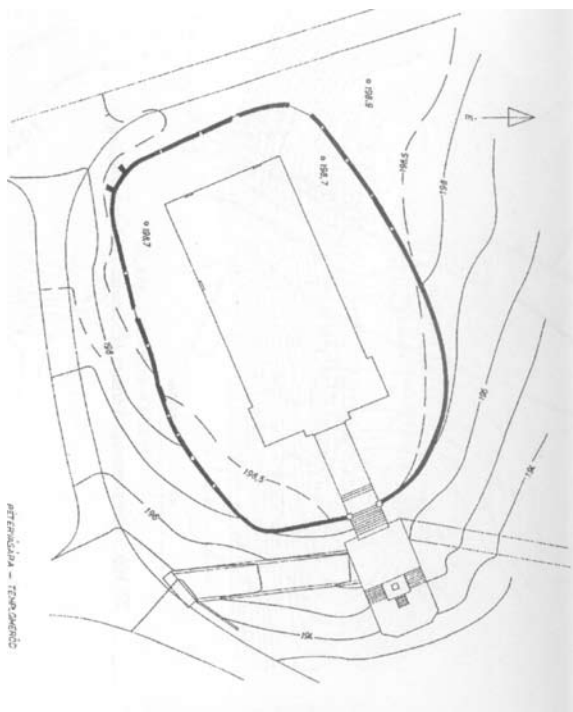
42 TOLNAI 2001. a 47. oldalon kellene a szövegnek lennie, azonban a könyvben csak a templomerődítés négy fotója (22-25. fotók) látható a 47-48. oldalon.



*A könyvben már említett erősségek egynémelyikéről további fontos vagy érdekes információkat sikerült megtudnom, melyek árnyalhatják, módosíthatják vagy gyökeresen meg is változtathatják az adott erődített templomról eddig kialakult képet:*

**Pétervására:** A könyv megjelenése óta az *Agria* XXXVI. évfolyamában közreadták a templomvár felmérési rajzát is.<sup>43</sup>

**Rakaca:** A könyv megjelenése óta sikerült személyesen is megvizsgálni az épületet, s a következőket lehet a helyszínen megállapítani. A teljesen kőből épült falak vakolatlanok, így egyértelműen megállapítható, hogy a két barokk jellegű kapuja egyidős a fallal. A kapukat reteszgerendákkal is el lehetett zárni, s ezen kívül a ferde lőréséből is lehetett fedezni az előterüket. A fal vastagsága 69 cm, mely átlagosnak számít; míg hagyományos, álló téglalap alakú lőréseinek külső mérete 15-18x29-31 cm, melyek a kisebbek közé tartoznak.



9. kép Pétervására erődített templomának alaprajza

Utólagos tereprendezésre utal, hogy jelenleg a déli oldal körítőfala magasabb, s ott vannak a lőrések is magasabban, pedig azon az oldalon lejtőre néz a templom. Valószínű, hogy az egyház építéskor, a 18. században végrehajtott tereprendezés során töltötték fel a templomkert északi fala mellett a terepet, s ezen tereprendezés miatt vannak ott relatíve alacsonyabban a lőrések. Ugyancsak a 18. századi építkezések során tölthették fel a kerítésen belüli járószintet, mely munkák után annyival megemelkedett a belső nível, hogy némely lőrések jelenleg vízkifolyóként szolgálnak.

**Ságvár** erőssége védőinek létszáma 1557-ben 8 fő volt. Amikor a keresztények megtámadták a palánkot, a törökök a toronyba menekültek. Egy katona megadta magát, a többire rágyújtották az épületet, ám ők is túléltek a támadást. Ez a soknak nem nevezhető létszám egy év alatt még tovább olvadt. 1558-ban már csak négy katona szolgált itt.<sup>44</sup>

**Sziksó** templomváránál 1769-ben a körítőfal déli kapuja előtti hidat említik. 1793-ban a déli nagykaput, míg 1806-ban az északi fahidat, melyet abban az évben kőhíddá építenek át.<sup>45</sup> 1842-ben még emlegetik a templom körítőfala előtti posványos árkot, amely

43 NOVÁKI – BARÁZ 2000. 46.

44 VERESS 1983. 76.

45 SÁRKÓZY – NOVÁKI 2001. 160. Ez utóbbi forrás esetében nem lehet eldönteni szerintem, vajon tényleg a templom körüli árok feletti hídról van-e szó; vagy esetleg a várost körbevevő védmű árkanak hídjáról?



*10. kép Rakaca: részlet a lőréses körítőfalból*



*11. kép Rakaca: a védőfal eredeti kapuja*

1854-ben is még 7 öl (kb. 14 m) széles.<sup>46</sup> Tehát a templomot nem csak lőréses védőfal vette körbe, hanem meglehetősen széles árok is, melyen felvonóhidak vezettek keresztül. És ez az árok még a 19. század közepén is létezett.

**Telkibánya:** A helyszíni bejárások csak megerősítették a kételyeket, melyeket a templom erősítéséről már korábban leírtunk.<sup>47</sup> Ugyanis a dombon épült templom járószintje alatt mintegy 3-4 méterrel, a domb közepén fut végig az az árok, melynek külső oldalán sánc maradványai figyelhetők meg, és délkeleti oldala felett még egy terasz is megtalálható. Ráadásul – mint az már az alaprajzból is kitűnik – az árok sokkal nagyobb területet vesz körbe, mint amekkora a templom védelméhez szükséges lenne. Ezek a felszíni nyomok inkább egy – bár kétségtelenül nagyméretű – „korai feudális magánvárra”, azaz egy „kisvárra” utalnak, mint egy templom körüli védőgyűrűre. Így megerősödni látszik az az elképzelés, hogy itt egy korábbi erődtámasz egyik sarkába építették az egyházat, s a körülötte a dombon megfigyelt sáncok korábbiak, mint az épület.<sup>48</sup> Ezt az épületet tehát, véleményem szerint, törölni kellene az erősített templomok közül

A török háborúk történetében két olyan, kiemelkedő szerepet betöltő vár is akad, melyek magja hajdanán egy-egy erősített templom volt. Bár nem tartoznak kutatásom jelenlegi témakörébe, mégis érdemes megemlíteni ezeket, hiszen egy olyan érdekes formát képviselnek, mely átmenet az erősített templomok közül az elsővonalbeli végvári erősségek közé.

**Karánsebes** (Caransebeș) belső vára is egy öt tornyos fallal körülvett templom volt; melyet egy külső falöv is erősített.<sup>49</sup>

**Szatmár** (Szatmárnémeti, Satu Mare): Az 1535. esztendőben „Bánffy megértvén az dolgot, azmely templom Szakmárt vala, palánkkal és árokkal körülveszi, és képebelire, Horváth Mátyásra bizza oltalmazásra, ő maga segítségviselésnek, azmint mondja vala, okáért Ferdinándhoz visszatéré”.<sup>50</sup> De az erődtámaszt még ugyanebben az évben elfoglalták János király csapatai.

A kutatások során újonnan ismerté vált 13 (Balatonszabadival együtt 14) erősített templom közül hatot (Balatonszabadi, Balatonszárszó, Csengele, Hódmezővásárhely, Ikervár, Makó) a lakosság erősített meg, míg ötöt (Iharos, Marcaltó, Nagykőrös, Somogyfőszék és Zalaegerszeg) a katonaság.

Egyelőre nem lehet eldönteni, kinek az érdekében készült Tata, Tokaj és Vécis erősítése. Azonban Tata és Tokaj esetében a fennmaradt ábrázolások erős kőfalakat jeleznek az egyházak körül, mely szerintem korábbi, „ráérős”, a lakosság céljából készített erősítésre utalhat. Míg Vécis palánkfala inkább a katonaság általi megerősítésre utalhatna.

Rendkívül fontos Tata ábrázolása, mert – amennyiben hiteles – ez az első olyan forrás, mely pártázatos körítőfalat jelez egy magyarországi templomerőd körül. Sőt, ha hihetünk a képnek, akkor még lőrések is vannak a pártafokokba vágva. Ez az építési mód Magyarországon a 15. századra volt jellemző, így talán a templom erősítésének korát is arra a századra tehetjük.<sup>51</sup>

46 SÁRKÖZY – NOVÁKI 2001. 160.

47 TOLNAI 2001. 97.

48 Ilyen, utólagos beépítésre példa: Galgamácsa – Eeckend vagy Kerepes – Kálvária. TOLNAI 2001. 26. Azonban ez a kétperiódusosság nem zárja ki, hogy a templom építése után a még álló sáncokat védelmi céllal ne használták volna fel.

49 KISARI 2000. 358.

50 ISTVÁNNFY 2001. 334.

51 Legjobb párhuzamnak Pest késői városfalát, Siklós külsővárának, Pécs barbakánjának, a visegrádi lakótorony kései pártázatait említhetjük.

A könyvemben elkészítettem a védőfalak összehasonlító táblázatát, ezt most kiegészítve Hódmezővásárhely és Rakaca adataival, látható, hogy az új eredmények nem változtatják meg lényegesen az eddig kialakult képet:

	<b>a védőfal vastagsága</b>	<b>a lőrés külső mérete*</b>	<b>a lőrés belső mérete*</b>	<b>lőrés távolsága egymástól</b>
Apc	75-80 cm	23x23 cm	nem mérhető	csak 2 lőrés maradt meg
Bernecebaráti	65 cm	20x38 cm	30x38 cm	8 m
Hejce	90 cm	alsó sor: 10x25-30 cm	alsó sor: 50-60x75 cm	2-2,1 m
Hódmező- vásárhely- Ótemplom	77-79 cm	12-13 x 10-12 cm	45-48x37-43 cm	83-120 cm és a lőrés csoportok között 300-330 cm
Jászapáti	46-59 cm	8x38 cm	47x48 cm	2-5 m
Jósvafő	a kapunál 114 cm	27x34 cm	27x34 cm	csak 2 lőrés maradt meg
Megyaszó	85, bástyák: 92 cm	16x45 cm	40-52x45 cm	4,8-5,5 m
Neszmély	78 cm	22x22 cm	22x22 cm	csak egyes részein maradtak lőrés
Pétervására	50 cm	20x50 cm	48-50x65-70 cm	csak egyes részein maradtak lőrés
Rakaca	69 cm	13-18x25-31 cm		2,5-3,5 m
Szerencs	75 cm	14x24 cm	36-40 x 38-50 cm	csak egyes részein vannak lőrés
Szikszó	64-66 cm	20x25-36 cm	?	2,1-4,6 m
Tar	58-62 cm	22x38 cm	50x38	4-5 m
Vörösberény	77 cm	9x9 cm	30-40x9 cm	2-2,5 m

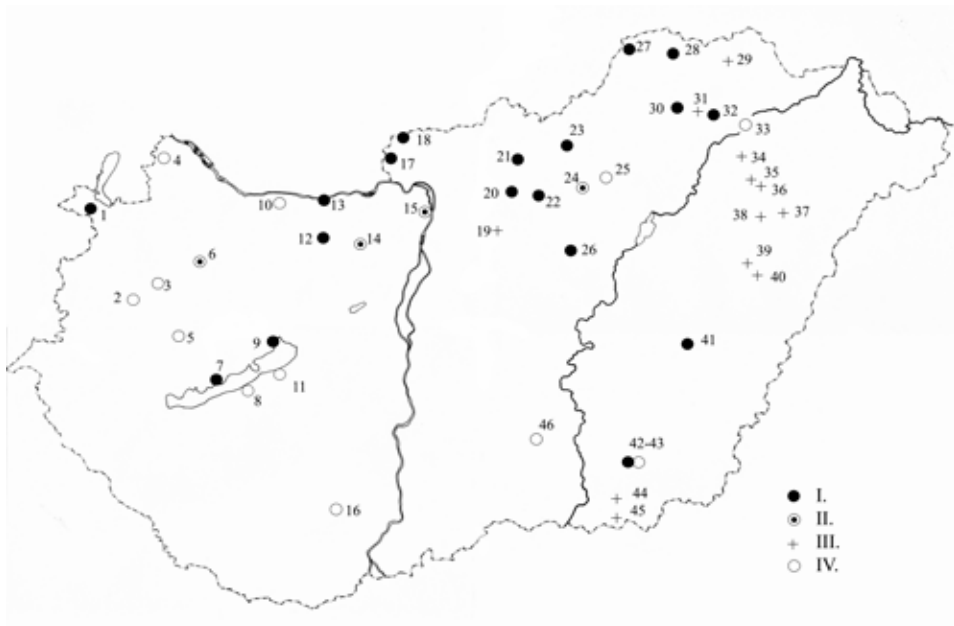
\* mindig a lőrés alja, azaz a vízszintes méret van elől. Tehát, ha fekvő téglalap alakú a lőrés, akkor az első szám a nagyobb, ha álló, akkor a hátsó.

A lőrés elhelyezkedéséből, eloszlásából, a falak vastagságából továbbra is úgy tűnik tehát, hogy ezek a körítőfalak inkább szolgálták az elrettentést, mint a valódi védelmi feladatokat. Hiszen a meglehetősen ritkán álló lőrésből nem lehet hatásosan fedezni az előteret, míg az előreugró védművek gyakori hiánya általában lehetetlenné tette az oldalazást. Így a falak mögé menekült lakosság inkább csak a szomszédok, birtokosok, stb. hatalmaskodása ellen tudták itt biztonságba helyezni magukat és vagyonukat; míg egy szervezett katonai alakulattal szemben nem valószínű, hogy hatásosan vehették volna fel a küzdelmet.

#### *Az időrendről:*

Az új gyűjtésben szereplő adatoknak nagyon fontos szerepe lett az erődtemplomok építési idejének meghatározásakor. Hiszen több esetben pontos évszámokkal sikerült datálni az erődítéseket.

A legújabb és legkorábbi templom-erődítésre való utalást Csengelén találtam. A kutató itt a tatárjárás idejére, azaz 1241-1242-re teszi a templom erődítésének korát.



I.: Templom körüli lőréses körtőfal. II.: Templom körüli védőfal, árokkal. III.: Tornyokkal, bástyákkal tagolt védőrendszer a templom körül. IV.: Egyedi, az előbbi kategóriákba nem sorolható erődtípusok.

1: Balf; 2: Ikervár; 3: Kemenesszentmárton; 4: Hegyeshalom; 5: Gyepükaján; 6: Marcaltó; 7: Kővágóörs; 8: Balatonszárszó; 9: Vörösberény; 10: Ács; 11: Balatonszabadi; 12: Tata-Kálváriaudvar; 13: Neszmély; 14: Csabdi; 15: Budapest-Kisszentgyörgy; 16: Mecseknádasd-Szent István templom; 17: Nagybörzsöny; 18: Bernecebarát; 19: Tura; 20: Apc; 21: Tar; 22: Gyöngyös (Gyöngyöspüspöki); 23: Pétervására; 24: Feldebrő; 25: Andornaktálya; 26: Jászapáti; 27: Jósavő; 28: Rakaca; 29: Hejce; 30: Szikszó; 31: Megyaszó; 32: Szerencs; 33: Tokaj; 34: Tiszavasvári; 35: Hajdúnánás; 36: Hajdúdorog; 37: Hajdúhadház; 38: Hajdúböszörmény; 39: Hajdúszoboszló; 40: Hajdúszovát; 41: Dévaványa; 42: Hódmezővásárhely-Csomorkány; 43: Hódmezővásárhely-Ötlet; 44: Ófődeák; 45: Makó.

Sikerült hat korai, 16. századi forrást is találni templomerődítésre: Zalaegerszeg, 1541, Tata, 1543 előtt, Somogyfőszék, 1548 (vagy nem sokkal korábban), Iharos, 1557 előtt, Tokaj, 1565 előtt, Véc, 1594.

Ezek nagy része azonban a katonaság által megerősített objektum, azaz palánkvár (Zalaegerszeg, Somogyfőszék, Szalonna és valószínűleg Véc). Mindössze Tata és Tokaj esetében feltételezhetnénk, hogy esetleg még a török háborúk előtt készült, a lakosság védelmét szolgáló erősséggel lenne dolgunk.<sup>52</sup> A 17. századból két új időpontot ismerünk: Nagymaros erődítési terve 1613-ból, és Nagykőrös erődítése 1686-ban. Ezek is a katonasághoz köthetők, nem pedig a lakosság önvédelméhez. Mindössze Hódmezővásárhely lőréses körtőfalát építik a lakosok saját védelmükre (s nem a katonaság utasítására), de erre csak a 18. század közepén kerül sor. Makót is csak 1790-ben vették körbe négytornyos kerítőfállal.

<sup>52</sup> Azonban ennek ellentmondani látszik egy érdekes tény, mely teljesen más megvilágításba helyezi ezt a két erődtemplomot. Részletesen lásd lejjebb.

Marcaltó 1775-ös ábrázolása pedig mindössze azt bizonyítja, hogy akkor tudtak a templom körüli falról, de az ábrázolás az erődítés építési idejére nem ad felvilágosítást.

Ezen adatok alapján tovább erősödni látszik az az álláspont, hogy bár a magyarországi erődített templomok építésének kezdete a 13-14. századra tehető, fő korszakuk mégsem a középkor, hanem a török háborúk kora és a 18. század. Még hozzá a katonaság által emelt erődtemplomok készítésének fő időszaka a 16. század, míg a lakosság önvédelmére a faluközösségek által emelt erősségek építésének fő korszaka a 18. század.

(Természetesen ezek az adatok csak a jelenleg ismert templomerődítésekre vonatkoznak. Hiszen például Hódmezővásárhelyen is sikerült feltárni az Ó-templom középkori előzményét, melyet szintén 4 m mély árok és kerítés vett körbe. Ennek fényében reménykedni lehet, hogy a megszorodó műemléki feltárások során sikerül még több helyen is olyan középkori – azaz 13-15. századi – templom maradványaira akadni, melyet erődítéssel vettek körül.)

Viszont a számomra újonnan ismertté vált erődtemplomok felvetnek egy olyan kérdést, mely már korábban is zavaró volt, azonban az új adatok még érdekesebbé teszik a helyzetet: Azokról a településekről van szó, ahol egymástól látótávolságban áll egy-egy erődített templom és (vég)vár.

Bár Zalaegerszeg esetében nyilvánvaló, hogy ott a támadók ostromállásáról van szó, de mi a helyzet Szerencs, Tata, Tokaj, Mecseknádasd (és esetleg Pécs) esetében? Mert ezekben az esetekben a török háborúk idején végvári szerepet betöltő erősségtől számított 1-3 kilométeres körzeten belül emelkedett egy-egy templomerősség. Azaz veszélyesen közel: az ostromlóknak kitűnő támaszpontot, esetleg védett lövegállást is biztosított volna egy esetleges támadás esetén. Hogy tűrhették el mégis a várkapitányok ezen erősségek meglétét?<sup>53</sup> Lehet, hogy előretolt figyelőpontoknak használták ezeket? Sajnos jelenleg erre a kérdésre nem tudok választ adni. Remélem, előbb-utóbb nyilvánosságra kerülnek olyan írott források, melyekben (valamilyen várkapitányi levél, utasítás, előírás formájában) választ találunk erre a kérdésre.

Bár nem tartozik szorosan a kutatásom témájához, mégis, mivel már az előző publikációban is közreadtam az általam a mai országhatárokon kívül megismert erődített templomokat, így most is felsorolom azokat, melyeknek 2001 óta akadtam a nyomára:

### **A Felvidéken:**

Bakabánya (Pukanec): Egy, a karlsruhei levéltárban őrzött térképről kiderült, hogy Bakabányán is a templomot építették át várrá.<sup>54</sup>

Divény (Divín): A barokká átépített templom körül a mai napig is fennmaradt a lőréses körítőfal, melyet négy sarkán négy torony (2 kerek, 2 négyzetes) erősít.<sup>55</sup>

Felsőstubnya (Neustuben, Horná Štubňa): A templom kerítése lőréses, és négy hengeres bástyája van.<sup>56</sup>

Harapkó (Hrabkov): „hajója deszkamennyezetes, tornya lőréses”.<sup>57</sup>

53 Mert eltűrték, hiszen a várakkal egykorú képi forrásokon szerepelnek, (akár egy lapon is, mind például Tata esetében is) a szerencsi pedig a mai napig is áll. Egyébként bármilyen erődítmény katonai parancsnokának az ostromra való felkészülés időszakában joga – és kötelessége – volt az előtérpen fekvő házakat, falvakat felgyújtani, lerombolni, nehogy azoknak az ellenség hasznát vehesse.

54 KISARI 2000. 562.

55 PAMIATKY, 1967-1978. 604. kép

56 BARDOLY 1999. 418.

57 Uo. 245-246.



*I: Keresztény erődítések; II: Török erődítések; III: Keresztények által tervezett erődítések, melyek nem biztos, hogy megvalósultak, illetve kétséges erődítések; IV: Törökök által tervezett erődítések, melyek nem biztos, hogy megvalósultak, illetve kétséges erődítések.*

*1: Óriszentpéter; 2: Zalaegerszeg; 3: Zalabér; 4: Hosszútót; 5: Kehidakustján; 6: Pacsa; 7: Kilimán; 8: Újudvar; 9: Galambok; 10: Somogysimonyi; 11: Somogysámson-Marótpusztá; 12: Nagyrécse; 13: Nagykanizsa; 14: Murakeresztúr; 15: Miklósfa; 16: Iharos; 17: Fonyód; 18: Balatonboglár; 19: Ságvár; 20: Balatonfőkajár; 21: Balatonkenese; 22: Berhida; 23: Vál; 24: Ravasz; 25: Győrújbarát; 26: Győr; 27: Mérges; 28: Madocsa; 29: Mecseknádasd-Schlossberg; 30: Szigetvár-Türbék; 31: Esztergom-Szenttamás; 32: Drégelypalánk; 33: Sajókaza; 34: Vécs; 35: Nagykőrös; 36: Tiszakécske.*

Jolsva (Hradiska) templomát egy igen széles árok vette körbe; melynek déli oldalán két kisebb elővédmű volt. Ezek alapján a templom erődítettnek tekinthető.<sup>58</sup>

Korpona: A térképek szerint a város erődítésének középpontja egy háromhajós gótikus templom volt, melyet egy három saroktoronyos, egy kaputoronyos és két kisebb védművel ellátott fal vett körbe. Sőt, az árkon kívül még egy saroktoronyos védővonal is körbevette a templomot.<sup>59</sup>

Liptószentmiklós (Liptovsky Mikulaš): „hajdan erődített falkerítéséhez észak felől félkörben bazárépületek fűződtek”.<sup>60</sup>

Lopér (Pod Bezová) temploma egyhajós, dongaboltozatos épület, szentélyében háromoldalú apszissal, e mögött lőréses toronnyal.<sup>61</sup>

58 KÖNIG 2001. 111. kép

59 KISÁRI 2000. 563.

60 BARDOLY 1999. 169-170.

61 Uo. 452.

Necpál (Necpaly). A tornya mellett kétfelől dongaboltozatos kápolnák vannak, ezek felett pedig egy-egy lőréses kamra húzódik.<sup>62</sup>

Óbars /Bars/ (Starý Tekov) A templomot két toronnyal megerősített körítőfal vette körbe.<sup>63</sup>

Pelsőc (Plešivec): Falakkal és négy bástyaszerű fióképülettel volt körítve. Délkeleti szegletében volt a legfőbb őrház.<sup>64</sup>

Süvete (Šivetice) temploma körül is tornyos körítőfal áll.<sup>65</sup>

Sztankahermány (Hermanovce): „A templom sarkain hatalmas, lépcsőzetes, erősítő elfalazások” voltak találhatóak.

Turócbéla (Belá): „A torony második emeletén, a kapu fölött kereszt alakú lövörös.”<sup>66</sup>

Verebély (Vráble): Az 1577. évi hadi tanácskozás elrendeli, hogy a Zsitva itteni átke-lőjének védelmére egy őrhely kell. Ezért kerítsék körbe a település templomát.<sup>67</sup>

#### **A Délvidéken:**

Marót (Morovič) templomának tornyát kisebb lőrésekkel látták el.<sup>68</sup>

Osteria (Ošttarije) temploma köré épített védvonalnak négy bástyája és egy ékműve volt.<sup>69</sup>

Belec (Belec), Havas Boldogasszony templom: A templom körül egy cinterem talál-ható, lőrésekkel, árkádokkal és saroktoronyocskákkal, valamint egy kisebb kápolnával.

Komin, Háromkirályok temploma: Szentivánzelinától (Sv. Ivan Zelina) hat kilomé-terrel északabbra, Bikszád (Bisag) várkastélyától három kilométerrel délebbre, a Varasd-Zágráb főút mellett található a templom, melyet az erdélyi erődtemplomokhoz hasonlóan vastag, támpilléres erődfal vesz körbe, melyben a lakosok raktárai helyezkednek el.<sup>70</sup>

Ezeket az újonnan megismert templomokat is beleszámítva jelen pillanatban a Felvidékről 41, míg a Délvidékről 7 erősített templomról van tudomásom. Miután ezen területek műemléki katasztereit nem volt módomban részletesen feldolgozni, valószínű, hogy a kutatások elvégzése után az erősített egyházi épületek száma tovább fog nőni.

62 Uo. 421.

63 BÓNA 1998. 163.

64 KOROMPAY 1942. 51.

65 PAMIATKY 1967-1978. 154. fotó

66 BARDOLY 1999. 418.

67 GEÓCZE 1894. 673.

68 SZABÓ GIJURO: Középkori várak Horvátországban és Szlavóniában c. könyve magyar fordításának kéz-irata alapján.

69 KISARI 2000. 401.

70 Belec és Komin templomának ismertetését nagyon köszönöm SZATANEK JÓZSEF úrnak, aki az adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.



## Irodalom

- ANGYAL 2000 Hajdú–Bihar évszázadai. Szerk.: ANGYAL LÁSZLÓ ANDRÁS. Debrecen, 2000.
- BARDOLY 1999 A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei. 1900-1919. Szerk.: BARDOLY ISTVÁN. Budapest, 1999.
- BELÉNYESY –  
– MARTON –  
– OROSS 2002 BELÉNYESY KÁROLY – MARTON TIBOR – OROSS KRISZTIÁN: Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő. A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000-2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, XV. Régészet. 2002 Kaposvár. 3-36.
- BÍRÓ 1959 BÍRÓ, ENDRE: Tata, Kálváriadomb. Ásatási jelentés. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No. 11. Budapest, 1959. 69.
- BÓNA 1998 BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.
- BOROVSKY Magyarország vármegyéi és városai. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye II. Szerk.: BOROVSKY SAMU. Budapest, é.n.
- CSÁNYI 1996 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelezése Nádasdy Tamáshoz. 1549-1562. I. kötet. Kiadja: ŐZE SÁNDOR. Szerk.: BASICS BEATRIX. Budapest, 1996.
- FEHÉR 1975 FEHÉR GÉZA: Török miniatűrök a magyarországi hódoltság korából. Budapest, 1975.
- GEÖCZE 1894 GEÖCZE ISTVÁN: Haditanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 502-537., 645-678., 699-715.
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH FERENC: A csengelei kunok ura és népe. Budapest, 2001.
- HUNGLER 1986 HUNGLER JÓZSEF: A törökkori Veszprém. Veszprém, 1986.
- ISTVÁNFFY 2001 ISTVÁNFFY MIKLÓS magyarok dolgainról írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Szerk.: KÖSZEGHY FERENC. Sajtó alá rendezte: BENITS PÉTER. I. kötet: Budapest, 2001. II. kötet: Budapest, 2003.
- KISARI 2000 KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KOROMPAY 1942 KOROMPAY GYÖRGY: Középkori eredetű református templomok és templomerődök. Különnyomat a „Magyar református templomok” c. munkából. Budapest, 1942.
- KOZÁK 1998 KOZÁK KÁROLY: Kiszombor. *Tájak – Korok – Múzeumok füzetek*, 296. 2. kiadás. Budapest, 1998.
- KÖNIG 2001 KÖNIG FRIGYES: Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. H.n.; 2001.
- LAHU 5 Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei 1. Belsővat – Kőszegszerdahely. Szerk.: LÖVEI PÁL. Budapest, 2002.
- LAHU 6 Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Vas megye II. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Magyarszecsőd – Zsennye. Szerk.: LÖVEI PÁL. Budapest, 2002.

- LAJKÓ 2002 LAJKÓ ORSOLYA: A Hódmezővásárhely–ótemplomi kerámiaegyüttes középkori és néprajzi kapcsolatai. In: *Opuscula Hungarica III. A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: GERELYES IBOLYA és KOVÁCS GYÖNGYI. Budapest, 2002. 309-316.
- MAGYAR 1984 MAGYAR KÁLMÁN: Balatonszabadi–Pusztatorony. Ásatási jelentés. *Régészeti Füzetek*, Ser. 1. No. 37. Budapest, 1984. 99.
- MAKÓ 1992 Makó monográfiája I. Makó régi térképeken. Főszerk.: TÓTH FERENC. Makó, 1992.
- MAROSVÁRI 1995 MAROSVÁRI ATTILA.: A kiszombori rotunda kutatástörténete. *Studia Historica I. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei*. Történelmi tanulmányok. I. Szeged, 1995. 87-124.
- MIKÓCZI –  
– SOLYMOSI 1979 MIKÓCZI ALAJOS – SOLYMOSI LÁSZLÓ: Nagybjom története. Kaposvár 1979.
- MÓDY – NYAKAS –  
– RÁCZ 2000 MÓDY GYÖRGY – NYAKAS MIKLÓS – RÁCZ ZOLTÁN: A megye településeinek története és épített emlékei. Álmosd. In: Hajdú – Bihar évszázadai. Debrecen, 2000. 199-272. o. Álmosd a 203- 205. oldalon található.
- NOVÁKI – BARÁZ  
2000 NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA: Őskori és középkori erődített telepek, várak Heves megye Mátrán kívüli területén. *Agria XXXVI*. Eger, 2000. 5-46.
- PÁLFFY 1995 PÁLFFY GÉZA: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fentartásának kérdéséhez. *Keletkutatás*, 1995. tavasz, 61-86.
- PAMIATKY  
1967-1978 PAMIATKY na Slovensku. I-III. és képkötet. Pozsony (Bratislava), 1967-1978.
- SÁRKÖZY –  
– NOVÁKY 2001 SÁRKÖZY SEBESTYÉN – NOVÁKI GYULA: A történelmi Abaúj–Torna megye várai (Az őskortól a kuruc korig) II. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, XL. Miskolc, 2001. 143-178.
- SZALAI 2001 SZALAI BÉLA: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515-1888. Budapest, 2001.
- SZATLÓCZKI 2002 SZATLÓCZKI GÁBOR: A tátikai vár históriája. A Gersei Pethő család és a tátikai váruradalmuk története. Zalaegerszeg, 2002.
- TAKÁTS 1915 TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. II. Budapest, 1915.
- TOLNAI 2001 TOLNAI GERGELY: Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. *Az Esztergomi Vármúzeum Füzetek*, 1. Esztergom, 2001.
- TÓTH 2000 Csongrád megye építészeti emlékei. Szerk.: TÓTH FERENC. Szeged, 2000.
- VALTER 2004 VALTER ILONA: Árpád kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. P. Hajmási Erika Vas megyei kutatásai. Budapest, 2004. 173-199. (függelék)
- VERESS – SIKLÓSI  
1990 VERESS D. CSABA – SIKLÓSI GYULA: Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest, 1990.
- VERESS 1983 VERESS D. CSABA: Várak a Bakonyban. Budapest, 1983.

SZENDRŐ: EGY VÁNDORLÓ VÁR FELSZŐ-MAGYARORSZÁGON<sup>1</sup>

Szendrő napjainkban 5000 fős település Magyarország északkeleti részében, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A városka tágabb vidéke az Északi-középhegység, mely a Magyar Alföldet északról határolja. A szóban forgó település e hegységrendszer egyik alacsonyabb mészkőhegységéhez (inkább dombvidékéhez) a Csereháthoz tartozik. A Cserehátot észak-déli irányban szeli át a Bódva nevű kis folyó. A folyó szűk völgye kisebb medencében szélesedik ki, melynek közepén nagyobb domb emelkedik. Dél felé a völgy ismét összeszűkül, majd egy szorosan áttörve éri el Edelény vidékének lankás dombjait. A mészkősziklát változatos alluviális rétegek fedik, váltakozva vörös és kisebb foltokban fehér agyag, másutt sóder.

A szendrői várak problematikájával 1996 óta foglalkozom, amikor a Várhegyen (1. kép) falmaradványok kerültek elő, s ezek korának és helyzetének tisztázására leletmentő ásatás kezdődött. Ezt az ásatást (nagyon szerény anyagi eszközökkel) 1997–2000 között tervásatás követte. 2001-ben egy sajnálatos bolygatás nyomán az ásatás ismét leletmentéssé vált. 2002-ben a városka közepén, egy építkezést megelőzően nyílt mód néhány napos kutatásra.

Szendrő falut először 1312-ben említik.<sup>2</sup> A 14. század közepén településünk már lényegesen nagyobb volt a környék falvainál.<sup>3</sup> Szendrő várának királyi várnagya először 1355-ben jelenik meg a forrásokban.<sup>4</sup> Egy 1406-os oklevélben egy állítólagos szendrői várnagy unokája és dédunokája szerepel, akinek működése a 14. század első felére valószínűsíthető. Ez a szendrői várra vonatkozó legkorábbi nyom.<sup>5</sup>

1404 előtt<sup>6</sup> a vár a Bebek család kezére jutott. Az első ismert birtokos apja Lajos király országbírája volt. Szendrő tehát az egyik főúri familia tulajdonába került, akik szinte tartományúri hatalmat gyakoroltak a környéken. Több adat van arra, hogy birtokosaik a 15. században<sup>7</sup> és a 16. század derekán gyakran itt tartózkodtak,<sup>8</sup> bár a mezővárossá fejlődött Szendrő nem vált állandó székhelyükké. 1526 után a Bebekék a két király között próbáltak egyensúlyozni, majd egyre inkább Habsburg Ferdinánddal szemben Szapolyai János mellett politizáltak. Végül Miksa király 1566-ban elfoglaltatta a Bebekék várait.<sup>9</sup>

1 Az összefoglalás az Europäisches Burgeninstitut Junges Forum 2004, Sayn konferenciáján elhangzott és a *Burgen und Schlösser* 2005/1. 58-62. oldalain „Topografische Verlagerungen der mittelalterlichen Burg und frühneuzeitlichen Festung Szendrő” címmel megjelent előadás bővebb változata.

2 GYÖRFFY 1966. 806. (DI. 64009. AOkl. III. 113. Nr. 240.)

3 MONUMENTA VATICANA 1887. I. 248., 347., 363.: Szent István templom, 18-32 garas

4 FÜGEDI 1977. 197. Cselenfi Sándor fia János várnagy. A szerző a vár építését 1332 utánra teszi, mivel ez évben a várat nem említik.

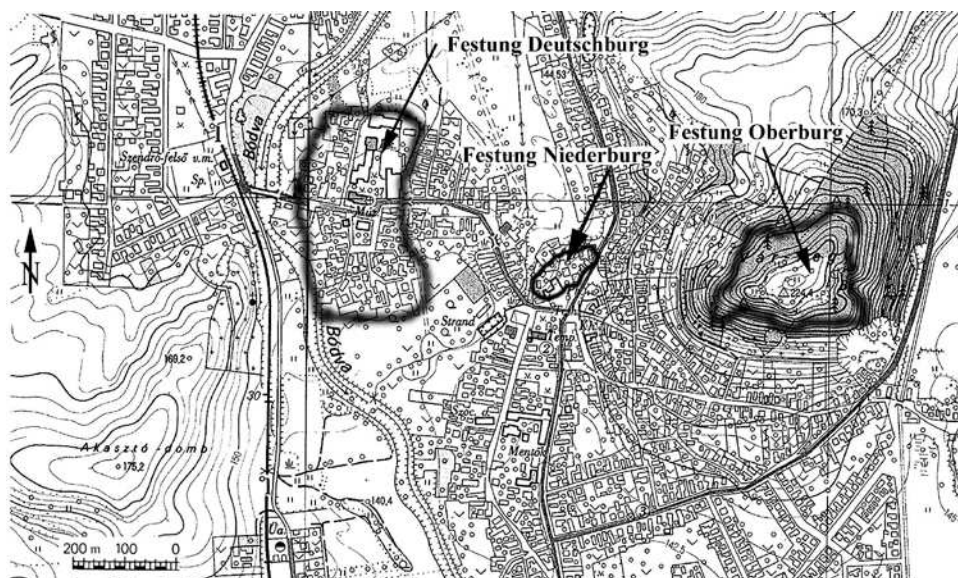
5 Zs II/1. 642. (Nr. 5099.) A kissé zavaros előadás szerint néhai Máté várnagy apósa az 1275-84 között említett Lapispataki Vejtech lett volna. Az alperes rokonság felmenőit vizsgálva azonban úgy tűnik, mintha egy nemzedéket kihagytak volna a felsorolásból. Ezért valószínűbbnek tartom, hogy Máté a 14. század első felében élt. Ez a bizonytalan említés egyben a szendrői várra vonatkozó legkorábbi nyom.

6 Zs II/1. 389. (Nr. 3276.)

7 1467: CSÁNKI I. 164., BOROVSKY 1908. 4. (DI. 16463.)

8 1561: BOROVSKY 1908. 5. (MOL E 148 NRA Fasc. 178. Nr. 2., Fasc. 214. Nr. 42.)

9 LUKINICH 1918. 121. 1565., BOROVSKY 1908. 6. 1566 tavasza.



*1. kép Szendrő mai térképe az egykori erődtítményekkel  
(balról jobbra: Németvár, Alsóvár, Felsővár)*

Mikor és ki építette a szendrői várat, és hol állhatott? Magyarországon a kővárépítés első nagy hulláma a 13. század második felében és a 14. század elején zajlott, amikor a meggyengült központi királyi hatalom helyére a főurak helyi hatalma lépett. Mind a tartományurak, mind a kisebb birtokosok szinte versengve építették váraikat. Miután Anjou Károly Róbert az 1320-as évekre visszaállította a királyi hatalmat, a várépítések abba-maradtak. A királynak nem volt érdeke, hogy további magánváarak épüljenek, s a kezére jutott várak nagy száma csak a legkritikább esetben tette szükségessé új vár emelését.

Ezek alapján könnyen lehetséges, hogy a szendrői vár is magánvárként épült a 13-14. század fordulóján, s csak később került a király kezére.

E korszak várai – ahol lehetséges volt – szinte mindig kihasználták a domborzat által nyújtott lehetőségeket. Bár az ásatások kezdete előtt sokan úgy gondolták, hogy az alkalmasnak tűnő Várhegy közepén emelkedő domb rejti a középkori várat, az itt húzott kutatóárkokban 14-15. századi leletek nem kerültek elő. Mivel a hegy platójának több pontján is folytak feltárások, s e korszakból sehol sem kerültek elő leletek, nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a középkori vár nem a Várhegyen állt.

Felmerülhet a mintegy 15 km-re délre fekvő szendrőládi várrom és a legkorábbi középkori szendrői vár azonosításának lehetősége is. E vár nevét nem ismerjük, kora szintén bizonytalan, mérete, felmért formái alapján elsősorban 13-14. századi datálása tűnik valószínűnek.<sup>10</sup> A várrom bejárásakor talált egyetlen cseréptöredék készítésének kora szintén e két évszázad valamelyikére tehető. A vár elhelyezkedése miatt bizonyos, hogy mindvégig a 13. században már létezett<sup>11</sup> Lád falu területén állt. Furcsa és szokatlan volna, ha a vár neve nem a mellette fekvő Ládtól vette volna a nevét. Mivel korai levéltári forrás

<sup>10</sup> NOVÁKI – SÁNDORFI 1992. 49-50.

<sup>11</sup> GYÖRFFY 1966. 784.

előkerülése aligha valószínű, a legkorábbi szendrői vár elhelyezkedésének kérdésére a választ csupán további régészeti kutatásoktól várhatjuk.

A 15. század közepétől a 16. század közepéig a szendrői vár a település jelenlegi főterén állt. Ezt egyrészt a 16. század második feléből származó írott adatok igazolják (Bebek-vára a „castellum inferius” volt), másrészt ezt látszik igazolni a Hősök tere 5. alatt végzett régészeti feltárás (2. kép). Az alig néhány napos ásatás csak mintegy 9 m<sup>2</sup>-es felületen tudta a középkori rétegeket megvizsgálni. Itt közvetlenül a mészkő szikla felett a 16. század közepénél korábbi kerámialeletek bukkantak elő. Volt köztük néhány apró, mérműves kályhacsempetöredék is. Mivel e vidéken a mász gótikus kályhacsempék használata csak a vagyonosabb birtokosok házaiban tételezhető fel, állíthatjuk, hogy a Bebek 15-16. századi vára e területen lehetett. A 15. századnál korábbi leletek nem kerültek elő, de ezt a kis



2. kép Szendrő, Hősök tere 5., a késő-középkori vár maradványai az udvaron

méretű feltárás is okozhatta. A településen belüli, alacsony fekvésű várak nem ismeretlenek Magyarországon a 13. században sem (pl. Kőszeg), azonban ezek főúri lakóhelyek, melyekhez gyakran közeli menedékvár is tartozott. Mivel jelentősebb család a 13-14. század fordulóján nemigen rezideálhatott Szendrőn (erről ugyanis valószínűleg tudnánk), e városi várakhoz aligha hasonlíthatjuk. A 14. század utolsó harmadában I. Lajos által megkezdett (Diósgyőr, Zólyom), majd a 15. század elején Luxemburgi Zsigmond által folytatott (Visegrád, Tata) királyi építkezéseinek mintájára a 15. század elejétől a főurak is gyakran építettek kényelmesen megközelíthető, alacsonyan fekvő várakat (Várpalota, Ónod, Kislána, Ozora, Nyírbátor). E sorba illeszkedhetett Szendrő is. E késő középkori vár alaprajza nem ismert, a 17. század első feléből fennmaradt rajzok szabálytalan, rendszertelenül beépített épületegyüttes képét mutatják. Talán ebből az épületből maradt fenn a jelenleg álló rom északnyugati sarka.

Írott forrásokból (kamarai iratok, számadáskönyvek) ismert volt, hogy az 1570-es évektől a királyi kézre került Szendrőben nagyarányú katonai építkezések folytak. Ezekről a forrásokról a történeti szakirodalomban az volt a vélemény, hogy a 17. századi alaprajzáról ismert Felsővár kiépítésére vonatkoznak. A Felsővár ásatása során azonban nem sikerült 16. századi horizontot elkülöníteni. Az előkerült legkorábbi (átfűrt, tehát másodlagosan felhasznált pénzérme) a 16. század utolsó negyedéből származik, a pénzforgalom csak az 1620-as évektől mutatható ki. A legkorábbi leletegyüttesekből is előkerültek cseréppipa-töredékek, melyek a 17. század elejénél korábbra nem keltezhetők. Az összes

leletegyüttesben jelen volt az írókázott kerámia, ami Magyarországon csak a 16-17. század fordulóján terjedt el. Egyes, más leletek alapján a 17. századra tehető leletegyüttesből néhány, korábban a 16. századra datált kerámiaáru (metéltmázás áru), és kályhacsempe töredéke is napvilágot látott, azonban e leletek párhuzamainak összegyűjtése meggyőzőtt arról, hogy ezeknek sem kell a 16-17. sz. fordulójánál korábbiaknak lenniük.

A régészeti leletanyag és a szakirodalom vélekedése között feszülő ellentmondás feloldására szükség volt az írott források újabb áttekintésére és értelmezésére.

Az 1577-es haditanácskozáson sorra vették az egyes végvárokon végzendő munkálatokat. Előírták Szendrő további kiépítését is. A régi várat lebontásra ítélték, az újban élelmezési raktár és fegyvertár felépítésére adtak utasítást. A szendrői kapitányra bízta a környező kisebb várak irányítását is. Az építkezések kivitelezését itáliai mesterre, Domingo Carogóra bízta.<sup>12</sup> Az 1577 után felgyorsuló építkezések számadáskönyvei ránk maradtak,<sup>13</sup> 1578-ban a vár építéséhez négy megye és négy város munkáját rendelte az országgyűlés.<sup>14</sup> Ez évben löportornyot falaztak fel, s elkészítettek egy kaput is.<sup>15</sup> 1582-ben például az előző év építkezéseiből – többek között – faanyagokat, 47000 db téglát, különféle szerszámokat, 14000 db zsindelet, 12500 db zsindeletszöveget írt össze Gabriel Wagner építési írnok. Ez évben az árok kiásása és a sánc feltöltése májustól decemberig folyt, s csupán aratás idején szünetelt. Az árkokban cölöpökből álló gátakat alakítottak ki, és a nagy bástya melletti gát egymással összekapcsolt cölöpeit meg is vasalták. Szendrő várának fontosságát jelzi, hogy az 1587-es országgyűlés tárgyalásain egyike volt a három kiemelten megerősítendő várnak.<sup>16</sup>

Az 1577-es haditanácskozáson szó volt arról, hogy a szendrői várat „belső harántvédekkel” kell megerősíteni, hogy a hegyek felől az ellenség ágyúi ellen biztosítva legyen; út halad keresztül a váron, és kapu nyílik a „régí vár” felé.<sup>17</sup> Mindhárom megjegyzés arra utal, hogy a szendrői vár ekkor még nem a későbbi Várhegyen állt. A hegyekre felhúzott ágyúk csak egy mélyebben fekvő erődítést veszélyeztethettek. Út a Felsőváron soha nem haladhatott keresztül, hiszen az utak a völgyekben, illetve a dombok lábánál futhattak. A későbbi alaprajzokból ismert Felsővár kapuja nem a régi vár felé, hanem az ellenkező irányba nézett.

Az építési számadásokban gyakran panaszkodnak arra, hogy az árkokban víz fakad fel, és zsilipeket is említenek. Ezeket a megjegyzések aligha vonatkozhatnak a Felsővárra. A téglafelhasználás is érthetővé válik így módon: az eddigi ásatások arra mutatnak, hogy a Felsővárban gyakorlatilag nem használtak falazótéglát.

1585-ben várvizsgálatot tartottak,<sup>18</sup> és megállapították, hogy az új erődítés védelmi képességei nagyon csekélyek: karókból készült kerítése nagyrészt tönkrement, árka sekély, s a földsáncokat könnyűszerrel meg lehet mászni. Mivel az erődítmény két közeli domb között helyezkedik el, az ellenség könnyűszerrel megfigyelheti a védők tevékenységét, s a dombokról akár egyenként is célba veheti a bent tartózkodókat. Kiderül a jelentésből, hogy a korábbi vár az egyik hegy oldalában állt, s bár kőfallal és bástyákkal

<sup>12</sup> GEÖCZE 1894. 668-690.

<sup>13</sup> PÁLFFY 1995. 70. (MOL E 211 Lymbus, Ser. II. 27.)

<sup>14</sup> MÁRKUS 1899. 682-683. 1578. 27. tc. 9. §.

<sup>15</sup> MOL E 211 Lymbus, Ser. II. 963.

<sup>16</sup> BÁRTFAI 1910. 270.

<sup>17</sup> GEÖCZE 1894. 668.

<sup>18</sup> MOL E 244 Liber copiales, 1581-88. fol. 300-301. (1585. nov. 22.)

volt megerősítve, veszedelmesnek tűnő elhelyezkedése miatt kezdték az új sáncot építeni. Ezzel azonban még nagyobb veszélyt idéztek elő, hiszen az új várat immár két oldalról is magaslatokról támadhatta az ellenség.

Révay Ferenc és társai 1588-as jelentése szerint<sup>19</sup>: Szendrő vára értéktelen és veszedelmes, s a korábbi jelentéssel egybehangzóan úgy vélték, hogy mivel két közeli hegy között fekszik, semmilyen mesterkedéssel nem lehetne megvédeni. Ezért azt ajánlották az uralkodónak, hogy semmiképpen se költsön több pénzt a vár erősítésére, inkább alkalmasabb helyen építtessen egy új erődítményt. Ezen új építmény helyéül a közeli hegy tetejét javasolták, s Stella egri építész tervét is mellékelték.

A Révay Ferenc-féle jelentésben említett két közeli hegyet egyrészt a jelenlegi Várhegygel (relatív magassága a Bódvától 84,4 m), másrészt a Bódva nyugati partján emelkedő Kálvária-dombbal (Akasztó-domb, a Bódva irányába nyúló platójának relatív magassága 29,2 m) azonosíthatjuk. Ez utóbbi dombról, mely a Német városnak nevezett településrészről mintegy 200 m távolságban helyezkedik el, valóban jól belátható a völgy: a kora újkorban több rajzoló is e dombról örököltette meg a települést. A fentiek alapján biztosnak tűnik, hogy az 1570-80-as években a Bebek-vártól (később Alsóvártól) nyugatra, a Bódva ágai által közrefogott sík területen (későbbi Német város helyén) fogtak hozzá egy új, bástyás erődítmény létesítéséhez. A vár helyét azonban – talán a Bódva mocsaraiban való túlzott bizodalom miatt – rosszul választották meg, és tetemes anyagi ráfordítással egy teljesen védhetetlen katonai objektumot sikerült létrehozni. Talán a török veszély miatti túlzott sietséggel magyarázható a hibás helyválasztás: ugyanekkor a dél-dunántúli Bajcsavárat futóhomokra építik, és Oláhújvár (Érsekújvár) első alapításának helye is hibásnak bizonyul.

A karlsruhei gyűjteményben fennmaradt egy térkép, amely Szendrőt és környékét ábrázolja.<sup>20</sup> A térkép bal oldalán az Alsó vár, a Német vár, valamint a település többi részlete látszik (4. kép). Mivel az itt jelzett településrészek könnyűszerrel azonosíthatók Szendrő a modern térképeken is (1. kép), az ábrázolásnak ez utóbbi része hitelesnek tűnik.

A Német vár két kapuja közül az egyik a huszárvár felé keletre, a másik észak felé nyílt. Alaprajza észak-déli irányban megnyúlt téglalaphoz közelített, melyből öt fül nélküli, de aránylag nagyméretű bástya ugrott elő.

A szondázó ásatás során az Alsóvárban a térképen jelölt helyen előkerült az északi várfal nyugati szakaszának egy része, valamint a déli fal visszabontott alapozása, s ez megerősíti az ábrázolás részleteinek hitelét is.

A közvetlenül a sziklára épült északi fal melletti legkorábbi feltöltési rétegből előkerülő kályhacsempé-töredékek a 17. század második feléből, végéről származnak. Johann Le Dentu 1639-ben készített ábrázolásán a kérdéses helyen fal nem látszik. Ezért a fal építését a 17. század második felére valószínűsíthetjük.

Az alaprajzon az Alsóvár szabálytalan, egyenes falszakaszokkal határolt alaprajzából északkeleti és délkeleti irányba két kisméretű bástya ugrik ki. A két bástya a vár mellett elhaladó országutat vigyázta, s talán a délről emelkedő domb felől is védeni próbálta az erősséget. Az északkeleti bástya helyzete megegyezik az Alsó vár romjaiban még ma is

19 I–R 1894. 42. Annak, hogy 1588-ban még nem állt a Felsővár, ellentmondani látszik, hogy a Bebek-féle várat „inferius”-nak írják. Talán az egykor mellékelt, a Felsővár tervét is ábrázoló rajzon jelölték meg így a középkori eredetű várat?

20 A gyűjtemény keletkezéséről: KISARI BALLA 1998. 3. Az alaprajzok: KISARI BALLA 1996. 51. és 92., KISARI BALLA 1998. 57. és 110.



3. kép Szendrő, az Alsóvár északkeleti bástyája.  
19. sz. végi ábrázolás (MNM Történeti Képcsarnok, T8778.)

álló bástyamaradványával. E bástya korhatározása részletes felmérés és régészeti kutatás hiányában bizonytalan, de toronyszerű megjelenése (3. kép) valószínűvé teszi azonosítását az 1585-ben említett bástyák egyikével. Az északi falon további kiszögellések mutatkoznak, ezek értelmezése (bástyák, tornyok, esetleg kiugró épületrészek) egyelőre még nem lehetséges.

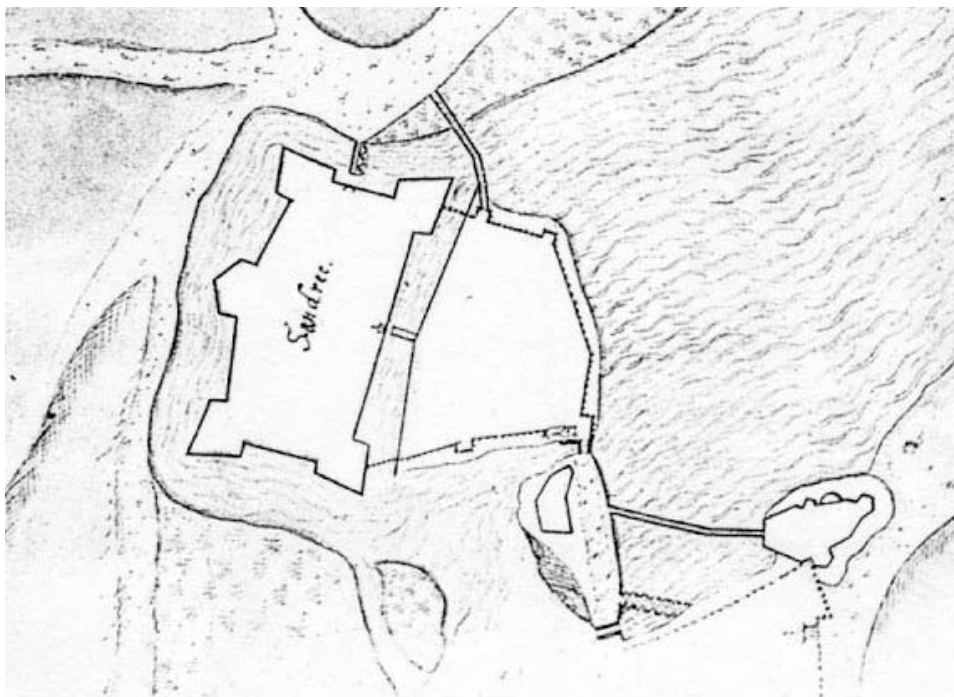
Úgy tűnik, a Révay-féle jelentés megállapításait és javaslatait a királyi udvar elfogadta, s rövidesen megindult a Felső vár kiépítése. Erre utal, hogy Christoforo Stella egri építész székhelyét 1590-ben Egerből Szendrőre tette át.<sup>21</sup> Az új vár építéséről már 1590 tavaszán szó esik.<sup>22</sup> A vár tervezői között Christoforo Stellát az említett jelentéshez csatolt rajza miatt mindenképpen az első hely illeti meg, azt azonban egyelőre nem tudjuk, hogy Stella 1596-ban, Eger ostromakor bekövetkezett haláláig mennyi készült el az immár (legalább) harmadik szendrői várból. A falak és a bástyák alapjai már elkészültek, amikor Fülek és más közeli török várak visszafoglalása után a munkát félbeszakították.<sup>23</sup>

21 SZABÓ J. GY. 1981. 30.

22 MOL E 244/1465. fol. 105. (1590. máj. 3.)

23 MOL E 244/1466. fol. 396. (1607. jún. 24.)



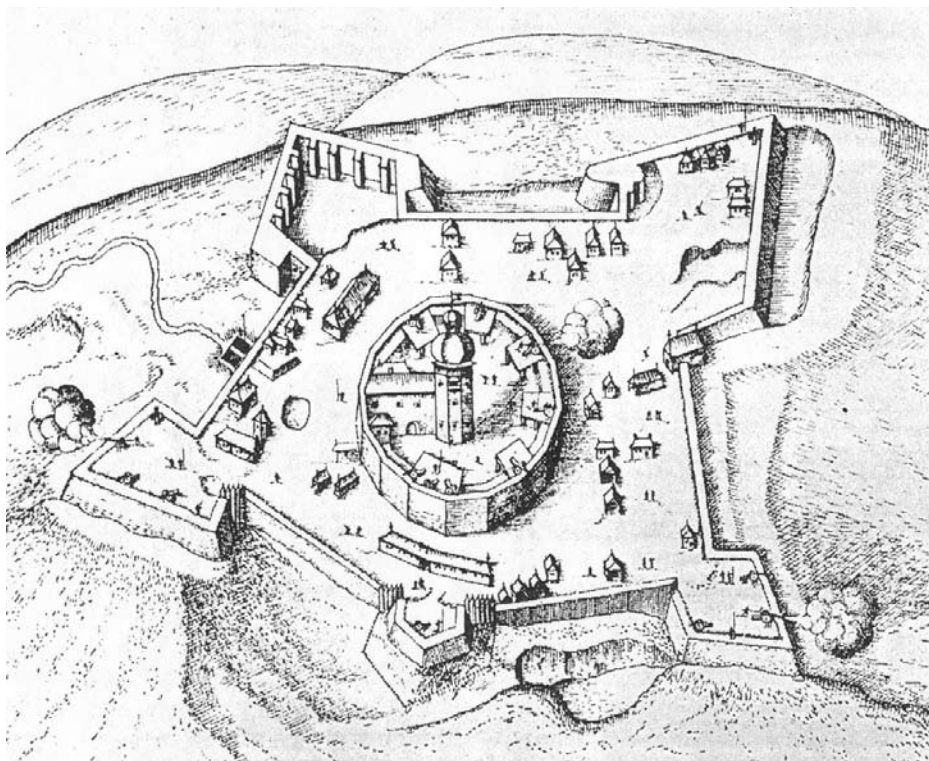


4. kép Szendrő, a Német- és az Alsóvár alaprajza (Kisari Balla 1998. 110. után)

A Felsővár ásatása során előkerült, s e lelőhelyen a legkorábbi típusokhoz sorolható kályhacsempékhez hasonló, azokkal szinte egyező kályhacsempékből Egerben talán már az 1570-es években, de bizonyosan 1596 előtt épült fel fűtőalkalmatosság. Bár a kályhacsempék motívumai közismerten hosszú életűek, a nagyfokú hasonlóság a két lelőhely leletcsoportjainak közel egykorú készítését tételezi. Elvileg nem zárható ki az sem, hogy egy másutt korábban felállított, majd lebontott kályha elemeit újbóli felhasználás céljából, utólag szállították fel a Felsővárba, ám amíg ezt adatokkal alátámasztani nem lehet, kézenfekvőbb a csempecsoportot a Felsővár legkorábbi kályháinak maradványaival azonosítani, s a 16–17. század fordulójára keltezni.<sup>24</sup>

A vár kb. 1,2 hektáron terült el, öt bástyája volt (5-6. kép). Alaprajzának szabálytalanságát elsősorban a terepadottságoknak tulajdoníthatjuk, északról a domb lankásabb, délről meredekebb. A várudvar közepén 55 m átmérőjű, jelenleg kb. 4 méter magas domb emelkedik. E dombot az eredeti terepszint lefaragásával, illetve kisebb mértékű feltöltésével alakították ki, és sokszögű, övparkánnyal ellátott, 220 cm vastagságú falazattal vették körül. E belső várba a nyugati oldalon nyílt feljárat. Kapujához középre nyúló emeletes épületrész csatlakozott, mely a belső vár közepén álló háromemeletes toronyhoz kapcsolódott. E torony sátoztetjét a hitelesnek tekinthető ábrázolások szerint 1639 és 1664 között cserélték barokkos hagymakupolára. Az átépítés időpontja feltehetően az

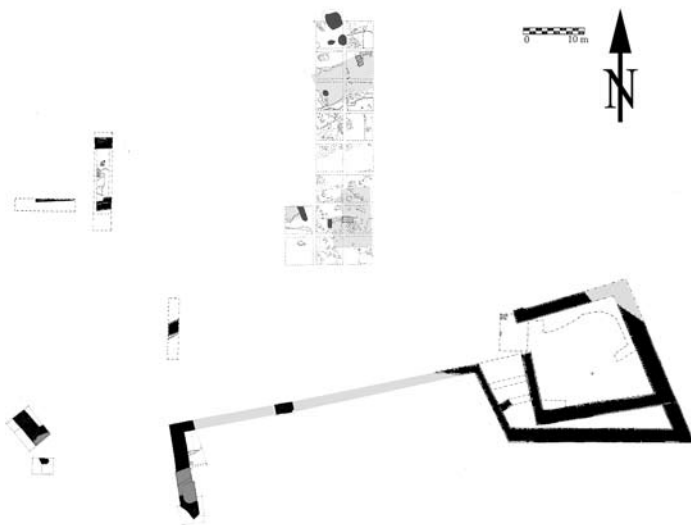
<sup>24</sup> E megállapítás maga után vonja az ún. Miskolci Mihály körbe tartozó kályhacsempék egy részének az eddigi feltételezettnél későbbi keltezését. A témára egy későbbi tanulmányban kívánok visszatérni. Néhány adat: TOMKA 2005. s.a.



5. kép Szendrő, a Felsővár madártávlati ábrázolása (Takáts 1915. után)

1645-ös ostrom utánra, legvalószínűbben 1656-ra tehető.<sup>25</sup> E toronyban őrizték a löport, a hozzá kapcsolódó épület, mint a vár legszilárdabb, az ásatási leletek szerint kúpcse-repekkel fedett és üvegablakokkal ellátott építménye, a tiszteknek adhatott szállást. Ezt valószínűsíti az is, hogy itt a váruvar leleteihez képest nagyobb arányban kerültek elő üveg- és fajansztárgyak töredékei. Az itt álló kályhák is magasabb – ám korántsem ki-emelkedő – színvonalat képviseltek. A sokszögletű falazathoz belülről ácsolt ágyúállások csatlakoztak. A belső várban, a kaputól délre helyezkedhetett el a várkapolna. Az elő-került leletanyag alapján a belső vár legfeljebb néhány évvel előzhette meg a fő védőöv kiépültét, s könnyen lehet, hogy egységes terv alapján készült az ötbástyás falóvvval. A belső vár létrejöttének okát elsősorban a terep meglévő adottságainak kihasználásában kereshetjük, de aligha állhatott távol a vár tervezőjétől a teoretikus építészeti munkák ideális városában gyakorta felbukkanó központi torony gondolata. Magas ágyúállás (igaz, torony nélkül) Egerben is épült, még ha nem is a század végén. A fő védőöv eltérő méretű és szerkezetű bástyái sem utalnak feltétlenül építésük eltérő korára. A Várhegy meredek déli és nyugati oldalán a tervező elegendőnek tarthatott kevesebb munkával kivitelezhető, kisebb méretű, fül nélküli bástyákat is. Az északi oldalon, ahonnan az ostromlók rohama elsősorban várható volt, sokkal erőteljesebb védműveket alakítottak

<sup>25</sup> 1656 augusztusában hagyta jóvá a Szepesi Kamara a szendrői vár kútjának és tornyának helyreállítását (MOL E 249/85. [X 9229., 31504/477. felvétel]).



6. kép Szendrő, a Felsővárbán 1996 és 2002 között folytatott ásatások alaprajza

ki. Az ide helyezett két fülesbástya közül a nyugatabbi (Korláth-bástya) nyitott, süllyesztett oldalazó ágyúállásokkal rendelkezett, míg a keleti boltozott kazamatafolyosójával a vár legerősebb bástyája volt. A bástyákat és az ezeket összekapcsoló kötőgátakat tört mészkőből, helyben öntött technikával készítették. A vár egyetlen kapuját, mely lovasok és szekerek számára is járható volt, visszavonták a rohamnak kitett északi oldalról, s a kapubástyát megkerülő út végére, a keleti oldalra helyezték.

Az 1608-as várvizsgálat jelentéséből értesülünk első ízben arról, hogy Szendrőn három vár áll: a félig elkészült Újvár, az ekkor legerősebb erődítésnek számító, de szűkös és a felső vár nélkül védhetetlen, hegyoldalba épített Bebek vára és az alkalmatlan helyre épített, lebontandó Földvár (azaz német vár).<sup>26</sup> A fentebb már ismertetett elgondolás szerint Újvár alatt a Felső várat kell értenünk, Bebek váraként a középkori eredetű Alsó várat jelölték meg, míg a Földvár a főként 1578-1582 között épített, később Német városnak nevezett erődítés.

1639 őszén Johann Le Dentu hadmérnök járta be és rajzolta le a felsőmagyarországi várakat. Szendrőről két rajz is készült: az egyik északról, a másik nyugatról. A felső vár mindkét rajzon távoli, apró foltocskának mutatkozik, ám az kiderül az ábrázolásról, hogy a központi torony és a bástyás falöv már állt ekkor. A bástyákkal megerősített alsó vár tűnik fel leghatározottabban a kép középső részén. Jól látszik a Bódva ágai által szétszabdalt település, melynek keleti részében sejthük az ekkor már bizonyára polgári lakosság által használt német várost.<sup>27</sup>

A vár legkomolyabb ostroma 1645-ben történt. A 30 éves háborúba kapcsolódva Rákóczi György erdélyi fejedelem csapatai vették a várat ostrom alá. Egy levélből tud-

26 TAKÁTS 1915-17. II. 26.

27 Le Dentu rajzát közli: Nováki - Sándorfi 1992. 128. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokának grafikai anyagának áttekintésében VAJDA LÁSZLÓ volt segítségemre. Szívésséget ez úton is köszönöm.



fel a kapubejárón átvezető út folytatásában emelt, a keleti várudvar többi házacskájától eltérően nem észak-déli tájolású épületet. A vár déli oldalának előrehaladottabb, de még nem teljes kiépítése miatt 1662 és 1670 közé kell kelteznünk Szendrő felső várának távlati rajzát (5. kép).<sup>31</sup> A nézeti rajz olyan mértékben egyezik a fentebb bemutatott alaprajzokkal, hogy fel kell tételeznünk, hogy egy felmérési rajz alapján készült.

A három alaprajzból és a nézeti rajzból kitűnik, hogy a keleti várudvaron észak-déli tájolásban, a várfallal párhuzamosan épültek fel a legénységi szállások. Csupán a kapuépítmény melletti téglalap alaprajzú épület alkalmazkodott a várfalhoz képest ferde tengelyű kapu vonalához. A déli várudvaron további apró építmények sorakoztak és két nagyobb, a nézeti ábrázolás szerint közös tető alá fogott, bizonyára a többitől eltérő funkciójú épület. A vár északi részén nemcsak a várudvaron, hanem az északkeleti kapuvédő fülesbástya tetején is apró házacskák helyezkedtek el. A nyugati várudvaron szilárdabb anyagú épületeket is jelölnek: a Sáros-bástya torkánál állt az élelmezési raktár, valamint a nézeti rajz szerint egy kisebb torony és kissé északabbra a kútház is. Jelölnek továbbá egy amorf gödröt (vízgyűjtő?), mely jelenleg is kivehető a terepen. Az északnyugati füles bástya (Korláth-bástya) befelé nyúló támpilléreit az alaprajzok azért jelölik, mert belsejének feltöltése még nem fejeződött be. A vár nyugati oldalán gyalogkapu nyílt az Alsóvár felé. A kapuhoz vezető feljárót északról az Alsóvárat a Felsővárral összekötő palánk védte. A vár déli oldalának átépítése a felmérés idején folyamatban volt.

Az 1664-es török hadjárat hatására összehívott szendrői hadimustrát rajzon örökítette meg Georg Sicha hadmérnök, s az ez alapján Caspar Merian által készített rézmetszet sarkában a szendrői Felsővár egyik leghitelesebb ábrázolását találhatjuk.<sup>32</sup>

A Felsővár déli kötőgátjának és bástyáinak átépítése utáni állapotot tükröz az az alaprajz, melyet 1670-re keltezett Gerő László.<sup>33</sup> A keleti várudvaron újabb házacskákat emeltek, s megváltozott a Sáros-bástyától keletre elhelyezkedő udvar beépítése is. A nyugati gyalogkapu mellett lépcsőfeljárót létesítettek, s az ágyúkamrák jelölése miatt valószínűsíthetjük, hogy a Korláth-bástya feltöltése is elkészült.

A korabeli felmérések és a felső várban végzett ásatások alapján úgy tűnik, hogy az 1660-as években fejeződött be a felső vár kiépítése. A vár déli oldalát áttervezték, a déli és a délkeleti bástyát jelentősen megnagyobbították. A déli oldal korábbi palánkfalát kőfállal váltották fel. A vár keleti udvarán nyitott kutatószelvények azt tanúsították, hogy korábbi szemétgödrök és egyelőre alig értelmezhető cölöpös építmények helyén a 17. század közepe táján épülhettek fel a legénység lakhelyeként szolgáló házacskák.<sup>34</sup> A házikók földbe mélyülő alapozás nélkül épültek; könnyűszerkezetű felmenő falukat kötőanyag nélkül egymás mellé helyezett kövekre helyezték. Mivel az omladék apró kőtörmelékéből állt, valószínű, hogy kövel kitöltött „Fachwerk”-es falszerkezetük lehetett. Fűtésüket agyagba rakott kőalapra felépített, kályhacsempékkel burkolt tűzhelyekkel oldották meg. E tűzhelyek egy része feltehetően félig zárt tüzelőjű lehetett, azaz átmenetet alkottak a kandallók és a cserépkályhák között. A részben helyben maradt, összetört

31 TAKÁTS 1915. oldalszám nélkül.

32 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, T785., közli: GERŐ 1955. 395., KOMÁROMY 1966. 28.

33 GERŐ 1955. 394. Az általam elért reprodukciókon az évszám utolsó jegye nehezen kivehető, és esetleg 1679-nek is értelmezhető.

34 A házak alatti betemetett gödrökben talált kályhacsempetöredékeken és cseréppipákon alapuló régészeti keltezést írott források is támogatják. 1646-ban a németek számára házacskákat és magtárat építettek (MOL E 249/84. [X 9229. 31504/417.]). Barakkokat és házacskákat emeltek 1653-54-ben is (MOL E 249/85. [X 9229. 31504/477.] )

kályhacsempékről megállapítható volt, hogy a barakkok kályháit több korábbi, lebontott kályha maradványából állították össze. A csempéket vastag mészréteg borította, ami a különféle elemekből összerótt fűtőalkalmatosságoknak egységesebb kinézetet biztosított. Feltűnően sok kályhacsempé előlapjára domborítottak különböző mértékben stilizált kétfejű sasokat. A császári sas jelenléte nem lehet független e végvár királyi tulajdonától, hiszen például a közeli magánvárból, Ónodból egyetlen kétfejű sasos kályhacsempét sem ismerünk. A nagy mennyiségben előkerült zsindeleyszegek igazolják, hogy a házacsákat fazsindellyel fedték.

1692 nyarán villám csapott a nyolcszögű toronyba, s felrobbantotta az itt tárolt puska-port. A parancsnoki épületek olyan súlyosan megsérültek, hogy a belső várat többé nem állították helyre (7. kép).<sup>35</sup>

Az alaprajzi felmérések szerint az 1703-as kuruc ostrom előtt, de 1670 után készültek el a vár előművei. Cölöpsorral vették körbe a várat, fából koronaművet, földből pajzsgátakat emeltek.<sup>36</sup> Bár a vár messze elmaradt a XVIII. század eleji európai erődépítéssel színvonalától, a kurucok meg sem kísérelték rohammal bevenni. Blokádjuknak mintegy egy évig tudott ellenállni a várparancsnok Malvezzi gróf, míg végül szabad elvonulás fejében átadták a várat.<sup>37</sup>

Mivel a vár stratégiai jelentőségét elveszítette, 1707 tavaszán II. Rákóczi Ferenc fejedelem parancsára Lemaire francia hadmérnök a falakat felrobbantatta.<sup>38</sup> A feltárások eddigi eredménye szerint legsúlyosabban a bástyák sarkai közelében rongálódtak meg a falak. A robbantás azonban nem pusztította el a kulcsfontosságú pontok közötti falszakaszokat. Ezeket a helyi lakosok bontották el olyan alaposan, hogy a 20. század elején már maradványai sem látszóttak.<sup>39</sup>

A stratégiai jelentőségét veszített, korábban már többször elzálogosított Alsóvár és a szendrői uradalmat 1690-ben gróf Csáky István vásárolta meg. Csáky rövidesen építkezni kezdett új birtokán, s nemcsak a szendrői melegvízű forrás fölé építtetett már 1690-ben faragómolnárokkal fürdőházat, hanem 1694-ben megkezdte kastélyának kiépítését is. A Csáky-kastély az Alsóvár helyén, a jelenlegi Hősök tere északi oldalán épült fel, oly módon, hogy az új épületegyüttesbe a korábbi vár két bástyáját, valamint körítőfalait is belefoglalták. Bár jelenleg e kastélynak is csupán romjai állnak, egy, a 19. században készült rajz alapján képet kaphatunk az egykori épületről.<sup>40</sup> Két árkádós épületszárnya északról és nyugatról „L” alakban vette körül a kastély háromszögű belső udvarát, melyet délkeletről az egykori Alsóvár körítőfala zárt le. A kastély északi szárnyának külső fala az Alsóvár

35 Az eseményről egy röplap tájékoztat: Grundriss und Prospect der Vestung Szendre (fényképmásolata a Hadtörténeti Intézet Térképtárában, G I. h 641-1.) A röplap jelzetéért Balassa Ivánnak tartozom köszönettel.

36 Röplap: Grundriss und Prospect der Vestung Szendre, Hadtörténeti Intézet Térképtára, G I. h 641-1. A röplap datálását kérdésesnek tartom. A térképtárban 1692-es dátummal tartják nyilván, ez azonban csak a röplapon említett löporrobbanás dátuma. Mivel a Felsővárat már a központi torony nélkül ábrázolták, ez után az esemény után kellett a röplapon említett rebellióknak megessnie, amely során a Csáky-kastélyt elfoglalták és a Felső várat blokád alá vonták. A már elkészültnek ábrázolt Csáky-kastélyt csak 1694-ben kezdték építeni. A szóba hozható rebellió ezért vagy a Hegyaljai felkeléssel, vagy a Rákóczi-szabadságharcra azonosítható. Mivel csak az utóbbi során került sor a Felső vár blokádjára, véleményem szerint a röplap 1703-1704-re keltezhető.

37 MOL P 1701 6., 1-2., 16-18.

38 BOROVSKY 1908. 32.

39 A Borsod megye várait bemutató gazdag adattárban ez az adat tévesen szerepel (NOVÁKI – SÁNDORFI 1992. 47.): az említett toronymaradványt és a téglabélésű ciszternát Szendrei nem Szendrőn, hanem Dédesen látta, amint ez a műben hivatkozott forrásból is (VERES 1979. 172.) kiderül.

40 Képét közli: LUPPA 1861. 220., alaprajza: NOVÁKI – SÁNDORFI 1992. 129.

északi falára épült. Alatta boltozott pince húzódott. Északi szárnyának keleti végéhez az Alsóvár északkeleti bástya, nyugati szárnyának déli sarkához pedig a mára teljesen elpusztult déli bástya kapcsolódott. A kastély nyugati szárnya előtt az egykori vár megőrzött nyugati fala trapéz alakú külső udvart kerített le, melyet 1816 és 1861 között bontották le. Az emeletes, eredetileg téglakő vegyes falazattal épült kastély a 18. században, Csáky Antal építkezései során nyerhette el az ábrázoláson ránk maradt formáját.<sup>41</sup>

Szendrő vára bolyongásának oka az volt, hogy a vár különböző funkcióinak fontossága változott. A 15. században és a 17. század végétől a birtokos kényelmét, és az uradalom gazdasági központjának jó megközelíthetőségét tartották szem előtt, a védhetőség rovására is. A magánbirtokosok rendelkeztek menedékként szolgáló várakkal, és a 17. század végétől a török veszély megszűnése, az állam katonai túlsúlya miatt az egykori védelmi létesítmények már amúgy is legfeljebb csak látványelemként szolgáltak.

A gazdasági és lakófunkció Szendrő esetében a 16-17. században átmenetileg visszaszorult. A hadügyi forradalom századai Magyarországon egybeestek az Oszmán Birodalom elleni védekezés századaival. Bár rendszerint középkori épületek (főként várak) toldozgatásával próbálták útját állni a töröknek, Szendrő esetében, a fontos stratégiai helyzet és a fennálló teljesen védhetetlen létesítmény együttes hatására a központi kormányzat új, „zöldmezős beruházásra” szánta el magát. A korabeli elvek szerint az új várnak nagy alapterületűnek, alacsonynak kellett lennie, s vízzel kellett körülvenni. Az ekkor kiépített várak többsége ilyen: Szigetvár, Nagykanizsa, Győr, Komárom, Nagykálló. A Bódva soha be nem fagyó mocsara látszólag kedvező helyet nyújtott, ám a tűzérőség rohamos fejlődése már építésekor elavulttá tette a völgybe helyezett erődítményt. Rövidesen belátták a hibát, és a terepadottságokhoz alkalmazkodó, kissé szabálytalan hegyi várat emeltek. Ezen újabb vár kőfalainak kiépítése olyan költségeket jelentett, ami miatt a munka majd 80 évig húzódott. Az építkezés elhúzódásában bizonyára közrejátszott az oszmán terjeszkedés lelassulása, valamint az is, hogy mindkét fél a dunántúli frontvonalra koncentrált. A félkész erőd így is többé-kevésbé eredményesen útját tudta állni a török rablóportyáknak, fenntartani a magyar közigazgatást a hódolt területeken (valójában ez eufemisztikusan magyar rablóportyákat jelentett), sőt gyakran az erdélyi hadjáratoknak is ellenállt. Mire a vár végre elkészült, a haditechnika fejlődése már régen túlhaladt rajta. Felhagyása szinte egyedülálló lehetőséget nyújt egy 17. századi erődítmény régészeti vizsgálatára.

### *Irodalom*

- |               |  |
|---------------|--|
| AOKL          | Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–VII. (Főszerk.: KRISTÓ GYULA) Budapest–Szeged, 1990–1997.                  |
| BÁRTFAI 1910  | BÁRTFAI: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Budapest, 1910.   |
| BOROVSKY 1908 | BOROVSKY SAMU: Szendrő vára. Értekezések a történeti tudományok köréből, XXII/2. 1908. Reprint: <i>Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek</i> , 20. Rudabánya, 2000. |

<sup>41</sup> Az épületen 2002 tavaszán Fülöp András végzett falkutatást. A barokk átépítés valószínű kezdeményezőjét a bélyeges téglák alapján valószínűsíthetjük.

- CSÁNKI CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest, 1890-1913.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből, 82. Budapest, 1977.
- GEÖCZE 1894 GEÖCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténeti Közlemények*, 7. (1894) 501-537., 647-678., 699-715.
- GERŐ 1955 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítéset. Budapest, 1955.
- GERŐ 1975 GERŐ LÁSZLÓ: Várépítésetünk. Budapest, 1975.
- GYÖRFFY 1966 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. köt. Budapest, 1966.
- HAIN 1910-13 HAIN GÁSPÁR: Lőcsei krónika. Kiadta: BAL JEROMOS, FÖRSTER JENŐ, KAUFMANN AURÉL. Lőcse, 1910-1913.
- I – R 1894 I – R: Révay Ferencz jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban. *Történelmi Tár*, 1894. 29-50.
- KISARI BALLA 1996 KISARI BALLA GYÖRGY: Törökkori várrajzok Stockholmban. Budapest, 1996.
- KISARI BALLA 1998 KISARI BALLA GYÖRGY: Száz várrajz Württembergben. Budapest, 1998.
- KISARI BALLA 2000 KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KOMÁROMY 1966 KOMÁROMY JÓZSEF: Városképi adatok Szendrő történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 7. 28-33.
- LUKINICH 1918 LUKINICH IMRE: Erdély területi változásai a török hódítás korában. Budapest, 1918.
- LUPPA 1861 LUPPA P.: Felső-borsodi képek. *Vasárnapi Újság*, 8. 220-222.
- MÁRKUS 1899 Magyar törvénytár. Szerk.: MÁRKUS DEZSŐ. Az 1526-1608. évi törvéncikkek. Budapest, 1899.
- MONUMENTA VATICANA 1887 Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus I. Budapest, 1887.
- NOVÁKI – SÁNDORFI 1992 NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: A történeti Borsod megye várai. Budapest-Miskolc, 1992.
- PÁLFFY 1995 PÁLFFY GÉZA: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. *Keletkutatás*, 1995 tavasz, 61-86.
- SZABÓ J. Gy. 1981 SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ: Rákóczi Zsigmond egri főkapitányi instrukciója és kinevezésének körülményei. *Archivum*, 10. (1981) 27-43.
- TAKÁTS 1915-17 TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. I–III. Budapest, 1915-1917.
- TOMKA 2005. S.A. TOMKA GÁBOR: Zwei Ofenkachelgruppen von den Burgen Ónod und Szendrő. In: Gotické a renesančné kachliarske umenie v Karpatoch. (Ed.: Ján Chovanec). Trebišov, s.a.
- VERES 1979 VERES LÁSZLÓ: Szendrei János 20. század eleji műemléki felmérései Borsod megyében. *Borsodi Történelmi Évkönyv*, VI. 1979. Miskolc, 165-175.
- ZS Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Kiegészítette: BORSA IVÁN. I-VI. Budapest, 1951-1999.



## KÉZMŰVES MESTERSÉGEK ÉS SZERSZÁMAIK A VÉGVÁRAKBAN (16-17. SZÁZAD)<sup>1</sup>

A 16-17. századi magyar végvári rendszer erősségeiben felvett inventáriumok feldolgozása során rendkívül sok olyan adat gyűlt össze, amelyek a várakban működő kézműves mesterek által használt anyagokról és szerszámokról szólnak.<sup>2</sup> Ezek azt mutatják, hogy a kézművesek az általuk elvégzett munka révén fontos szerepet játszottak a végvárak mindennapjaiban. Nem érdektelen tehát megismerni, hogyan dolgoztak, milyen szerszámokat használtak, milyen termékeket állítottak elő. Egy aprócska részlettel kívánom a téma lényegét illusztrálni: agyongépesített korunkban természetes, hogy egy lyuk kifűréséhez a boltban vásárolt elektromos fűrőgépet és tizedmilliméter pontosságú, szerszámacél fűrőhegyet fogunk használni. Három-négyszáz évvel ezelőtt a kovácmester felmelegítette a kilyukasztandó vasat, majd a maga készítette lyukütő szerszámmal és kalapáccsal, tehát sokkal kevésbé precíz eszközökkel, mégis kellő pontossággal végezte ugyanezt a munkát. Az előbbi szerszámok használatához, véleményem szerint, minimális gyakorlati érzék és némi józan paraszti ész is elegendő, ám ahhoz évtizedes gyakorlat kell, hogy az izzó fém színéből megállapítsa valaki, mikor válik alakíthatóvá. És akkor még nem is beszéltünk a sokkal több tapasztalatot igénylő edzési módszerekről. A sort bármely más mesterséggel folytathatnám, de úgy vélem, hogy ez is elegendő annak bizonyítására, hogy az inventáriumokban rejlő, e témára vonatkozó gazdag anyagot nem szabad veszni hagyni.

A téma fontosságához képest a mesterségek múltjával foglalkozó magyar szakirodalom meglehetősen csekély, mondhatnám szegényes, főként hadügyi vonatkozásokban. Különösen hiányosnak tartom a 18. századot megelőző időszak mesterségbeli életét bemutató munkákat. E téren üdítő kivétel *Szabó György* cikke, ám alapvetően ő is az inventáriumokból nyert adatokra támaszkodott.<sup>3</sup> Újabban *Sarusi Kiss Béla* folytat ilyen jellegű kutatásokat, főként a Murányban folyó fémfeldolgozás és ágyúöntés kapcsán.<sup>4</sup> A teljes kép megrajzolásához persze más forráscsoportokat is be kell vonnunk a vizsgálódásba, jelesül a váruadalomok bevétel-kiadási jegyzőkönyveit, számadáskönyveit, nyugtáit. Elegendő itt Eger, Kassa és Szatmár gazdálkodásának illetlen forrásaira utalni.<sup>5</sup>

1 Megjelent: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, 2005. 175-200.

2 E munkát PhD-disszertációmban végeztem el, melynek alapját egy általam felállított számítógépes adatbázis képezte. Ebben a feldolgozott 253 váreltárban található, a fegyverzetre, a hadfelszerelésre, a munícióra és a fegyverzet, valamint a várbeli hadiüzem működéséhez és működtetéséhez szükséges anyagokra, eszközökre és szerszámokra vonatkozó tételeket gyűjtöttem össze. A jelzett mennyiségbe két olyan forrás tartalmát is beleértettem, amely több vár leltárát tartalmazza. Az egyik egy 1570-ből származó felső-magyarországi felmérés 11 vár adataival. ÖStA KA AFA 1570/11/2. A másik az 1576. évi hadi tanácskozások egyik összefoglaló anyaga, 39 vár fegyverzetének összeírásával. ÖStA KA AFA 1576/13/2. A kismartoni Esterházy-leveletárban levő másolatot kivonatoltam, és a fegyverek tekintetében meglehetősen rossz fordítással kiadta: GEÖCZE, 1894a. és 1894b.

3 SZABÓ, 1954.

4 SARUSI, 1997.

5 L. pl. Egerre: MOL MKA E 554 Városi és kamarai iratok. Folia Latina 1180/a-d, Kassára és Szatmár: uo. E 211 Lymbus, Ser. II. 24. t., 26. t.

Ezek azonban meglehetősen nagy mennyiséget képviselnek, amelynek átvizsgálására hosszabb időt vesz igénybe.

Mielőtt részletesebben rátérnék a mesterségekre, mindenképpen szólnom kell a szerszámok neveit és felhasználási területét érintő értelmezési és meghatározási problémákról. Ezt nem lehet megkerülni, mivel jelen esetben – véleményem szerint – az az alapvető kérdés, hogy az összeírt szerszámok alapján milyen munkák elvégzésére voltak képesek a várbeli mesteremberek, vagyis milyen mértékben szorult a vár e téren külső segítség-re? Még tovább gondolva a kérdést, harchelyzetben, ostrom idején rendelkezésre állt-e a szükséges javítókapacitás?

Sajnos, azt kell mondanom, hogy bár általánosságban ezek a kérdések megválaszolhatóak, a részletek tekintetében – s tudjuk, az ördög itt lakozik – bántóan sok a bizonytalanság. Az első feladatot e téren a magyar szakkifejezések megfelelő értelmezése jelentette. Akadt azonban néhány tényező, amely nagyon megnehezíti ezt a munkát. Egyrészt a mesterségek magyar szakszókincse meglehetősen speciális, sok köztük az idegen eredetű, főként német kifejezés, ezek alakja azonban az eredetihez képest jelentősen torzult. Másrészt számos eszközre és szerszámra vonatkozóan tájegységenként más-más szót használtak, használnak, így azonosításukhoz részletes leírás, vagy kép lenne szükséges, de ezek többnyire hiányoznak. Harmadszor a leltárak sokszor „ömlesztve”, a többi tárgy közé keverve rögzítik ezen eszközöket, s ilyenkor nehéz megmondani, hogy egy bizonyos szerszámot melyik mesterség művelője használt. Ebből adódóan egyelőre valamivel több a konkrét mesterséghez nem rendelhető szerszám. Negyedszer az eszközök, szerszámok egy része bizonyosan speciális, olykor egyszeri vagy egyedi célt szolgált, más részük azóta – „hála” a gépesítésnek – már kikopott a gyakorlatból, egyszerűen ma már nem is sejtjük, s valószínűleg egy részükről soha nem is fogjuk megtudni, hogy az adott szakkifejezés valójában mit is takar. S ha sikerült is valamiképp az azonosítás, még meg kell állapítani, pontosan mire szolgált a szerszám.<sup>6</sup>

Mindezek a nehézségek fokozottan jelentkeznek a német nyelvű szakkifejezések esetében is. Bár jelentős német szakirodalom,<sup>7</sup> továbbá 17-18. századi szakszótárak, egynyelvű értelmező szótárak<sup>8</sup> áttekintésére nyílt lehetőségem, nem beszélve a Grimm testvérek nagyszerű szótáráról,<sup>9</sup> az értelmezést akadályozza, hogy tudtommal a magyar szakirodalomban, *Frecksay János* kísérletét leszámítva,<sup>10</sup> német-magyar nyelvű összevetés nem készült. Ezért kritikus a magyar munkák krónikus képhiánya.<sup>11</sup> A latin jöszövével csak általános értelmű szavakat használt, némi, az értelmezést segítő – vagy olykor

6 A legfontosabb magyar nyelvű szótárak: BENKŐ, 1967., CZUCZOR-FOGARASI, 1862., SZINNYEI, 1893.

7 L. mindenképp: BERT, 1977., SCHADWINKEL-HEIGE, 1986., VELTER-LAMOTHE, 1979.

8 BEIER, 1691., CAMPE, 1807., FRISCH, 1741., ZEDLER, 1732., s főként JAKOBSSON, 1781., és folytatása, ROSENTHAL, 1793.

9 GRIMM, 1854. Pedig ez a mű számos „obszúr” szó megfejtését elősegítette már. Hasonlóképpen hasznosnak bizonyultak Matthias Lexer középfelnémet szótárai. LEXER, 1872., LEXER, 1930.

10 *Frecksay* könyvét a mesterembereknek kiküldött kérdőívek alapján állította össze, s hangsúlyt helyezett a német és a magyar szakszavak megfeleltetésére, így munkáját német-magyar, magyar-német szószerkesztéssel egészítette ki. FRECKSAY, 1912. Kivételt képeznek bognármesterség megértése szempontjából fontos szakrészletek, amelyek német neveit egy mindössze négy oldalas kis dolgozatban Szily Kálmán teljeskörűen összegyűjtötte. SZILY, 1900.

11 Az általam eddig felhasznált magyar szakirodalom valamiért nagyon is idegenkedett a kellő mennyiségű és minőségű képanyag közlésétől, főként ha azt a német nyelvű szakkönyvekkel hasonlítom össze. Az olvasó persze joggal kérdezi, akkor e tanulmányból miért hiányzik a képanyag. Nos, szándékaim szerint a most készülő inventárium-szótárban, ahol szükséges és ahol lehetséges, képet és magyarázatot is fűzök majd az egyes szavakhoz.

még inkább összezavaró – körülírással, gyakorta pedig magyar vagy német magyarázattal kiegészítve.<sup>12</sup>

Az elmondottakból következően további jelentős kutatásra lesz szükség. Eredmények azonban már nem elsősorban a szakirodalomtól, hanem az újabb források feltárásától várhatóak, mint amilyenek a mondott bevétel-kiadási jegyzőkönyvek, vagy például a kassai pénzverde német és magyar nyelvű, részben megegyező szerszámlistája.<sup>13</sup>

A feldolgozott 206-ból 48 vár 116 inventáriumában olvashatunk a különböző mesterségek által használt szerszámokról, ha pedig a földmunkákhoz szükséges sáncszerszámokat is beleértem, akkor 133-ban. Ezen belül a kovácmesterséggel 57, ácsmasterséggel 33, lakatosmasterséggel 30, bognármesterséggel 29, asztalos- és kádármesterséggel 6-6, puskaagyműves-mesterséggel 4, esztergályos-mesterséggel 3, bádogos-, kőfaragó-, kőműves-, nyerges- és ötvösmesterséggel 1-1 leltárban találkozunk. Hangsúlyozom még egyszer, hogy ezen adatok úgy jöttek ki, hogy eközben a szerszámok csupán felének hovatartozása állapítható meg teljes bizonyossággal. E számok tükrében is nyilvánvaló azonban, hogy mely mesterségeket kell meghatározónak tekintenünk a várak működése szempontjából.

Következő fontos kérdés az, hogy mely várakban működtek e mesterek, és ezek a várak milyen szerepet játszottak a végvári rendszerben. Olyan erősség, ahol a hat legfontosabb mesterség egyidőben megtalálható, egy van csupán, Kassa, ezen belül a királyi hadsértár, és itt is csak az 1669. évi leltárban írták össze valamennyit. Figyelemre méltó, hogy Sáros várában is mindig megtaláljuk az első négyet, olykor másokkal kiegészítve. Ez arra utal, hogy itt is komolyabb hadiipari műhely lehetett, ami annál is inkább érdekes, mivel Kassától nem túl messze fekszik. Mellettük Murány, Munkács, Trencsén, Léva, Pozsony és Szádvár váraiban találjuk több mesterség képviselőjét.<sup>14</sup> Az azonban, hogy mondjuk egy várban kovácműhely működött, de lakatos nem, még korántsem jelentette azt, hogy ez utóbbi feladatai elvégzetlenek maradtak. Összehasonlítva ugyanis a két mesterség szerszámkészletét, kitűnik, hogy az nagymértékben azonos, tehát alkalmanként képesek voltak egymást helyettesíteni. Hasonló a helyzet a fával dolgozó mesterek esetében. Noha az ács, az asztalos, a bognár és a kádár szerszámai között már jóval több az eltérés, azért itt is jócskán találunk azonosakat, vagy kifejezetten a másikhoz tartozó szerszámokat.

12 „Secures vulgo Daichsel 2.” Murány, 1558. 224r. „Secures incuruae, quibus capitella rotaria formantur, Vulgo Dexel 2.” Murány, 1584. 25v. (Az inventáriumok teljes hivatkozását l. a tanulmány végén. Az évszám után zárójelben álló „l” és „n” betűk az azonos időben felvett latin és német nyelvű leltárakat különböztetik meg.)

13 *Inventarium Domus Monetariae Cassouiensis*, die 12. July, Anno 1624. conscriptum. MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 9. fol. 1r-2v. (német); *Inuentarium uniuersorum Instrumetorum ad rem Monetariam pertinentium, et in domo Monetaria Cassouiense die 5. January, Anno 1627. repertorum*. Uo. fol. 3r-4v. (magyar) A források szerepére a korábban értelmezhetetlennek tűnő kifejezések megfejtésében jól rávilágít a következő példa. A korábban általam kiadott 1662. évi kassai inventáriumban szerepelt a következő tétel: „Ein Schwedischer Zekhan No. 1.” Kassa, 1662. 12r. Sehol, semmilyen formában nem találtam meg, még a Grimm-féle szótárban sem, bárhogy próbáltam feloldani az esetleg torzított alakot. Végül az imént említett német szerszámjegyzékben fedeztem fel a következő sort: „Kupfferne durchschlag oder Zeckhen No 2.” A *Zekhan* tehát valamiféle lyukasztó szerszámot jelent.

14 A felsoroltak, a magánkézben levő Trencsént leszámítva, királyi végvárak voltak.

## A kovácmesterség

Fernand Braudel a 19. század előtti időszakot úgy emlegette, mint amelynek gazdasági életében sokkal nagyobb szerepet játszott a fa, illetve a textil (amely az ipari forradalmat elindította), mint a vas. Utalt a gyártás időszakosságára, a termelés csekély voltára, a háborúktól való függésére, s a szállítási problémákra (vízi út szükségessége).<sup>15</sup> A nyugati világra vonatkozóan bizonyosan igaza van, hisz annak forrásanyagát ő ismerte. Ám elképzelhetőnek tartom, hogy véleményét némileg módosította volna, ha megismeri a magyarországi végvárak fémfelhasználási adatait. Nemcsak az inventáriumok bizonyítják a fémeknek a fával legalábbis megegyező fontosságát, hanem egy kiemelkedő jelentőségű hadiipari központ, a kassai hadszertár beszerzési adatai is.<sup>16</sup> Talán ez is az egyik oka annak, hogy a kovácmesterség, mint a legősibbek egyike, kiemelkedő szerepet kapott a várbeli hadiüzem működtetésében. A kovácsok kiterjedt tevékenységét az is mutatja, hogy messze a legtöbb szerszámmal rendelkeztek, hiszen a sok, eltérő jellegű munkát másképp nem végezhetnék volna el.<sup>17</sup>

A kovácsok korabeli szerszámkészletének alapvető darabjai azonosak a ma vagy a közelmúltban használtakkal: tűzhely, fűjtató, üllő, üllőbetétek, alakszerek, kalapácsok, fogók, reszelők, fűrők, hidegvágók, lyukasztók, valamint a tűz igazítására szolgáló szerszámok. Gépeket viszont aligha használtak, legfeljebb a nagyobb, víz mellett fekvő műhelyekben dolgoztak víz hajtotta nagykalapáccsal vagy fűjtatóval, miként azt például a kassai hadszertár esetében erősen valószínűsíthető.<sup>18</sup> A kovácsok rendszerint maguk készítették szerszámaikat, amelyeket alkalmanként az esedékes feladatnak megfelelően módosítottak.

A kovácműhely talán legfontosabb része a tűzhely. Erről ugyan a források konkrétan nem beszélnek, de néhányszor említik a *száklavasat*,<sup>19</sup> amely a *fűjtatóból*<sup>20</sup> a tűztérbe érkező levegő mennyiségét, s ezzel a tűz hőmérsékletét szabályozta. A tűz pontos igazítása nagyon lényeges volt az anyag megfelelő módon történő hevítése szempontjából, ezért az ehhez szükséges eszközök, az ún. tűzszerszámok is gyakorta szerepeltek a leltárakban: a salak kihúzására szolgáló *horgasvas*, a *kohónyárs* vagy *tűzpiskáló*, amellyel a fűvő eldugult gégejét tisztították, és az összeolvadt salakot lazították fel, az izzó szén igazítá-

15 BRAUDEL, 1985. 373-374. A vas történetére l. még: JOHANNSEN, 1953.

16 L. erre: PÁLFFY, 1995a. 194-203., DOMOKOS, 2002. 78-81. Ugyancsak fontos, új adatokat közölt a murányi vasbányászatról és vasfelhasználásról Sarusi Kiss Béla: SARUSI, 1997.

17 A kovácmesterségről szerzett ismereteimet döntő mértékben *Jeges Andrásnak*, a Nemzeti Múzeum restaurátorának köszönhetem, aki lekötelező szívéllyel igazított el a szakmai kérdésekben, s pontosította könyvekből szerzett ismereteimet. Ez utóbbiak a következő művekből származnak: BERNT, 1977., BIEBER, 1963. 34-81., BRÜNING-ROHDE, 1922. 1-15., BUCZKÓ, 1994., FRECSKAY, 1912. 165-182., FÜLÖP, 1985., HAJAS, 1986. 90-109., HARTMANN, 1850., KRÜNITZ, 1773. 1. 614-617., 21. 326-345., 25. 370-379., 440-443., MEYER, 1998., SZABÓ, 1954., VELTER-LAMOTHE, 1979. 229-263., VIGA, 1988. A többivel összehasonlítva a kovácmesterség rendelkezik a legnagyobb szakirodalommal.

18 DOMOKOS, 2002. 77-78.

19 *Esseisen*. Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12v., Szádvár, 1596. 28r., Szádvár, 1600. 127v., Szigetvár, 1558. 6v.

20 *Blasebalg, follis, fűvő* vagy *kovácsfűvő*. Árva, 1583. 12v., Csábrág, 1558. 213r., Eger, 1553. 21r., Eger, 1555. 9v., Eger, 1558. 119r., Eger, 1560. 10v., 13v., Eger, 1564. 25v., Egerszeg, 1568. 7v., Huszt, 1674. 7r., Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 11v., Léva, 1558. 44r., Munkács, 1573. 36r., Munkács, 1603. 23r., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1550(l). 30r., Murány, 1584. 17v., Palota, 1559. 5r., Sáros, 1556. 11v., Sáros, 1557(n). 11v., 13v., Sáros, 1557(l). 189v., 191v., Sáros, 1568. 22r., Sáros, 1606. 35v., Sáros, 1608. 58r., Sümeg, 1568. 5r., Sümeg, 1572. 12r., Sümeg, 1588. 34r., Sümeg, 1628. 4r., Szádvár, 1596. 28r., Szádvár, 1600. 127v., Szádvár, 1608. 6v., Szendrő, 1690. 497v., Szentgyörgy, 1560. 21r., Szigetvár, 1558. 6v., Szigetvár, 1559. 141v., Végles, 1548. 34r., Végles, 1558. 20v., Végles, 1562. 36v., Zólyom, 1553. 20r.

ra való *kohó-* vagy *tűzilapát*, valamint a *szénlocsoló pamacs*, amellyel vizet hintenek a szénre, hogy a hőmérsékletét szabályozzák.<sup>21</sup>

A fémeket az *üllőn* dolgozták meg, amely minden műhelyben helyet kapott, olykor több is.<sup>22</sup> A szintén gyakori *szarvasüllő* a „rendes” kovácsüllőnél kisebb, ennek megfelelő mélyedésébe állított, gyűrűk, karikák, láncszemek készítéséhez való segédeszköz, bár a kovácsüllő hegyes vége is alkalmas erre.<sup>23</sup> A várakban ugyanis nagymennyiségű különféle láncot és karikát használtak, különösen az (ágyú)vontatásnál, az emelőeszközöknél, és nem utolsósorban a kutaknál. A fém durva megmunkálását a legnagyobb méretű kalapáccsokkal (*pöröly*, *öregverő*, *ráverő*),<sup>24</sup> a finomabbakat pedig a *félkézkalapáccsal*<sup>25</sup> végezték, de mellettük még más fajtákat is használtak, pl. a szegek kialakítására.<sup>26</sup> Nem igazi kalapácsok, de formai okok miatt ide sorolják az *üttetőkalapácsokat* (pl. *nyelesvágók*).<sup>27</sup> Ezeket hosszú nyelüknél fogva rátartják az anyagra, a másik kézben levő ka-

21 A *horgasvas*: Kassa, 1555. 66v., Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 6v., 10r., Kassa, 1669. 12r., Murány, 1558. 226v., Sáros, 1557(n). 11v., 13v., Sáros, 1568. 22r., Szigetvár, 1558. 6r., Végles, 1548. 34r., Zólyom, 1553. 19v. Meg jegyzendő, hogy német neve *Sperrhaken*, a mai magyar nyelvben torzult alakban *sperhakni*, amit tolvajkulcs vagy feszítővas értelemben használnak. A *kohónyárs*, *Essspieß*, *Löschseisen*, *Löschspieß*, *exstinctorium*: Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12v., Sáros, 1557(n). 11v., 13v., Sáros, 1557(l). 189v., 191v., Sáros, 1568. 22r., Sümeg, 1572. 12r., Végles, 1548. 34r. A *kohólapát*, *Esslöffel*, *Feuerlöffel*, *cochlear ad eiciendas carbones, ferrum, quo excrementa carbonis ejicitur*: Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12v., Munkács, 1573. 36v., Murány, 1584. 17v., Sáros, 1556. 11v., Sáros, 1568. 22r. A *szénlocsoló pamacs*, *Löschwedel*, *exstinctorium*: Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1669. 12v., Sáros, 1557(n). 12r., 13v., Sáros, 1557(l). 191v., Zólyom, 1553. 20r.

22 *Amboss, incus, ferrum fabrilis*: Árva, 1583. 12v., Csábrág, 1558. 213r., Ecsed, 1619. 140r., Eger, 1553. 21r., Eger, 1555. 9v., Eger, 1558. 119r., Eger, 1560. 13v., Eger, 1564. 25v., Egerszeg, 1568. 7v., Egerszeg, 1572. 3r., Huszt, 1674. 7r., Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 6v., 10r., Kassa, 1669. 11v., Léva, 1558. 44r., Léva, 1624. 8r., Munkács, 1573. 36r., 36v., Munkács, 1603. 23r., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1550(l). 30r., Murány, 1558. 226v., Murány, 1584. 17r., Palota, 1559. 5r., Sáros, 1556. 11r., Sáros, 1557(n). 11v., 13v., Sáros, 1557(l). 189v., 191v., Sáros, 1568. 22r., Sáros, 1606. 34v., Sáros, 1608. 57v., Sempte, 1636 után, 19r., Sempte, 1639. 1v., Sümeg, 1568. 5r., Sümeg, 1572. 12r., Sümeg, 1588. 34r., Sümeg, 1628. 4r., Szádvár, 1596. 28r., Szádvár, 1600. 127v., Szádvár, 1608. 6v., Szendrő, 1690. 497v., Szentgyörgy, 1560. 21r., Szigetvár, 1553. 6v., Szigetvár, 1558. 6r., Végles, 1548. 34r., Végles, 1558. 20r., Végles, 1562. 36v., Zólyom, 1553. 19v.

23 *Hornamboss, incus biceps, incus cornuta, incus rostrata*: Eger, 1553. 21r., Eger, 1555. 9v., Eger, 1558. 118v., 119r., Eger, 1560. 13v., Egerszeg, 1572. 3r., Murány, 1584. 17r., Murány, 1556. 11r., Sáros, 1606. 35r., Sáros, 1608. 57v., Sempte, 1636 után, 19r., Sümeg, 1572. 12r., Szentgyörgy, 1560. 21r. Feltehetően ugyanerre valók az alakszerek is: „Instrumentum pyramidule ferreum ad faciendos circulos 1.” Végles, 1558. 20r. L. még: Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12v., Sáros, 1557(n). 11v., Sáros, 1568. 22r.

24 Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a magyar leltárakban egyszer sem szerepelt a *kalapács* szó, csak a *pöröly* és a *verő*. A *pöröly* szó a német inventáriumokban is előfordult, de ennek helyes német alakját eddig nem sikerült megtalálnom (a forrásokban „Pirl”, „Berl”, „Perll”, „Porrell” olvasható). Az *öregverő* megfelelője minden bizonnyal a *Vorschlaghammer*. Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10r., Kassa, 1669. 12r., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1558. 226v., Sáros, 1557(n). 12r., 13v., Sempte, 1636 után, 19r., Szepesvár 1705. 316r. (Néhány, a Rákóczi-szabadságharc idejéből származó leltárt is felhasználtam, mivel a bennük felsorolt tételek alapján a várak felszerelése ebben az időben még nem tért el a törökkoritól.)

25 *Handhammer, malleus manualis*. A forrásokban ritkán fordul elő konkrétan megnevezve: Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12r., Sáros, 1556. 11r.; de bizvást mondható, hogy ahol a nagyobb fajták mellett pontosítás nélkül, pusztán kalapácsról írnak, ott a félkézkalapácsról van szó. Árva, 1583. 12v., Csábrág, 1558. 213r., Eger, 1553. 21r., Eger, 1555. 9v., Eger, 1558. 119r., Eger, 1560. 13v., Eger, 1564. 25v., Egerszeg, 1568. 7v., Egerszeg, 1572. 3r., Érsekújvár, 1571. 7r., Léva, 1558. 44r., Munkács, 1573. 36r., Murány, 1550(l). 30r., Murány, 1558. 227r., Murány, 1584. 17v., Palota, 1559. 5r., Sáros, 1556. 11r., Sáros, 1557(n). 13v., Sáros, 1557(l). 189v., 191v., 192r., Sümeg, 1568. 5r., Sümeg, 1572. 12r., Sümeg, 1628. 4r., Szentgyörgy, 1560. 21r., Trencsén, 1557(n). 19r., Végles, 1548. 34r., Végles, 1558. 20v., Zólyom, 1553. 20r.

26 *Nagelhammer*. Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12r., Murány, 1584. 17v., Sáros, 1556. 11v., Sempte, 1636 után, 19r. Ezen kívül szerepelt még a *Klotzhammer* és a *Werkhammer*, de értelmezésük egyelőre bizonytalan. Utóbbi gyaníthatóan a padkalapáccsal azonos. Kassa, 1647. 52v., Sáros, 1557(n). 12r., 13v., Sáros, 1568. 22r., Szádvár, 1596. 28r., Szádvár, 1600. 127v., Szigetvár, 1558. 6v.

27 *Durchschlaghammer, Setzstempel, Schrothammer, malleus perforatorius, malleus rostratus, lyukasztő-pöröly, vágópöröly*. Ecsed, 1619. 140r., Eger, 1558. 119r., Eger, 1560. 13v., Eger, 1564. 25v., Egerszeg, 1568. 7v.,

lapáccsal pedig a üttetőkalapács fejét ütik, így az annak éle, hegye alá helyezett fémeket a két szerszámmal együttesen alakítják, vágják, lyukasztják. Ílymódon kisebb fémtárgyakat pontosan a kívánt alakúra lehetett formálni, szabni. Ugyanezen célra szolgálnak az *üllőbetétek* (steklik), amelyeket négyszegletes csapjuknál fogva az üllőben kialakított lyukba helyeznek, és felfelé néző hegyükre, élükre teszik rá a fémeket, s azt felülről ütik a kalapáccsal.<sup>28</sup> Ennek az eszköznek akkor van igazán jelentősége, ha a kovácsnak egyedül kellett dolgoznia. Így a vágót az üllő tartja, a vágandó munkadarabot és a kalapácsot pedig a mester. A kovács másik alapszerszáma a *fogó*. Sajnos, a források ritkán közlik, mely fajtáról van szó, pedig ez igencsak fontos lenne. Név szerint csupán a *tüzi-*, az *abroncs-*, a *csap-* és a *lemezfogót* említik,<sup>29</sup> jöllehet tucatnyi másféle kell a kovácsoláshoz,<sup>30</sup> hiszen a munkadarabot a tűzben tartani, onnan kivenni, megmunkálás közben biztosan fogni csak a megfelelő kialakítású fogóval lehetséges. Ügyszólván a fogókhoz tartozott a *fogókapocs*, amelyet az anyag megfogása után a fogó két szárára húztak, hogy ne kelljen kézzel összeszorítva tartani.<sup>31</sup> Hogy a kovácsok egyik legfontosabb feladata a különféle, a fatárgyak védelmére szolgáló vasalások, főként az ágyúk és szekerek kerekére húzott ráfok készítése volt, azt igazolja a nagyszámú lyukasztóeszköz, *lyukütő*, amelyekkel a szegek helyét készítették el,<sup>32</sup> továbbá a felhúzendó ráf megtartására szolgáló, már említett *abroncsfogó*. A kerékagyba beütött vas *kerékpuska* (*Büchse*) helyének kialakításához külön vésőt tartottak, vagyis némi famunkát is végeztek.<sup>33</sup> Gyakori a szeg készítésére szolgáló *szegfejező*, ami érthető, hiszen a csapolás mellett a faanyagok másik alapvető kötőmódja a szegelés, a fémeknél a kovácshegesztés mellett a szegecselés volt. Ez a szerszám szintén egy üllőbetét, amelynek megfelelő formájú furatába beledugták az elő-

Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12r., Sáros, 1556. 11v., Sáros, 1557(n). 12r., 13v., Sáros, 1568. 22r., Sempite, 1636 után, 19r.

28 *Nagelschrote, Schroteisen, instrumentum piramidule ferreum ad faciendos circulos, üllő tőkében való vágóvas*. Ecsed, 1619. 140v., Munkács, 1603. 23r., Sáros, 1568. 22r., Sáros, 1606. 34v., 35r., Sáros, 1608. 57v., Végles, 1548. 34r. Van néhány eset, ahol csak *vágót*, *vágóvasat* említenek a források, de úgy tűnik, valójában ezek is üllőbetétek. Eger, 1553. 21r., Eger, 1555. 9v., Murány, 1584. 18r., Sümeg, 1572. 12r., Szigetvár, 1558. 6v., Trencsén, 1557(n). 19v., Végles, 1558. 20v.

29 *Feuerzange, Radezange* vagy *forceps curulis* vagy *kerékhez való fogó, Zapfenzange, Blechzange*. Árva, 1576. 6., Árva, 1583. 11r., 12v., Csábrág, 1558. 213r., Ecsed, 1619. 140v., Eger, 1555. 9v., Eger, 1558. 119r., Eger, 1560. 13v., Egerszeg, 1568. 7v., Egerszeg, 1572. 3r., Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66v., Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10r., Kassa, 1669. 11v., 12r., Léva, 1558. 44r., Léva, 1624. 8r., Munkács, 1573. 36r., Munkács, 1603. 23r., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1550(l). 30r., Murány, 1558. 226v., Murány, 1584. 17v., Palota, 1559. 5r., Sáros, 1556. 11r., 11v., Sáros, 1557(n). 12r., 13v., Sáros, 1568. 22r., Sáros, 1606. 34v., Sáros, 1608. 57v., Sümeg, 1568. 5r., Sümeg, 1572. 12r., Szádvár, 1596. 28r., Szádvár, 1600. 127v., Szendrő, 1690. 497v., Szentgyörgy, 1560. 21r., Szepesvár, 1636. 6v., Szepesvár 1705. 316r., Szigetvár, 1558. 6v., Tokaj, 1649. 192v., Végles, 1548. 34r., Végles, 1558. 20v., Végles, 1562. 36v., Zólyom, 1553. 20r.

30 Ezek közül az *Achsenzange, Bergzange, Hakenzange, Handzange*, ill. *forceps maniaris, Klobenzange, Radnagelzange, Stockzange, Werkzange* szerepelt a leltárakban, de értelmezésük még kérdéses.

31 *Spannring, Sperring, fogószorító karika, fogószorító vas, szorítókarika, spálingvas, fibula pro coarctandis forcipibus, sustentaculum forcium, circulus clausorius, ferrum, quo forcipes stringitur, harpago ad comprimendas forcipes*. Ecsed, 1619. 140v., Huszt, 1674. 7r., Kassa, 1555. 66v., Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10r., Kassa, 1669. 12v., 13r., Munkács, 1573. 36v., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1584. 18r., Sáros, 1556. 11v., Sáros, 1557(n). 11v., 13v., Sáros, 1557(l). 189v., 191v., Sáros, 1568. 22r., Sáros, 1606. 34v., Sáros, 1608. 57v., Sümeg, 1572. 12r., Végles, 1548. 34r.

32 *Durchschlag, instrumentum percussorium, instrumentum perforatorium*. Ecsed, 1619. 140r., Eger, 1553. 21r., Eger, 1555. 9v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12v., Munkács, 1573. 34v., 35v., Murány, 1584. 18r., Sáros, 1556. 11v., Sáros, 1557(l). 189v., Sáros, 1568. 22r., Sáros, 1606. 34v., Sáros, 1608. 57v., Sümeg, 1572. 12r., Trencsén, 1557(n). 19r., Végles, 1558. 20v., Zólyom, 1553. 20r.

33 *Büchsenmeißel*, ill. *Stemmeisen, Radbüchsen einzulassen*. Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12r.

re leszabott vasdarabot, majd szó szerint beleverték a formába, miközben a furat felső, kiszélesedő részében a szegfej is kialakult.<sup>34</sup> Csak a rend kedvéért sorolom fel az egyes fajtákat: ágyúhoz és szekérhez való *keréktalpszeg* és *tengelyvégszeg*, *bőröckszeg*, *rúdvégszeg*, *derékszeg*, az építkezéseknél használt *zsindely*-, *léc*-, *szarufa*- és *hídszeg*, azután *patkószeg*, végül a külön a tüzes szerszámokba, illetve a vassulyomhoz való szegek. A fém finomabb megmunkálását a kovácsok *reszelővel* végezték,<sup>35</sup> de ebből, és a munkadarab rögzítésére szolgáló *satuból* csak keveset találunk a leltárakban.<sup>36</sup>

Közismert továbbá, hogy a kovácsmestereknek érteniük kellett a lovak gyógyításához, minthogy ők patkolták a lovakat. Emellett a beteg, sérült állatok lábára speciális formájú gyógypatkót kellett felszegelni. Ennek megfelelően a patkolószerszámok is fellelhetők a leltárakban, ámbár csak kilenc várbán találkozunk velük. Pedig szinte bizonyosra vehető, hogy a többi kovács is folytatott ilyen tevékenységet. A már kész *patkók* (*Hufeisen*, *Rosseisen*, *babatum*, *calceus equini*, *solea ferrea equorum*) mellett a teljes szerszámkészletet megtaláljuk: a patkó készítésekor a szegárok kialakítására használt *árkolókalapácsot*, a *lyukasztókat*, a pata igazítására szolgáló *patareszelőt*, *patafaragó kést*, *talpkiszedő kést*, illetve a patkó felverésére való *patkolókalapácsot*, a *patkószegeket*, *fógókat*.<sup>37</sup> Hogy gyógyító tevékenységük valóban szélesebb körű lehetett az egyszerű patkolásnál, az a fogak vizsgálatához használt eszközök mutatják.<sup>38</sup>

### A lakatosmesterség

A lakatos lényegében a finomabb fém munkákra szakosodott mester. Szerszámkészletének jelentős része azonban azonos a kovácsokéval, így bizonyos kovácsfeladatokat ők is el tudtak látni. Ebből azt gondolhatnánk, hogy egy váron belül nem feltétlenül van szükség mindkét mesterségre. Az eddig megismert adatok azonban ennek épp az ellenkezőjét mutatják: a legtöbb helyen mindkét mesterség egyszerre létezett.<sup>39</sup>

34 *Nageleisen, incus, in qua claviculi parantur*. Ecsed, 1619. 140r., Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66v., Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12v., Léva, 1624. 8r., Munkács, 1603. 23r., Murány, 1558. 226v., Murány, 1584. 17v., Sáros, 1556. 11r., Sáros, 1557(n). 11v., 14r., Sáros, 1557(l). 192r., Sáros, 1568. 22r., Sáros, 1606. 34v., Sáros, 1608. 57v., Sempte, 1636 után, 19r., Sümeg, 1572. 12r., Szádvár, 1600. 127v., Szentgyörgy, 1560. 21r., Trencsén, 1557(n). 19r., Végles, 1548. 34r., Zólyom, 1553. 20r. Szeget egyébként 67 leltárban írtak össze, több mint 165000 darabot, de mint azt a kassai bevétel-kiadási jegyzőkönyvek is mutatják, szeget viszonylag könnyen lehetett máshol is beszerezni. DOMOKOS, 2002. 78.

35 *Feile, lima*. Kassa, 1647. 52v., Sáros, 1557(n). 12r., 14r., Sáros, 1557(l). 192r., Sáros, 1568. 22r., Trencsén, 1557(n). 19r., Végles, 1558. 20v., Zólyom, 1553. 20r.

36 *Schraubstock, torcular*. Árva, 1583. 12v., Kassa, 1669. 8v., Sáros, 1568. 22r., Sümeg, 1588. 34r.

37 Sorrendben: *Falzhammer zum Hufeisen; Lochhammer zum Hufeisen; instrumentum pro ungibus equorum abrasendis; Hufschneidmesser, instrumentum, quo unguis equorum secantur; Messer, damit man die Schaden ausschneidet; malleus pro calceandis equis; Hufnagel; forfex ad decerpendas claviculas soleares*. Győr, 1560. 4v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 13r., Munkács, 1573. 36r., 36v., Munkács, 1603. 19v., 22r., Murány, 1558. 227r., Murány, 1584. 18r., Patak, 1642. 173r., Sáros, 1556. 9r., Sáros, 1557(n). 9r., 13., 13v., 14r., Sáros, 1557(l). 192r., Sáros, 1568. 21v., Sáros, 1606. 34v., 37r., Sáros, 1608. 57v., Szádvár, 1596. 28r., Szádvár, 1600. 127v., Tokaj, 1649. 196v., Trencsén, 1557(n). 19v., Trencsén, 1557(l). 49r., Trencsén, 1559. 5v., Trencsén, 1564. 2v., Trencsén, 1583. 33v., Trencsén, 1594. 25r., Végles, 1548. 34r., Végles, 1558. 20v.

38 Munkács, 1573. 36v., Kassa, 1647. 52v., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12v., Végles, 1548. 34r.

39 A lakatosokra vonatkozóan részben I. a kovácsmesterségnél megadott szakirodalmat. Konkrétan a lakatosságot bemutató szakmunkát keveset találtam: BERNT, 1977., HARTMANN, 1850., KRÜNITZ, 1773. 146., 152-199., SCHREBER, 1769., VELTER-LAMOTHE, 1979. 266-287., ill. FRECSKAY, 1912. 239-257.

A lakatosok is rendelkeztek tűzhellyel, amint azt az léte utaló tartozékok mutatják, s minden ahhoz való eszközzel, miként azt a kovácsoknál már ismertettem.<sup>40</sup> A lakatosnak is alapszerszáma az *üllő*,<sup>41</sup> és a hozzá tartozó kalapácsok, ütetőkalapácsok és fogók. Ám itt már némi eltérés mutatkozik, mivel a lakatosok az üllőn végzett munkára szolgáló *pöröly*, *öregverő* és *félkézkalapács*<sup>42</sup> mellett gyakoribbak a kisebb fajták: a *padkalapács*, vagy a szegecseléshez való *fejezőkalapács*.<sup>43</sup> Az ütetőkalapácsok között már akad egy speciális, a reszelők készítéséhez használt *reszelővágó kalapács* is.<sup>44</sup> A fogók közül a *harapó*-, a *hegyes*- és a *tűzfogó* fordult elő,<sup>45</sup> a hozzájuk tartozó *fogókapcsokkal*<sup>46</sup> együtt, Szintén nagyszámú *lyukasztó* szerepelt a lakatosszerszámok között,<sup>47</sup> valamint ezzel némileg összefüggésben a már említett *szegfejező* is.<sup>48</sup>

A lakatosok szerszámainak jelentős része a fémek finomabb megmunkálást tette lehetővé. Elsőként említem a munkadarabok szilárd rögzítését biztosító *asztali* és *kézi satukat*.<sup>49</sup> Ezzel együtt sokféle reszelő is felbukkan a leltárakban: a nagyméretű, durva *ráspoltyól* és *tasztítóreszelőtől* kezdve egészen a legfinomabb *kés*-, *fűrő*- és *simítóreszelő*-

40 *Fújtató*: Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13r., Munkács, 1627. 40v., Pozsony, 1592. 6v., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Pozsony, 1600. 31r., Sáros, 1568. 22v., Tokaj, 1649. 196v.; *szákyavas*: Ecsed, 1619. 139v., Kassa, 1662. 11r., Munkács, 1627. 40v.; *horgasvas*, *szítóvas*: Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13r., 14r., Léva, 1624. 7v., Végles, 1548. 34v.; *kohónyárs*: Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 13r., Pozsony, 1595. 22v., Pozsony, 1600. 31v., Tokaj, 1649. 196v.; *kohólápat*: Ecsed, 1619. 139v.; *szénlocsoló*: Ecsed, 1619. 139v., Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v., Pozsony, 1592. 7v., Pozsony, 1594. 13r., Pozsony, 1595. 22v., Pozsony, 1600. 31v.

41 Bajcsavár, 1581. 50v., Ecsed, 1619. 139v., Eger, 1564. 25v., Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13r., Munkács, 1603. 20r., 21v., Munkács, 1627. 40v., Murány, 1690. 270v., Pozsony, 1592. 6v., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Pozsony, 1600. 31r., Sáros, 1556. 12r., Sáros, 1557(n). 12r., Sáros, 1557(l). 190r., Sáros, 1568. 22v., Sáros, 1606. 36v., Sáros, 1608. 59r., Tokaj, 1649. 196v. A dolog érdekessége, hogy a pozsonyi leltárak megkülönböztettek kovácsüllőt (*Schmiedeamboss*) és „sima” üllőt, amelyet kicsinynek mondtak, ráadásul harmadikként említik a szarvasüllőt is.

42 *Pöröly*: Kassa, 1647. 53r., Pozsony, 1592. 6v., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Sáros, 1606. 36v., Sáros, 1608. 59r., Tokaj, 1649. 196v.; *öregverő*: Ecsed, 1619. 139v., Munkács, 1603. 20r., Pozsony, 1592. 6v., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r.; *félkézkalapács*: Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13r., Munkács, 1627. 40v., Sáros, 1556. 12r.

43 *Padkalapács*, *Bankhammer*: Kassa, 1669. 14r., Pozsony, 1592. 6v., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Pozsony, 1600. 31r.; *fejezőkalapács*, *Nietherhammer*: Kassa, 1669. 14r.

44 *Feilenhammer*, *malleus*, *quo limae secantur*. Bajcsavár, 1581. 50v., Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1669. 13r., Sáros, 1556. 12r., Sáros, 1557(n). 12r., Sáros, 1557(l). 190r.

45 Sorrendben: *Beißzange*, *forpex*, *quo ferrum scinditur*; *Spitzzange*; *Feuerzange*. Bajcsavár, 1581. 50v., Ecsed, 1619. 139v., Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13r., 14r., Munkács, 1603. 19v., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 12v., 13r., Pozsony, 1595. 22r., Pozsony, 1595. 22v., Pozsony, 1600. 31v., Sáros, 1556. 12r., Sáros, 1606. 36v., Sáros, 1608. 59r. A szorítókarikákat l.: Ecsed, 1619. 139v., Kassa, 1669. 13v., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r.

46 Ecsed, 1619. 139v., Kassa, 1669. 13v., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r.

47 *Durchschlag*, *Durchschlageisen*, *ferramentum chalybeum*, *quo ferrum perforatur*, *percussorium*. Bajcsavár, 1581. 50v., Ecsed, 1619. 139v., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v., 14r., Munkács, 1603. 20r., Murány, 1690. 270v., Pozsony, 1592. 6v., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Pozsony, 1600. 31r., Sáros, 1556. 12r., Sáros, 1557(n). 12v., Sáros, 1557(l). 190r., Tokaj, 1649. 196v., Végles, 1548. 34v.

48 Ecsed, 1619. 139v., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v., Munkács, 1603. 20r., Munkács, 1627. 40v., Murány, 1690. 270v., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 13r., Pozsony, 1595. 22v., Pozsony, 1600. 31v., Tokaj, 1649. 196v.

49 *Reifkloben*, *élvevő sikattyú*; *Feilkloben*, *kézisatu*; *Schraubstock*, *stipes serarius*, *torcular*, *satu*. Bajcsavár, 1581. 50v., Ecsed, 1619. 139v., 140r., Eger, 1555. 8v., Eger, 1560. 15r., Huszt, 1674. 6v., Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13r., Munkács, 1603. 20r., 21v., 23r., Munkács, 1627. 40v., Pozsony, 1592. 6v., 7r., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Pozsony, 1600. 31r., Sáros, 1557(n). 12r., Sáros, 1557(l). 190r., Sáros, 1568. 22v., Sáros, 1606. 36v., Sáros, 1608. 59r., Sümeg, 1572. 12r., Tokaj, 1649. 196v., Végles, 1548. 34v.



ig, továbbá gömbölyű-, félgömbölyű, lapos-, háromszögű és négyszögű reszelő.<sup>50</sup> A már említett *lyukasztók* mellett a lakatosok nagyobb számú *fúróval* dolgoztak, s ezek nevéből megbizonyosodhatunk arról, hogy a lakatosok tevékenységi körének részét képezte a kézi lőfegyverek javítása is.<sup>51</sup> Nyilván ezért szerepelt szerszámaik közt az egyébként a fegyverekhez tartozó *tisztítóvas* vagy *-acél* is.<sup>52</sup> Ritkán ugyan, de előkerültek a *menetvágó* és *-metsző* szerszámok is.<sup>53</sup> A felsoroltakon kívül *fűrészek*, *lemezvágó ollók*, *vésők*, *vágószerszámok*, *csavarhúzó*k fordultak elő a leltárakban.<sup>54</sup>

### Az ácsmesterség

Az ácsmestereknek a várbeli építkezések mellett nyilvánvalóan az ágyúk működéséhez szükséges faszerkezetek elkészítésében jutott főszerep. Elsődlegesen az ágyútalpat kell említenünk, de ide sorolnám az ágyúemelők hatalmas lábazatait, vagy az ágyúk alá ácsolt farámpát is. Ehhez képest, mint az alább kiderül, sok a finomabb munkához való szerszám, ami véleményem szerint inkább azzal függ össze, hogy például az ágyútalp gerendáit, csapolásait pontosan kellett illeszteni (ami már inkább asztalosmunka lenne), hogy minél kevesebb „játéka” legyen, mivel a lötyögő, laza szerkezet sokkal kevésbé viseli el a mechanikai igénybevételt.<sup>55</sup>

Ha akadtak problémák a kovács- és lakatosszerszámok neveinek értelmezése körül, akkor még inkább igaz ez a fával dolgozó mesteremberek szerszámaira. Mindenekelőtt a *balta*, *fejsze*, *szeke*, *bárd* kifejezések német megfelelőinek (*Axt*, *Beil*, *Barte*, *Hacke*) beazonosítása jelentett gondot, s összességében igaz rájuk, amit korábban már a problémakörrel elmondtam. Mindezt tovább fokozza, hogy a mai német nyelvben elsősorban az *Axt* és a *Beil* szavak, illetve azok összetételei használatosak, míg német nyelvű leltárakban inkább a *Beil* és a *Hacke* kifejezés. Több alfajtnak még a neve sem fordult elő a modern munkákban (pl. *Deckbeil*), másutt viszont három különböző német szakkifejezésre ugyanazt az egy magyar szót találtam (*Bundaxt*, *Schrothacke*, *Zimmerhacke* = *nagyoló*-

50 Sorrendben: *Raspel*, *Raspelfeile*; *Armfeile*; *Scharfmesserfeile*; *Bohrerfeile*; *Schlichtfeile*, *simareszelő*; *Kaulichtfeile*, *Rundfeile*, illetve: *gömbölyeg reszelő*, *félhátú reszelő*, *háromélű reszelő*. Bajcsavár, 1581. 50v., Ecsed, 1619. 139v., 140r., Eger, 1564. 25v., Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13r., 13v., Munkács, 1603. 20r., Munkács, 1627. 40v., Murány, 1690. 270v., Palota, 1559. 5r., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Pozsony, 1600. 31v., Sáros, 1556. 12r., Sáros, 1557(n). 12r., Sáros, 1557(l). 190r., Sáros, 1568. 22v., Tokaj, 1649. 196v., Végles, 1548. 34v.

51 L. pl. *puskafúró*, *gyúlyukfúró*, azaz *Zündlochbohrer*. Emellett akadt egy *aprópuskafúró* is, amely feltehetően a tüzes szerszámokba való aprópuskák gyúlyukainak kifúrására szolgált. Ecsed, 1619. 140r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v.

52 *Gerbeisen*, *Gerbstahl*. Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v.

53 *Schneideeisen*. Bajcsavár, 1581. 50v., Ecsed, 1619. 140r., Kassa, 1647. 53r., Munkács, 1627. 40v., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 13r., Pozsony, 1595. 22v., Pozsony, 1600. 31v.

54 *Fűrész*: Pozsony, 1592. 7r., 7v., Pozsony, 1594. 13r., Pozsony, 1595. 22v., Pozsony, 1600. 31v.; *lemezvágó olló*, *pléhmetélő olló*, *Blechschere*: Bajcsavár, 1581. 50v., Eger, 1564. 25v., Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v., Munkács, 1603. 19v., Murány, 1690. 270v., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Tokaj, 1649. 196v.; *véső*, *Meißel*, *Stemmeisen*, *scalprum*: Bajcsavár, 1581. 50v., Kassa, 1647. 53r., Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v., Munkács, 1603. 20r., Pozsony, 1592. 7r., Pozsony, 1594. 12 v., Pozsony, 1595. 22r., Pozsony, 1600. 31r., Sáros, 1557(n). 12v., Sáros, 1557(l). 190r.; *vágó*, *Schroteisen*: Ecsed, 1619. 140r., Munkács, 1627. 40v., *csavarhúzó*, *Schraubenzieher*: Kassa, 1662. 11r., Kassa, 1669. 13v., Munkács, 1627. 40v.

55 Az ácsmesterségre vonatkozóan l. mindenekelőtt: SCHADWINKEL-HEIGE, 1986., továbbá: BERNT, 1977., HARTMANN, 1849., KRÜNITZ, 1773. 24. 22-49., VELTER-LAMOTHE, 1979. 88-118., ill. FRECSKAY, 1912. 14-23.

*fejsze*), holott bizonyosan eltértek valamiben egymástól. A szerszámcsoport ugyanis két fajtára osztható: az ék alakú, keskenyebb fejú, de hosszú nyelvű fejszék a fa „aprítására”, kinagyolására szolgáltak, míg a rövid nyelvű, félszántú, széles fokú balták (és szekercék) a fafelületek finomabb kidolgozására.<sup>56</sup> Zachar József szíves közlése azonban megoldani látszik a problémát: szerinte ugyanis az *Axt* általában a hosszú nyelvű és keskeny élű *fejszét*, a *Beil* a rövidebb nyelvű, széles fejú *baltát* jelöli. A *bárdot* jelentő *Barte* már kihalt, helyette a *szekeerce* értelmű *Hacke*-t használták.<sup>57</sup> A modern német szakmunkákban a szekercéket nem különböztetik meg, a balták közt tárgyalják, noha e szerszámok már kifejezetten faragásra szolgáltak.<sup>58</sup> Használatuk kifinomultságát mutatja, hogy igyekeztek kézreállón elkészíteni, így a mester igénye szerint lehettek jobb- és balkezesek, a nyél hajlása és a fok szántúsága szerint.

Az imént említett fejszék, balták, szekercék az ácsok legfontosabb szerszámai közé tartoznak, s a következők fordultak elő a leltárakban: *nagyolófejsze* (*Bundaxt* vagy *kötőfejsze*), *szekeerce* (*Deckbeil*),<sup>59</sup> *ácsbalta* (*Zimmerbeil*), *ácsszekeerce* (*Handhacke* vagy *securis manualis/manuaria*), *gallyazó szekeerce* (*Holzhacke*), *faragószekeerce* (*Schrothacke*), *ácsszekeerce* (*Zimmerhacke*), *ácsnak való bárd*.<sup>60</sup> A felsoroltak mellett szerepelt még a mindaddig nem azonosított *Barthacke*, *Bundhacke*, *Lochhacke*, *Wendehacke* is,<sup>61</sup> nem beszélve az olyan általános latin kifejezésekről, mint az *ascia* és a *securis*, amelyek még körülírás után sem egyértelműek.<sup>62</sup> A esetleges homorú felületek kialakítására használták az egyébként a bognárok és kádárok szerszámkészletébe tartozó *Dechselt* (*kapacs*

56 A német szakirodalomban is csak egy helyütt, Hartmannál talákoztam olyan leírással, amely szakszerű különbséget tett a két fajta közt: „Axt und Beil sind zwei einander so nahe verwandte Werkzeuge, daß nach dem in den Gewerben eingefuehrte Sprachgebrauche eine strenge Unterscheidung derselben nach bestimmten Kennzeichen nicht durchzufuehren ist. Im Allgemeinen kann indessen als richtig angenommen werden, daß 1) die Axt zum Spalten des Holzes und zum Behauen aus dem Groben, dagegen das Beil vorzuglich zum Reinbehauen gebraucht wird; 2) die Axt groeßer, aber an der Schneide schmaeler, und mit einem laengeren Stiele versehen ist, als das Beil; 3) die Axt von beiden Seiten der Schneide Zugeschaerft ist, das Beil aber nur eine Zuschaerfungsflaeche hat, wodurch bei der erstern die Schneide in der Mitte der Dicke, bei der letztern an eine der Seitenfleaechen zu liegen kommt.” HARTMANN, 1849. 56. skk.

57 Zachar József segítségét ezúton is köszönöm.

58 Az ácsmesterségről szóló, átfogó német szakmunka alapján úgy tűnik, hogy a magyar balta modern megfelelője a Handbeil, a szekercéé a Beschlagbeil. SCHADWINKEL-HEIGE, 1986. 70. skk.

59 A Deckbeil értelmezését segítheti a következő bejegyzés: „Secures tecturales Hayazo Zekerche sine Manubrys Quadraginta tres xliij”. Eger, 1555. 8r.

60 *Bundaxt*: Kassa, 1662. 11v.; *Deckbeil*: Kassa, 1647. 53v., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r., Sáros, 1557(n). 11v., Sáros, 1568. 21v., Szádvár, 1596. 28v., Szádvár, 1600. 128r.; *Zimmerbeil*: Sáros, 1557(n). 11r.; *Handhacke*: Kassa, 1669. 15r., 15v., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r., Sáros, 1557(n). 11r., Sáros, 1557(l). 189r., Sáros, 1557(l). 189r., Szádvár, 1600. 128r., Trencsén, 1557(l). 49r., Trencsén, 1559. 5v.; *Holzhacke*: Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r., Szádvár, 1596. 28v.

61 *Barthacke, securis barbata*: Kassa, 1647. 53v., Murány, 1550(l). 30r.; *Bundhacke*: Kassa, 1647. 53v., 54r., Pozsony, 1592. 6v., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32v., Sáros, 1557(n). 11r., Sáros, 1568. 21v., Szádvár, 1596. 28v., Szádvár, 1600. 128r., Várad, 1604. 338r.; *Lochhacke*: Szádvár, 1600. 128r.; *Wendehacke*: Kassa, 1647. 54r., Kassa, 1669. 15v., Sáros, 1557(n). 11v., Sáros, 1568. 21v. Ezeket azonban egyelőre nem tudom értelmezni. A *Barthacke* feltehetően azonos a német szakmunkákban gyakran felbukkanó egyik szekercetípussal, amelynél az él aszimmetrikus, és alsó része, a szakáll, mélyen alányúlik a nyél elé. SCHADWINKEL-HEIGE, 1986. 104–108. A *Lochhacke* helyett *Lochaxtról* olvashatunk, amely utóbbi alapvetően a csapolások kimélyítésére szolgáló, hosszan előrenyúló, keskeny fejú fejszetípus, a nyélre keresztben álló éllel. Uo. 88.

62 L. pl.: „Secures communes, quibus ligna secantur cum longis Manubrys 61.” Trencsén, 1557(l). 48r. L. még: Árva, 1576. 6., Árva, 1583. 11r., Sáros, 1556. 9r., 10r., Trencsén, 1557(l). 48v., 49r., Trencsén, 1559. 5r., 5v.

vagy *szalu*), „hornyoló, völgyelő görbe fejszé”-t, amely formailag egy kapára hasonlít, feje enyhén legörbülő, éle kissé íves.<sup>63</sup>

Az ácsok alapvető szerszámai a különféle gyaluk és fűrészek is. A fa elsődleges feldarabolását különféle nagyméretű fűrészekkel végezték, de ezeknek a fajtáknak (pl. *hasítófűrész*) semmi nyomát nem találtam. Ugyanakkor gyakori a *Zimmersäge*, amely viszont a szakirodalomban nem fordul elő. Talán arról lehet szó, hogy valamely, az ácsok által gyakrabban használt típust, talán éppen a nagyméretű hasítófűrész neveztek ily módon.<sup>64</sup> A *kávásfűrész* már a deszkák és gerendák további darabolására szolgált,<sup>65</sup> *félkézűfűrész* pedig a csapolások kiszabására.<sup>66</sup> A gyaluk esetében az a feltűnő, hogy az ácsok munkájához leginkább szükséges igen hosszú *padgyalu* kétszer, az *eresztőgyalu* csak egyszer, a *nagyológyalu* pedig egyszer sem fordult elő.<sup>67</sup> Ezzel szemben a legközségesebb *fickógyalu*<sup>68</sup> mellett az inkább az asztalosok által használt *él-, horony- és párkánygyalu* is előkerült.<sup>69</sup> Hiányoznak továbbá a gyalulandó anyag befogására szolgáló munkapadok, csak egyetlen leltárban szerepelt.<sup>70</sup> A csapolások egy részét *fúróval*,<sup>71</sup> *vésővel* és *sulyokkal*, valamint *faragókéssel*<sup>72</sup> alakították ki. A felületek végső simítását *vonókéssel*,<sup>73</sup> *ráspollyal* és *reszelővel*<sup>74</sup> végezték. A fentebb a pontossággal kapcsolatos

63 CZUCZOR-FOGARASI, 1862. Kassa, 1647. 53v., 54r., Kassa, 1662. 11v., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r.

64 Divény, 1666. 4r., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r., Sáros, 1557(n). 11v., Sáros, 1568. 21v., Szigetvár, 1558. 5v., Szolnok 1702. 6v., Várad, 1604. 338r. Persze itt is sok a pontosítás nélküli kifejezés: Árva, 1576. 6., Árva, 1583. 11r., Eger, 1551. 43v., Kassa, 1647. 54r., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 15r., Murány, 1550(n). 30r., Sáros, 1556. 10r., 10v., Tokaj, 1649. 196v.

65 *Spannsäge*. Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r., Szádvár, 1596. 28v., Szádvár, 1600. 128r., Szigetvár, 1558. 6r., Várad, 1604. 338r.

66 *Handsäge*. Árva, 1576. 6., Árva, 1583. 11r., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1669. 15r., Sáros, 1568. 21v., Tokaj, 1649. 197r.

67 *Fügehobel, Spundhobel*: Sáros, 1568. 21v., Szádvár, 1596. 28v.; Szádvár, 1600. 128r. Talán a pontosítás nélküli kifejezések között rejtőzik néhány: Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 12r., Kassa, 1669. 15r., Murány, 1550(n). 30r., Murány, 1550(l). 30r., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r., Sáros, 1556. 10v., Sáros, 1557(n). 11r., Sáros, 1557(l). 189r., Szigetvár, 1558. 5v.

68 *Fausthobel*: Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Szádvár, 1596. 28v., Szádvár, 1600. 128r.

69 *Schindel-, Falz-, Leistenhobel*. Szádvár, 1596. 28v., Szádvár, 1600. 128r.

70 Kassa, 1662. 12r.

71 Árva, 1576. 6., Árva, 1583. 11r., Kassa, 1662. 12r., Kassa, 1669. 15r., Sáros, 1556. 10r., Sáros, 1556. 10r., 10v., Sáros, 1557(n). 11v., Sáros, 1557(l). 189r. Az egyszerű fúró (*Bohrer, terebra*) mellett gyakori a nagyméretű kanalasfúró, a *kerékagyfúró* (korabeli kifejezéssel *Nabinger*, ma *Nabenbohrer*) is. A csapok helyét ezzel egy menetben lehetett kifúrni, igaz, nagyobb erőfeszítés árán. Kassa, 1554. 21r., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1647. 53v., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Sáros, 1568. 21v., Szádvár, 1596. 28v., Szádvár, 1600. 128r., Szigetvár, 1558. 5v., Várad, 1604. 338r.

72 Vésőből (*Meißel, Stemmeisen, scalprum*) elvileg nagyon sokféle létezett, de itt is hiányoznak a célt mutató jelzők. Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 12r., Kassa, 1669. 15v., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r., Sáros, 1557(n). 11v., Szádvár, 1596. 28v., Szádvár, 1600. 128r., Szigetvár, 1558. 6r., Tokaj, 1649. 197r. A sulyok (*Schlägel*) tkp. nagyobb fejű fakalapács. Kassa, 1647. 54r., Sáros, 1556. 10r., 10v., Sáros, 1557(n). 11v., Sáros, 1557(l). 189r., Sáros, 1568. 21v. A faragókés (*Schnitzer*) valószínűleg a csaplyukak tisztítására szolgált. Kassa, 1554. 21r., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1647. 54r., Kassa, 1662. 12r., Kassa, 1669. 15v., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r.

73 A *vonókés (Reifmesser, culter tractilis, culter tractorius)* két fogantyúval ellátott faragószerszám, melyek a penge két végén, annak lapjára merőlegesen állnak, s a mesterek ezeknél fogva, két kézzel, maguk felé húzva hasítják a fafelületet. Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1647. 54r., Kassa, 1669. 15v., Pozsony, 1592. 6r., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32r., Sáros, 1556. 10v., Sáros, 1557(n). 11v., Sáros, 1557(l). 189r., Sáros, 1568. 21v., Szádvár, 1596. 28v., Szádvár, 1600. 128r., Szigetvár, 1558. 6r.

74 *Raspel, Feile*. Kassa, 1554. 21r., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1669. 15v., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32v.

állításomat látszik igazolni a nagyszámú mérőeszköz: *csapózsínór, körző* vagy *cirkalom, szög mérték* és *vonalzószer*.<sup>75</sup>

### A bognármesterség

Az ácsmester által összeállított ágyútalp akkor vált működőképessé, amikor a bognár felszerelte rá a kerekeket. A bognárok, vagyis a *kerékgyártók*, elsősorban a szekerek és azok fa alkatrészeinek készítését végezték, de bizonyos mértékig tudniuk kellett bánni a fémrel is.<sup>76</sup> Az inventáriumokban a jelentős számú ágyún és a bőröckön kívül – ez utóbbit véleményem szerint már a bognárok készítették – igen sok szekérrel, taligával (azaz kétkerekű szállítóeszközzel) találkozunk (40 inventáriumban), s még több mindenféle szekéralkatrésszel (55 leltárban). Ezek mennyiségéhez képest a várbeli bognárok jelenléte meglehetősen csekély, tehát a várak nyilvánvalóan külső segítséget is alkalmaztak,<sup>77</sup> illetve máshonnan is szereztek be ilyen darabokat.

A bognár az ácsoknál lényegesen finomabb szerszámokkal dolgozott, hasonlóan a kovácsok és lakatosok viszonyához. A bognár a már előre, megfelelően feldarabolt faanyagot alakította tovább, ezért fő szerszámai a fűrészek és a baltafélék mellett a vésők, fűrők, kések.

A fűrészek közül inkább a kisebbek, mint a *keretes-* vagy *kávásfűrész* és a *félkézfűrész* fordult elő.<sup>78</sup> A baltafélék között, bár ott találjuk a *nagyolófejszét* is,<sup>79</sup> azért többségben vannak a precíz munkára alkalmas típusok: mindenekelőtt a *kapacs*, vagy *szalu*, amely, mint mondtam, jól megfelel például a keréktalp belső homorulatának kialakításra.<sup>80</sup> A szekérhez azonban még számos íves kialakítású alkatrész tartozott, mint a *hámfák* (kiseffa), a *lőcs* vagy a saroglya lécei. A *bognárszekerce* széles fejével nagyobb sima felületek

75 A *csapózsínór* (*Zimmerschnur*) megfestett madzag, amelyet a vágandó fa felett feszítettek ki, amikor pedig meghúzás után elengedték, a fára csapódva megjelölte a vágás helyét. Eger, 1690. 89r., Kassa, 1669. 15v., Pozsony, 1592. 6v., Pozsony, 1594. 12r., Pozsony, 1595. 21v., Pozsony, 1600. 32v., Sáros, 1606. 36v., Sáros, 1608. 59r. A *körző* (*cirkalom, Zirkel*) nemcsak kör kijelölésére, hanem mérésre is szolgált. Kassa, 1647. 54r., Kassa, 1662. 12r. Kassa, 1669., 15v. A *szög mértéknek* (*Winkelmass*) két fajtáját használták: a rögzített és a mozgó szárút. Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 12r., Kassa, 1669. 15r., Szigetvár, 1558. 6r. A *vonalzószer* (*Reißmodell*) nem egyszerű vonalzó, hanem egyben a párhuzamosság megállapítására szolgáló, összetett eszköz. Kassa, 1647. 54r.

76 A bognármesterségre vonatkozóan l.: BERNT, 1977., FRECKAY, 1912. 149-158., GRÁFIK, 1971., HARTMANN, 1849., KRÜNITZ, 1773. 24. 22-49., 173. 93-90., 232. 434-442., 448-470., RAUCH, 1984., RIEDLER, 1988. 231-297., SZEKERES, 1987., 31-78., VELTER-LAMOTHE, 1979. 142-147.

77 Miként azt a már többször idézett kassai jegyzőkönyv is igazolja. Pedig a kassai hadszertárban elvileg elegendő szakembernek kellett működnie. DOMOKOS, 2002. 73.

78 *Spannsäge, Handsäge* vagy *securis manuaris*. Eger, 1560. 14v., Huszt, 1550. 7r., Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14v., Murány, 1558. 224v., Murány, 1584. 25v., Murány, 1690. 270v., Sáros, 1556. 10v., Sáros, 1557(n). 9v., Sáros, 1568. 20r., Sümeg, 1572. 12v., Sümeg, 1588. 35v.

79 *Bundhacke, Schrothacke, Zimmerhacke, kötőfejsze*. Eger, 1564. 22r., Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1669. 14v., Szigetvár, 1558. 6r., Trencsén, 1557(n). 19r., 20r.

80 *Dechsel, Hacke zum Fohlingschroten, ascia incurva, securis ad rotas currules faciendas, securis incurva pro rotis fabricandis*. Eger, 1560. 14v., Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14v., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1550(l). 30r., Murány, 1558. 224r., Murány, 1584. 25v., 26r., Murány, 1690. 270r., Sáros, 1556. 10v., Sáros, 1557(n). 9v., Sáros, 1568. 20r., Sümeg, 1572. 12v., Sümeg, 1588. 35v., Szigetvár, 1558. 6r.

kiképzésére szolgált, mint a fenék deszkái.<sup>81</sup> Ezeken kívül még számos hasonló eszközt használtak, de azonosításuk még megoldásra vár.<sup>82</sup> A *vonókéssel* vagy *kétkézvonóval* szintén a fafelületek igazítását, simítását, így például a már összeállított kerék illesztéseinek egyengetését végezték.<sup>83</sup> Más hasonló célú szerszámot, mint *gyalut*,<sup>84</sup> vagy *reszelőt*,<sup>85</sup> kevesebbet találunk a leltárakban. A bognár munkájában sok és precíz csapolást kell kivésni. Egyetlen kerékben a szokványos tizenkét küllővel számolva 24 csaplyukat kell kialakítani, szekerenként négy keréken, és akkor még nem beszéltünk elő- és a hátsócsínről, valamint a szekélderékről. Ehhez a közönséges (lapos)véső<sup>86</sup> mellett leginkább a félköríves hegyű *kupás*-, vagy *homorúvésőt*, valamint „v” élű *fülesvésőt* használták.<sup>87</sup> A csapolások tisztítására a különböző faragókések szolgáltak.<sup>88</sup> Ezek elkészültével a külön e célra szolgáló *küllőverővel*, egy nagyobb fakalapáccsal ütötték helyére a küllőket, majd azokra a keréktalpakat.<sup>89</sup> A kerékagyban a tengely furatát a *kerékagyfúróval* készítették, amely egy vastag, hosszú, hajtófával forgatott kanalasfúró.<sup>90</sup> A bognár munkájában elsődleges szempont volt a pontosság, főleg a keréktalpak ívének kialakításakor, s ehhez főként *körzőt*, a küllők beállításához *szögmértéket* használtak.<sup>91</sup>

81 *Breithacke, Handhacke*. Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14r., Murány, 1558. 224r., Murány, 1584. 26r., Murány, 1690. 270r., Szigetvár, 1558. 6r., Trencsén, 1557(n). 20r.

82 A következők fordultak még elő: *bárd, faragóbárd, kerékgyártónak való bárd*, azután *Barte, Radbarte, Wagnerbarte, Barthacke, Holzhacke, Wagnerhacke, Deckbeil*, végül *ascia, securis, securis dolabris, securis pro deliniendis roboribus, securis pro secandis roboribus, securis, qua rotarii utuntur, securis pro carpentario*. Eger, 1560. 4r., 14v., Huszt, 1550. 7r., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 11v., Munkács, 1573. 34v., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1558. 224r., Murány, 1584. 25v., Sáros, 1556. 10v., Sáros, 1557(n). 9v., Sáros, 1568. 20r., 20v., Sáros, 1606. 36v., Sáros, 1608. 58v., Sümeg, 1572. 12v., Sümeg, 1588. 35v., Szigetvár, 1553. 7v., Szigetvár, 1558. 6r., Trencsén, 1557(n). 19r., 20r.

83 *Reifmesser, Reifeisen, Schnittmesser, culter viatoris, avagy culter ambimanuarius, culter duorum manubriorum*. Eger, 1564. 22r., Huszt, 1550. 7r., Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14v., Murány, 1558. 224v., Sáros, 1557(n). 9v., Sáros, 1557(l). 186v., Sümeg, 1588. 35v., Szigetvár, 1558. 6r.

84 Eger, 1564. 22r., Huszt, 1550. 7r., Murány, 1690. 270v., Sümeg, 1588. 35v.

85 Huszt, 1550. 7r., Murány, 1558. 224v., Murány, 1584. 26r., Sáros, 1568. 20v.

86 *Stemmeisen, caelum, ferrum excavaticum, ferrum excavatorium, scalprum*. Eger, 1560. 14v., Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14v., Murány, 1550(l). 30r., Murány, 1584. 25v., 26r., Murány, 1690. 270v., Sáros, 1557(n). 9v., Sáros, 1557(l). 187r.

87 *Hohleisen, Hohlmeissel, halbrundes Stemmeisen, ferrum excavatorium rotundum*. Murány, 1584. 26r., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1669. 14v., Szigetvár, 1558. 6r. *Führeisen, ferrum excavatorium quadratum*. Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Murány, 1558. 224r., Murány, 1584. 25v., Sáros, 1556. 11r., Sáros, 1557(n). 9v., Szigetvár, 1558. 6r.

88 *Schnitzer, faragókés, szívókés, vájókés*. Kassa, 1669. 14v., 15r., Murány, 1584. 25v., 26r., Sümeg, 1572. 12v., Sümeg, 1588. 35v.

89 *Speichenschlägel, malleus ad sustinacula rotarum incutienda*. Murány, 1558. 224v., Murány, 1584. 25v., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14v.

90 *Nabinger, azaz Nabenbohrer, Radbohrer, terebrum ad perforanda capitella rotarum, terebrum rotarum*. Kassa, 1554. 21v., Kassa, 1555. 66r., Kassa, 1647. 51r., Kassa, 1650. 7v., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14r., Munkács, 1627. 40r., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1550(l). 30r., Murány, 1558. 224r., Murány, 1584. 25r., 25v., Sáros, 1556. 10v., Sáros, 1557(n). 9r-9v., Sáros, 1557(l). 186v., 191v., Sáros, 1568. 20r., Szigetvár, 1558. 6r. Sok a pontosítás nélküli fúrófajta. Eger, 1560. 14v., Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14v., Léva, 1624. 7r., Murány, 1550(n). 30v., Murány, 1550(l). 30r., Murány, 1558. 224r., Murány, 1584. 25v., 26r., Murány, 1690. 270r., Sáros, 1557(n). 9v., Sáros, 1557(l). 186v., Sáros, 1568. 20r., Sümeg, 1572. 12v., Szatmár, 1704. 26v.

91 Murány, 1558. 224v., Murány, 1584. 25v., Sümeg, 1588. 35v., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 14v.

## Szállítóeszközök, szekéralkatrészek

A bognármesterség kapcsán kell szólnom arról a nagyszámú szekerről, s főként szekéralkatrészről,<sup>92</sup> amelyek a várak összeírásaiba bekerültek, amelyek már önmagukban is indokolnák a bognárok jelenlétét a várakban. A szállítás korabeli módozataira, azok nehézségeire itt most nem kívánok részletesen kitérni. A probléma hadügyi vonatkozásait részletesen leírta Perjés Géza a témakört igen alaposan és újszerűen feldolgozó munkáiban.<sup>93</sup> Számomra itt a szekérfélék mennyisége és típusa érdekes.

A szállítóeszközök fajtáinak vizsgálatakor ismét az azonosítási problémák kerülnek előtérbe. Ennek jelentősége abban rejlik, hogy ha szállítási teljesítményt akarunk számolni, korántsem mindegy, milyen típusú és méretű járművet veszünk figyelembe. A latinban a *biga*, *currus*, *curriculum* és *vehiculum*, a németben a *Karre*, *Kutsche*, *Schiebtruhe*, *Wagen* kifejezések használatosak. A latin szavak közül a *biga* érdekes, amely eredetileg két ló vonta kocsit, szekeret jelentett, ám úgy tűnik, a középkorban és a kora-újkorban már taligát értettek alatta.<sup>94</sup> Ugyanakkor a leltárak a *curriculum*-ról (és a *rotalium*-ról) állítják, hogy az a taliga.<sup>95</sup> A *taliga* (*Schiebtruhe*) viszont a szekérnél kisebb, egytengelyes, kétkerekű, rendszerint csak egy ló vonta szállítóeszköz.<sup>96</sup> Emellett a *biga* és a *vehiculum* is előfordult *manualis* jelzővel, ami minden bizonnyal már csak egyszerű talicskát jelent.<sup>97</sup> Figyelemmel kell lenni azonban a többi jelzős szerkezetre is, mert például „*currus duarum rotularum*” valószínűleg szintén taligaként értelmezendő.<sup>98</sup> Az említettek mellett szerepeltek a leltárakban olyan szekérféleségek is, amelyeket súlyosabb terhek szállítására készítettek, ún. *társzekerek*,<sup>99</sup> sőt három alkalommal szánokat is összeírtak.<sup>100</sup> Arra is utalnak az inventáriumok, hogy mit szállítottak: főként követ, fát, szenet.

A leltárak számadatai alapján úgy tűnik, hogy a várakban a taligát részesítették előnyben: példaképpen Munkács 1573-ban 215 db-ot, Érsekújváron 1568-ban 124-et találunk, amely mindenképpen jelentős saját kapacitást sejtet.<sup>101</sup> További vizsgálódásra érdemes, hogy miért érezték szükségesnek ennyi szállítóeszköz fenntartását, amikor a korszakban e feladatra jellemzően a jobbágyok robotját vették igénybe. A szekeret, bár

92 A szekérfélékre és alkatrészeikre l.: BALOGH, 1966., FRECKAY, 1912. 150-154., GRÁFIK, 1971., RIEDLER, 1988., SEKERES, 1987. 31-78., SZILY, 1900., TIMAFFY, 1985. 5-19., VELTER-LAMOTHE, 1979. 142-147.

93 PERJÉS, 1963. 115-133., PERJÉS, 2002. 232-237.

94 FINÁLY, 1884. 248. hasáb, ill. BARTAL, 1901. 76., KOVÁCS, 1990. 15. L.: Eger, 1564. 25v., Gyula, 1559. 3v., Munkács, 1573. 37r., 37v., 38v., 39r.

95 „Curriculi vulgo taliga fracti 10.” Érsekújvár, 1568. 3v. „Curriculi Taliga Fracti Jbidem 5.” Léva, 1558. 40r. „Curriculi alias Thalyga sunt 42.” Trencsén, 1557(l). 50v. L. még: Léva, 1558. 43r., 43v., Trencsén, 1559. 6r., Trencsén, 1564. 4v. „Rotalia wlg Thoroglia Quinquaginta.” Eger, 1553. 21r. „Rotalia w[ul]go taliga triginta quatuor xxxiiij.” Eger, 1555. 7r.

96 BALOGH, 1966. 81. Ecsed, 1619. 138v., Kassa, 1647. 48v., Komár, 1571. 62v., Sáros, 1557(n). 9v., Szádvár, 1596. 27r., Szádvár, 1600. 127v., Szádvár, 1608. 7r., Szatmár, 1660. 395v., Szentmárton, 1559. 2v., Trencsén, 1557(n). 17v.

97 Gyula, 1554. 16v., ill. Eger, 1558. 118v., Eger, 1560. 10v., Murány, 1558. 225v.

98 Murány, 1584. 18v.

99 *Lastwagen*, *Leiterwagen*, *currus cum scalis*, *currus onerarius*, *sarracum*. Kassa, 1662. 7v., Kassa, 1669. 9r., Sáros, 1557(n). 12v., Sáros, 1557(l). 187r., 190r., Zalavár, 1568. 3r., Zalavár, 1569(a). 18v.

100 Murány, 1584. 18v., Sáros, 1557(n). 12v., Szepesvár, 1636. 6v.

101 Babócsa, 1558. 2v., Érsekújvár, 1568. 3v., Munkács, 1573. 37r., 37v., 38v., 39r. L. még: Ecsed, 1619. 138v., Eger, 1553. 21r., Eger, 1555. 7r., Győr, 1560. 5r., Gyula, 1559. 3v., Kassa, 1647. 48v., Komár, 1571. 62v., Léva, 1558. 40r., 43r., 43v., Murány, 1584. 18v., Sáros, 1556. 11r., Sáros, 1557(n). 9v., Sáros, 1568. 20r., Szádvár, 1596. 27r., Szádvár, 1600. 127v., Szádvár, 1608. 7r., Szatmár, 1660. 395v., Szentmárton, 1559. 2v., Tokaj, 1649. 197r., Trencsén, 1557(l). 50v., Trencsén, 1557(n). 17v., Trencsén, 1559. 6r., Trencsén, 1564. 4v.

szintén sok helyen előfordul, jóval kisebb számban használták (talán mert több ló kellett hozzá?).<sup>102</sup> Nem érdektelen az sem, mely várakban összpontosult a szállítókapa-  
citás: első-  
sorban a már említett Érsekújváron és Munkácson, továbbá Egerben, Gyulán, Sárosban,  
Szádváron és Trencsénben. Feltűnő, hogy Kassán jóformán semmilyen szekérféle nincs  
a leltárakban.

A szekéralkatrészek csaknem mindegyikéből tároltak néhány darabot a várakban, az  
egész „fődaraboktól” az utolsó tengelyvégszegig. Az előbbieik között szerepelt az *előcsín*,  
a *hátsócsín*, a (kerék nélküli) *tengely rudastól*,<sup>103</sup> valamint nagy mennyiségű *kerék*, *ten-  
gely*, *szekérrúd*.<sup>104</sup> Ugyancsak ott találjuk a kerék részeinek teljes választékát: *keréktal-  
pat*, *küllőt*, *kerékagyat*, *kerékagykarikát*, *kerékpuskát*, *keréksínt* vagy *ráfót* és az annak  
rögzítésére szolgáló *keréktalpszeg*.<sup>105</sup> Nem maradhattak el a szekér apróbb, de létfon-  
tosságú darabjai, mint a *rúdvégkarika*, *rúdvégszeg*, *tengelykarika*, *tengelyvégszeg*, *ma-  
rokvas*, hogy csak a legfontosabbakat említsem.<sup>106</sup> A hegyes terepen nélkülözhetetlennek  
bizonyult *féksaru* és a *kerékkötő* – vagy *féklánc*, amely megakadályozta, hogy a szekér a  
lejtőn „meginduljon”.<sup>107</sup> A fogatolás *hámfa* és *felhérc* segítségével történt.<sup>108</sup>

102 Érsekújváron 1571-ben 111-et találunk, ami az 1568-as adat ismeretében elgondolkodtató. Ott ugyan-  
is a *curriculum* szóhoz odairták, hogy *taliga*, itt pedig egyértelműen *vehiculum*, azaz szekér szerepel. L. még:  
Diósgyőr, 1564. 16v., Eger, 1555. 8v., Eger, 1558. 118v., Eger, 1560. 10r., 12r., Érsekújvár, 1571. 8r., Kassa, 1662.  
7v., Kassa, 1669. 9r., 11v., Murány, 1584. 18r-18v., Sáros, 1557(n). 9v., 12v., Sáros, 1568. 19v., Szombathely,  
1592. 59v., Trencsén, 1557(n). 17v., Végles, 1548. 32r-32v., Zalavár, 1568. 3r., Zalavár, 1569(a). 18v.

103 *előcsín* és *hátsócsín*, *Vordergestell*, *Vorderwagen*, *Hinterwagen*: Győr, 1560. 3v., Kassa, 1647. 49v.,  
Kassa, 1662. 7v., Kassa, 1669. 11v., Murány, 1550(n). 30r.; *tengely rudastól*, *Achse mit Deichsel*, *axis cum  
temone*: Eger, 1558. 118v., Eger, 1560. 10r., 12r., Fogaras, 1636. 1r., 1v., 2v., Huszt, 1674. 2r., Sáros, 1568. 19v.,  
Somlyó, 1594. 15v.

104 *kerék*, *Rad*, *rota*: Eger, 1558. 118v., Eger, 1560. 10r., Fogaras, 1636. 1r., 1v., 2v., Huszt, 1674. 2r., Kassa,  
1647. 49r., Kassa, 1650. 8v., Komárom, 1563. 4r., Munkács, 1573. 35r., 38v., Murány, 1558. 226r., Murány, 1584.  
26v., 27r., Sáros, 1557(n). 9v., 12v., Somlyó, 1594. 15v., Szatmár, 1660. 395v., Szigetvár, 1558. 5v.; *tengely*,  
*Achse*, *axis*: Eger, 1560. 4r., Huszt, 1674. 2r., Kassa, 1647. 49v., 51v., Kassa, 1650. 9r., Kassa, 1662. 8r., Szádvár,  
1596. 27v., Szádvár, 1600. 127r., Tokaj, 1649. 197r.; *szekérrúd*, *Deichselstange*, *silindrium currum*, *temo*:  
Eger, 1555. 6v., Eger, 1560. 2v., Huszt, 1674. 2r., Kassa, 1669. 10v., Léva, 1558. 43r., Sümeg, 1572. 13r.

105 *Keréktalp*, *Felge*, *absis rotae*, *lignum pro canthis rotarum*: Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1650. 10r., Kassa,  
1662. 11v., Kassa, 1669. 10v., Munkács, 1573. 39r., Szádvár, 1596. 27v., Szádvár, 1600. 127r., *küllő*, *Speiche*, *ra-  
dius rotae*: Kassa, 1647. 53v., Kassa, 1662. 11v., Kassa, 1669. 10v., 11r., Munkács, 1573. 39r., Sáros, 1557(n). 9v.,  
Szádvár, 1596. 27v., Szádvár, 1600. 127r., *kerékagy*, *Nabe*: Kassa, 1669. 9r., 11r., Sáros, 1568. 20r., Szádvár, 1596.  
27v., Szádvár, 1600. 127r., *kerékagykarika*, *Nabenring*, *Radring*, *circulus* vagy *orbis pro rotis*: Huszt, 1549.  
27v., Kassa, 1662. 11v., Sáros, 1557(n). 12v., Sáros, 1568. 20v., *kerékpuska*, *persely*, *Radbüchse*, *pixis pro rota*:  
Eger, 1555. 9r., Borosjenő, 1605. 4v., Munkács, 1603. 23r., Sáros, 1557(n). 12r., Sáros, 1557(n). 12v., *keréksín*,  
*Radband*, *Radschiene*, *canthus*, *ferramentum* vagy *lamina rotarum*: Fogaras, 1632. 6r., Gyula, 1559. 3r., Kassa,  
1647. 49r., Kassa, 1650. 8r., Krasznahorka, 1570(l). 4v., Murány, 1550(n). 31v., Ónod, 1611. 2r., Sáros, 1557(n).  
12v., Sáros, 1568. 20v., Zalavár, 1569(a). 17v., Zalavár, 1569(b). 10v., *keréktalpszeg*, *Radnagel*, *Radbandnagel*,  
*Radschienennagel*, *clavus ad rotam*: Fogaras, 1636. 2r., Kassa, 1647. 49r., Kassa, 1650. 8r., Kassa, 1662. 9v.,  
Kassa, 1669. 11v., Murány, 1550(n). 31v., Sáros, 1557(n). 13v., Sáros, 1606. 37v., Sáros, 1608. 59v.

106 *Rúdvégkarika*, *Deichselring*: Murány, 1550(n). 31v., Vágbeszterce, 1580. 99r.; *rúdvégszeg*,  
*Deichselnagel*: Kassa, 1647. 49r., Kassa, 1650. 8r., Kassa, 1662. 9v.; *tengelykarika*, *Achsenring*, *Lanscheibe*(?):  
Borosjenő, 1605. 4v., Eger, 1690. 88r., Kassa, 1647. 49r., Kassa, 1650. 8r., Kassa, 1662. 10v., Kassa, 1669. 12v.,  
Pozsony, 1600. 30v., Várad, 1604. 339r.; *tengelyvégszeg*, *Lannagel*(?): Eger, 1690. 87v., Kassa, 1647. 49r.,  
Kassa, 1650. 8r., Kassa, 1662. 9v., Szendrő, 1690. 497r., Várad, 1604. 339r., Tokaj, 1649. 192v.; *marokvas*,  
*Legeeisen*, *ferrum*, *quod axe supponitur*: Eger, 1555. 6v., Munkács, 1603. 20v., Sáros, 1557(n). 11r., Trencsén,  
1557(l). 48r., 49v., Trencsén, 1557(n) 20r., Trencsén, 1559. 4v., 5v.

107 *Féksaru*, *Hemmschuh*: Kassa, 1647. 48v., Kassa, 1650. 6r., Kassa, 1662. 8r., Murány, 1558. 222r.,  
Szendrő, 1690. 497r.; *féklánc*, *catena pro curribus retinendis*, *catena*, *qua rotae clauduntur*: Kassa, 1647. 49r.,  
Kassa, 1650. 8r., Kassa, 1662. 8r., Regéc, 1644. 7r., Sáros, 1557(n). 12v.

108 *Hámfa*, vagy *kisefa*, *kisafa*, latinul pl.: *lignum incurvum ferratum*, *quibus equi (prae)iunguntur*: Eger,  
1555. 7v., 8v., Eger, 1558. 114r., 118v., Eger, 1560. 2v., 10r., Huszt, 1674. 3v., Léva, 1558. 41r., Murány, 1558.  
224v., Murány, 1584. 18v., 26v., 27r., Sáros, 1606. 35v., Sáros, 1608. 58r., Trencsén, 1557(l). 50v., Trencsén,

## Sáncszerszámok

Ha már szerszámokról esett szó, beszélni kell az egyébként konkrét mesterséghez nem kötött sáncszerszámokról is. Bár ezt az elnevezést a források az egyes eszközöknél nem használják, ám illetően célú felhasználásukra a tételcím gyakorta utal. Meglehetősen sokféle szerszámot említenek e csoportban, de a legfontosabbak az *ásók*, *lapátok*, *csákányok*, *kapák* különböző fajtái, valamint *vasvillák*, *sarlók*, *kaszák*, *gereblyék*, *földhordó teknők*, stb. Mennyiségük egyes várakban sokszor több száz darabot tett ki, néhol meghaladta az ezret is, ami arra utal, hogy ezekben az erősségekben esetleg jelentősebb építkezések folytak. Egerben például az 1552. évi ostromot követően jelentősen megnőtt a számuk, s csak 1556-tól kezdett csökkenni. Ugyanakkor Gyulán és Szigetváron alig volt néhány darab, holott mindkét helyen komolyabb átépítések zajlottak az 1550-60-as évek fordulója körül. A mennyiségek vizsgálatánál persze ügyelni kell arra, hogy nagyon sok a rossz, törött, nyeletlen szerszám, ami persze a fokozott használat, vagyis az éppen zajló munkálatok jele is lehet.

\*

A feldolgozott várleltárakban felsorolt – nem az élelmezéshez kapcsolódó – eszközök, szerszámok, anyagok elemzése azt mutatja, hogy e felszerelés nagyobb része az erősségek passzív, önvédelmi funkcióját szolgálta, a várórség aktív, területvédő feladatait kevésbé. Konkrétan azt lehet megfigyelni, hogy a beszerzett anyagok a vár és a fegyverzet működtetéséhez kellettek, a várbeli mesterségek pedig egyrészt a fegyverzet javítását-karbantartását látták el, másodsorban pedig az építkezést, a szállítást segítették. A fejlődés jelei is jól érzékelhetők, egyrészt a mesterségek szerszámkészletének, másrészt a felhasznált anyagok és az előállított termékek számának és fajtáinak bővülésében. Emellett azt láthatjuk, hogy míg a kovácmesterek az egész korszakban működtek a várakban, addig a 17. században a lakatosok és az ácsok a leltárak számához mérten jóval nagyobb arányban szerepelnek. Ugyancsak a 17. századra jellemző az asztalos, a bádogos, az esztergályos, a kádár, a kőműves, a nyerges és a puskaagyműves megjelenése.

Ha ezeket a folyamatokat az erődítmények rangsora alapján is ellenőrizzük, akkor kitűnik, hogy az egész tendencia a nagyobb várakban erősebb, ott találjuk meg leginkább a mesterségeket, a szállításhoz, a lövegek mozgatásához, a löporgyártáshoz, a tüzes szerszámok készítéséhez, stb. szükséges eszközöket. Ez úgy is értelmezhető, hogy a kisebb várak függése a központi erősségektől az idők folyamán nőtt. Ennek alapján azt kell mondanom, hogy várbeli hadiüzemről leginkább az első és másodrendű erősségekben beszélhetünk. Kivételek persze akadnak, mint például a mélyen a Kárpátok hegyei közt rejtőző Sáros vára, melynek felszerelése vetekszik némely első vonalbeli erősségével.

---

1559. 6r., Trencsén, 1564. 5r.; *felhérc*, *Waage*, *Zugwaage*, *instrumentum rhedale*, *quo equi currum trahunt*. Babócsa, 1558. 1v., Érsekújvár, 1571. 8r., Huszt, 1674. 3v., Murány, 1584. 26v., Murány, 1690. 270r., Sáros, 1557(n). 13r., Szádvár, 1596. 25r., Szádvár, 1600. 124r., Szigetvár, 1558. 5v., Várad, 1604. 338v.



*Felhasznált irodalom*

- BALOGH, 1966. BALOGH ISTVÁN: A lófogatok Debrecenben a XVIII-XIX. században. 2. rész. Ethnographia, LXXVII. (1966) 1. 75-92.
- BARTAL, 1901. BARTAL ANTAL: Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Budapest, 1901.
- BEIER, 1691. BEIERUS, ADRIANUS: Adriani Beieri ... de varii generis instrumentis cum maxime opificum. ... Tractatio vom Handwerks-Zeuge. Jenae, 1691.
- BENKÓ, 1967. BENKÓ LÓRÁND (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-III. Budapest, 1967-1976.
- BERNT, 1977. BERNT, WALTHER: Altes Werkzeug. München, 1977.
- BIEBER, 1963. BIEBER KÁROLY: Kovácsművészet. Budapest, 1963.
- BRAUDEL, 1985. BRAUDEL, FERNAND: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. Budapest, 1985.
- BRÜNING-ROHDE, 1922. BRÜNING, ADOLF – ROHDE-HAMBURG, ALFRED: Schmiedekunst bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Monographien des Kunstgewerbes. Leipzig, 1922.
- BUCZKÓ, 1994. BUCZKÓ JÓZSEF: Kovácsmesterség Hajdúnánáson. *Folklór és etnográfia*, 79. Debrecen, 1994.
- CAMPE, 1807. CAMPE, JOACHIM HEINRICH: Woerterbuch der Deutschen Sprache. Veranstatet und herausgegeben von Joachim Heinrich Campe. Bde. I-IV. Braunschweig, 1807-1813.
- CZUCZOR-FOGARASI, 1862. CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS: A magyar nyelv szótára. I-VI. köt. Pest, 1862 - Bp., 1874. (CD-ROM, Arcanum Kiadó)
- DOMOKOS, 2002. DOMOKOS GYÖRGY: A kassai királyi hadszertár 1571. évi bevételkiadási jegyzőkönyve. *Studia Agriensia*, 22. (2002) 67-83.
- FINÁLY, 1884. FINÁLY HENRIK: A latin nyelv szótára. Budapest, 1884.
- FRECSKAI, 1912. FRECSKAY JÁNOS: Mesterségek szótára. Budapest, 1912.
- FRISCH, 1741. FRISCH, JOHANN LEONHARD: Teutsch-Lateinisches Woerter-Buch, Darinnen Nicht nur die urspruenglichen, nebst denen davon hergeleiteten und zusammengesetzten allgemein gebräuchlichen Woerter, Sondern auch bey den meisten Kuensten und Handwerken, bey Berg- und Saltzwerken, Fischereyen, Jagd-Forst- und Hauß-Wesen, u. a.m. gewoenliche Teusche Benennungen befindlich, Vor allen, Was noch in keinem Woerter-Buch geschehen, Denen Einheimischen und Auslaendern, so die in den mittlern Zeiten geschriebenen Historien, Chroniken, Übersetzungen, Reimen u.d.g. mit ihren veralteten Woertern und Ausdrueckungen verstehen wollen, moeglichst zu dienen, ... Nebst einem Register der Lateinischen Woerter. Berlin, 1741. Th. 1-2.
- FÜLÖP, 1985. FÜLÖP LÁSZLÓ: A sárvári kovácsmesterség szakszókincse. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 25. Budapest, 1985.

- GEÖCZE, 1894a. GEÖCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577. évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 502-537., 647-673.
- GEÖCZE, 1894b. GEÖCZE ISTVÁN: Tüzérségi és hadiszer-állomány Magyarországon 1577-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 699-715.
- GRÁFIK, 1971. GRÁFIK IMRE: A bognármesterség. Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén. *Néprajzi Közlemények*, 15:1-4 (1971).
- GRIMM, 1854. GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM: Deutsches Wörterbuch. Bde. 1-15. Leipzig, 1854.
- HAJAS, 1986. HAJAS ANDREA: A nagykanizsai kovácsmesterség szakszókincse. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 27. Budapest, 1986.
- HARTMANN, 1849. HARTMANN, CARL: Vollstaendiges Handbuch der neuesten englischen Werkzeugslehre. Nach den Angaben des vornehmsten englischen Werkzeugsfabrikanten, Carl Holtzapfel in London und nach sonstigen guten Huelfsmittel fuer deutsche Beduerfnisse bearbeitet von Carl Hartmann. Erster Band. Die Werkzeuge der Holz- und Hornarbeiter u.s.w., namentlich der Zimmerleute, Tischler, Drechsler, Boettcher, Stellmacher, etc. Weimar, 1849.
- HARTMANN, 1850. HARTMANN, CARL: Vollstaendiges Handbuch der neuesten englischen Werkzeugslehre. Nach den Angaben des vornehmsten englischen Werkzeugsfabrikanten, Carl Holtzapfel in London und nach sonstigen guten Huelfsmittel fuer deutsche Beduerfnisse bearbeitet von Carl Hartmann. Zweiter Band. Die Werkzeuge der Metallarbeiter, namentlich der Schmiede, Schlosser, Kupferschmiede, Klempner, Gold- und Silberarbeiter, Maschinenbauer, Uhrmacher, etc. Weimar, 1850.
- JACOBSSON, 1781. JACOBSSON, JOHANN KARL GOTTFRIED: Johann Karl Gottfried Jacobssons technologisches Woerterbuch oder alphabetische Erklaerung aller nuetzlichen mechanischen Kuenste, Manufakturen, Fabriken und Hamdwerker, wie auch aller dabey voekommenenden Arbeiten, Instrumente, Werkzeuge und Kunstwoerter, nach ihrer Beschaffenheit und wahren Gebrauche, herausgegeben von Otto Ludwig Hartwig ... Bde. 1-4. Berlin und Stettin, 1781-1784.
- JOHANNSEN, 1953. JOHANNSEN, OTTO: Geschichte des Eisens. Düsseldorf, 1953.
- KOVÁCS, 1990. KOVÁCS BÉLA (összeáll.): Syllabus latino-hungaricus. Eger, 1990.
- KRÜNITZ, 1773. KRÜNITZ, JOHANN GEORG: Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land- Haus- und Staats-Wirthschaft: in alphabetischer Ordnung, aus dem Französisch übersetzt, und mit Anmerkungen und Zusätzen vermehrt, auch nöthigen Kupfern versehen ... Theil 1-242. Berlin, 1773-1858.
- LEXER, 1872. LEXER, MATTHIAS: Mittelhochdeutsches Wörterbuch. I-III. köt. Leipzig, 1872-1876-1878.
- LEXER, 1930. LEXER, MATTHIAS: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig, 1930.

- MCNEIL, 1982. MCNEIL, WILLIAM H.: The Pursuit of Power. Technology, Armed Forces and Society since A. D. 1000. Oxford, 1982.
- MEYER, 1998. MEYER, FRANZ SALES: Handbuch der Schmiedekunst zum Gebrauche für Schlosser und Kunstschmiede, gewerbliche und kunstgewerbliche Schulen, Architekten und Musterzeichner. Hrsg. von Franz Sales Meyer. Leipzig, 1888. Faksimile. Waltrop, 1998.
- PÁLFFY, 1995a. PÁLFFY GÉZA: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. *Studia Agriensia*, 15. (1995) 183-221.
- PERJÉS, 1963. PERJÉS GÉZA: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650-1715). Budapest, 1963.
- PERJÉS, 2002. PERJÉS GÉZA: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 2002.
- RAUCH, 1984. RAUCH, WILHELM: Theoretisch-praktisches Handbuch für Wagenfabrikanten. Weimar, 1891. Nachdruck. Hannover, 1984.
- RIEDLER, 1988. RIEDLER, SIEGFRIED: Straße, Rad und Wagen. Aus der Geschichte des Wagner-Handwerkes und des Verkehrs. Meilersdorf-Wolfsbach, 1988.
- ROSENTHAL, 1793. ROSENTHAL, GOTTFRIED ERICH: Johann Karl Gottfried Jacobssons technologisches Woerterbuch oder alphabetische Erklærung aller nuetzlichen mechanischen Kuenste, Manufakturen, Fabriken und Handwerker, wie auch aller dabey vollkommenden Arbeiten, Instrumente, Werkzeuge und Kunstwoerter, nach ihrer Beschaffenheit und wahren Gebrauche, fortgesetzt GOTTFRIED ERICH ROSENTHAL, ... Bde. 5-8. Berlin und Stettin, 1793-95.
- SARUSI, 1997. SARUSI KISS BÉLA: Vasgyártás és vasgazdálkodás Murányban a XVI. században. Fons, IV. (1997) 1. 79-98.
- SCHADWINKEL-HEIGE, 1986. SCHADWINKEL, HANS T. - HEIGE, GÜNTHER: Das Werkzeug des Zimmermans. Hannover, 1986.
- SCHREBER, 1769. SCHREBER, DANIEL GOTTFRIED: Schauplatz der Kuenste und Handwerke, ... Die Schloesserkunst. Leipzig-Königsberg, 1769.
- SZABÓ, 1954. SZABÓ GYÖRGY: Falusi kovács a XV-XVI. században. *Folia Archeologica*, Új folyam, 6. (1954) 123-145.
- SZEKERES, 1987. SZEKERES GYULA: Kerékgyártómesterség Hajdúböszörményben. *Folklor és etnográfia*, 37. Debrecen, 1987.
- SZILY, 1900. SZILY KÁLMÁN: A paraszt szekér részeinek magyar elnevezései. *Magyar Nyelvőr*, 29. (1900) 184-188.
- SZINNYEI, 1893. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar tájszótár. I-II. Budapest, 1893-1896.
- TIMAFFY, 1985. TIMAFFY LÁSZLÓ: A kisalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvtana és szótára. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 22. Budapest, 1985.

- VELTER – LAMOTHE, 1979. VELTER, ANDRÉ – LAMOTHE, MARIE-JOSÉ: Das Buch vom Werkzeug. Genf, 1979.
- VIGA, 1988. VIGA GYULÁNÉ SASVÁRI OLGA: A nyírlugosi kovácsmesterség szakszókincse. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 40. Budapest, 1988.
- ZEDLER, 1732. ZEDLER, JOHANN HEINRICH: Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. 1-64. Bde. Halle-Leipzig. 1732-1754. Nachdruck. Graz, 1961-1982.

*A felhasznált inventáriumok jegyzéke<sup>109</sup>*

Hivatkozás	Pontos keletkezési dátum (ha van) és teljes hivatkozás
Árva, 1576	1576. okt. 25., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 18. p. 1-14. <sup>110</sup>
Árva, 1583	1583. jan. 17., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 18. p. 15-23.
Babócsa, 1558	1558. aug. 10., ÖStA KA AFA 1558/8/ad 1. 1r-2v.
Bajcsavár, 1581	ÖStA KA IHKR Akt. Vindica, 1581. Aug. No. 17. fol. 50v-53v.
Borosjenő, 1605	1605. máj. 15., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 28. No. 61. fol. 4r-6v.
Csábrág, 1558	1558. febr., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. III. 22. t. 36. sz. fol. 212r-216r.
Diósgyőr, 1564	1564. dec. 13., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 14. fol. 14r-21r.
Divény, 1666	1666. júl. 2., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 84. No. 46. fol. 1r-4r.
Ecsed, 1619	1619. okt. 30., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 135r-140v.
Eger, 1551	1551. szept. 15., MOL MKA E 554 Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1180/IV. fol. 37v-45r.
Eger, 1553	1553. júl. 1., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 26. t. fol. 13r-34v.
Eger, 1555	1555. márc. 15., MOL MKA E 554 Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1180/X. No. 21. fol. 1r-12v.
Eger, 1558	1558. márc. 1., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 28. t. fol. 16r., 112r-125v., 17r.
Eger, 1560	1560. nov. 22., MOL MKA E 554 Városi és kamarai iratok, Fol. Lat. 1180/d. No. 26. fol. 1r-19r.
Eger, 1564	1564. márc. 20. vagy 27., MOL MKA E 210 Miscellanea, Dominalia, 30. t. fol. 19r-34v.
Eger, 1690	1690. jún. 3., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. t. 28. fol. 76r-89r.
Egerszeg, 1568	1568. máj. 19., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 17. fol. 2r-8r.

<sup>109</sup> Bár magam is vallom, hogy lehetőség szerint mindenütt a teljes hivatkozást ki kell írni, ám jelen dolgozatban a hivatkozások mennyisége miatt az inventáriumok esetében egyszerűsítéshez kellett folyamodnom, és a lábjegyzetekben csupán a vár nevével, az inventárium keletkezésének évszámával és a folioszámmal hivatkozom a forrásra. A zárójelbe tett folioszámok a számozás nélküli forrásokban általam alkalmazott jelölések. A második oszlopban csak ott szerepel dátum, ahol a hivatkozásnál pontosabban is meg tudtam adni.

<sup>110</sup> Ezt és a következőt a 19. században egy levéltáros átírta, ezért itt oldalszámokra hivatkozom.

Egerszeg, 1572	1572. nov. 30., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 77. No. 13. fol. 2r-13r.
Érsekújvár, 1568	1568. jan. 24., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 77. No. 1. fol. 2r-5r.
Érsekújvár, 1571	1571. ápr. 26., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 75. No. 33. fol. 2r-9r.
Fogaras, 1632	1632. jan. 15., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 14. No. 39. fol. 1r-16r.
Fogaras, 1636	1636. márc. 18., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 14. No. 40. fol. 1r-4v.
Győr, 1560	ÖStA KA AFA 1560/4/ad 1/b. (fol. 1r-6v.)
Gyula, 1554	1554. máj. 23., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 1. fol. 15r-18v.
Gyula, 1559	MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 1. fol. 2r-9v.
Huszt, 1549	1549. febr. 18., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 75. No. 39. fol. 25r-32v.
Huszt, 1550	1550. máj. 18., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 75. No. 40. fol. 1r-7v.
Huszt, 1674	1674. ápr. 14., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 148. No. 7. fol. 1r-8v.
Kassa, 1554	1554. dec., ÖStA FHKA HKA HFU RN. 4. 1554. Konv. s.d., fol. 16r-23v.
Kassa, 1555	1555. febr., ÖStA FHKA HKA HFU RN. 5. 1555. Konv. Febr. fol. 60r-66v.
Kassa, 1647	1647. szept., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 28. t. fol. 43r-56v.
Kassa, 1650	1650. nov. 4., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 3. fol. 1r-10r.
Kassa, 1662	1662. máj. 4., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 3. fol. 1r-13r.
Kassa, 1669	1669. jan. 28., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 3. fol. 1r-18r.
Komár, 1571	ÖStA KA HKR Akt. 1572. May No.77. Exp. fol. 60r-63v.
Komárom, 1563	1563. máj., ÖStA KA AFA 1563/5/6. fol. 1r-5v.
Krasznahorka, 1570(l)	1570. ápr. 16., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 77. No. 9. fol. 1r-5v.
Léva, 1558	1558. febr. 14., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 10. fol. 40r-45r.
Léva, 1624	1624. márc. 21., MOL MKA E 554 Városi és kamarai iratok. Fol. Hung. No. 642. fol. 1r-9r.
Munkács, 1573	1573. szept. 21., ÖStA FHKA HKA HFU RN. 25. 1573. Konv. Juli, fol. 31r-46r.
Munkács, 1603	1603. jan. 23., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 97. No. 28. fol. 18r-23r.
Munkács, 1627	1627. jan. 27., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 28. t. fol. 39r-41r.
Murány, 1550(n)	1550. máj. 5., ÖStA FHKA HKA HFU RN. 3. 1550. Konv. Mai, fol. 27r-32v.
Murány, 1550(l)	1550. máj. 5., MOL MKA E 156 U et C, Fasc. 75. No. 43. fol. 26r., 27r-32r.
Murány, 1558	1558. febr. 8., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. III. 22. t. 37. sz. fol. 217r-228v.
Murány, 1584	MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 24. No. 78. fol. 24r-54v.
Murány, 1690	1690. jún. 18., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 264r-271r.

Ónod, 1611	1611. okt. 13., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 78. No. 22. fol. 1r-4v.
Palota, 1559	1559. márc. 29., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 37. No. 15. fol. 2r-7v.
Patak, 1642	1642. nov. 26., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 164r-178v.
Pozsony, 1592	1592. aug. 10., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 100. No. 22. fol. 2r-7v.
Pozsony, 1594	1594. okt. 10., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 100. No. 22. fol. 8r-14v.
Pozsony, 1595	1595. ápr. 1., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 100. No. 22. fol. 18r-22v.
Pozsony, 1600	1600. febr. 11., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 100. No. 22. fol. 26r-32v.
Regéc, 1644	1644. aug. 22., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 78. No. 34. fol. 1r-9r.
Sáros, 1556	1556. nov. 7., ÖStA KA AFA 1557/4/ad 4. (fol. 1r., 4r-12r.)
Sáros, 1557(n)	1557. júl. 28., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 2. fol. 8r-14r.
Sáros, 1557(l)	1557. júl. 28., MOL MKA E 156 U et C, Fasc. 76. No. 2. fol. 178r-194r.
Sáros, 1568	MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 2. fol. 17r-25v.
Sáros, 1606	1606. máj. 1., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 2. fol. 34r-38r.
Sáros, 1608	1608. márc. 16., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 2. fol. 57r-60r.
Sempte, 1636 után	MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 98. No. 4. fol. 1r-22r.
Sempte, 1639	1639. ápr. 20., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 85. No. 7. fol. 1r-4r.
Somlyó, 1594	1594. okt. 13., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 78. No. 7. fol. 1r-20r.
Sümeg, 1568	1568. máj. 19., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 17. fol. 1r-6v.
Sümeg, 1572	1572. nov. 6., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 17. fol. 9r-27r.
Sümeg, 1588	1588. jan. 1., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 17. fol. 29r-39r.
Sümeg, 1628	1628. aug. 24., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 97. No. 5. fol. 2r-4v.
Szádvár, 1596	1596. dec. 31., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 28. t. fol. 24r-29r.
Szádvár, 1600	MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 122r-128v.
Szádvár, 1608	1608. márc. 13., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 78. No. 15. fol. 6r-7r.
Szatmár, 1660	1660. júl. 12., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 23. t. fol. 394r-396r.
Szendrő, 1690	1690. máj. 19-20., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 26. t. fol. 490r-497v.
Szentgyörgy, 1560	1560. máj. 8., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 12. fol. 20r-22r.
Szentmárton, 1559	1559. dec. 19., ÖStA KA AFA 1559/1/1. 1r-2v.
Szepesvár, 1636	1636. dec. 9., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 98. No. 17. fol. 1r-8r.
Szepesvár, 1705	MOL G 28 Rákóczi-szabadságharc Levéltára, Katonai iratok, V. 2. e. fol. 315r-316v.
Szigetvár, 1553	1553. máj. 12., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 50. No. 24. fol. 1r-8v.

Szigetvár, 1558	1558. jan. 4., ÖStA KA AFA 1558/4/4. (fol. 1r-6v.)
Szigetvár, 1559	1559. dec. 28., ÖStA FHKA HKA HFU RN. 7. 1559. Konv. Febr. fol. 136r-142r.
Szolnok, 1702	1702. ápr. 6., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 79. No. 29. fol. 5r-7r.
Szombathely, 1592	1592. ápr. 17., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 16. fol. 57r.-60v.
Tokaj, 1649	MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. t. 30. fol. 190r-199r.
Trencsén, 1557(l)	MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 22. fol. 43r. -52r.
Trencsén, 1557(n)	MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 22. fol. 12r-20r.
Trencsén, 1559	1559. jún., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 96. No. 5. fol. 1r-7r.
Trencsén, 1564	1564. dec. 14., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 22. fol. 1r-10r.
Trencsén, 1583	1583. febr. 23., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 22. fol. 32r-41v.
Trencsén, 1594	1594. jan. 14., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 22. fol. 24r-30v.
Vágbeszterce, 1580	1580. szept. 29., MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 99r-100v.
Várad, 1604	ÖStA KA AFA 1604/12/9. fol. 334r-339r.
Végles, 1548	1548. aug. 20., ÖStA FHKA HKA HFU RN. 2. 1548. Konv. Aug. fol. 30r-35r.
Végles, 1558	1558. jún. 7., ÖStA FHKA HKA HFU RN. 7. 1558. Konv. Juli, fol. 17r-22v.
Végles, 1562	MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 26. t. fol. 35r-39r.
Zalavár, 1568	1568. jún. 11., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 55. No. 56. fol. 1r-6v.
Zalavár, 1569(a)	1569. márc. 4., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 55. No. 56. fol. 16r-24v.
Zalavár, 1569(b)	1569. júl. 17., MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 55. No. 56. fol. 10r-12r.
Zólyom, 1553	ÖStA FHKA HKA HFU RN. 5. 1555. Konv. Aug. fol. 17r-25r.

*Rövidítések*

AFA	Alte Feldakten
Bd., Bde.	Band, Bände
Exp.	Expeditur
Fasc.	fasciculus
FHKA HKA HFU RN.	Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien, Hofkammerarchiv, Hoffi- nanz Ungarn, Rote Nummer
Fol. Hung.	Folia Hungarica
Fol. Lat.	Folia Latina
HKR Akt.	Akten des Wiener Hofkriegsrates
IHKR Akt.	Akten des Innenösterreichischer Hofkriegsrates
KA	Kriegsarchiv
Konv.	Konvolutum
köt.	kötet
(l)	latin (az azonos dátumú inventáriumok megkülönböztetésénél)
MKA	Magyar Kamara Archivuma
MOL	Magyar Országos Levéltár
(n)	német (az azonos dátumú inventáriumok megkülönböztetésénél)
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv, Wien
s.d.	sine dato
Ser.	series
s.f.	sine folio
sz.	szám
t.	tétel
U et C.	Urbaria et Conscriptiones



## AZ 1702. ÉVI MAGYARORSZÁGI VÁRROMBOLÁSOK (TERVEZET ÉS VALÓSÁG)<sup>1</sup>

### Vázlatos áttekintés

Referátumunk azt a célt tűzte ki, hogy az 1702. évi várrombolási rendelet csoportosítását követve, kizárólag az abban megnevezett várakra koncentrálni, bemutassa a központilag elrendelt, 1702-ben zajló, a Magyar Királyságban lefolyt várrombolásokat. A tanulmány kereteit messzemenően túlfeszítené, ha részletesen foglalkoznánk az 1702 előtti magyarországi várrombolásokkal, illetve a tudatos várrombolások okaival.<sup>2</sup> A magyar történeti köztudatban máig erőteljesen tartja magát a nézet, miszerint a legtöbb magyarországi várat a Habsburgok romboltatták le. Sőt, legtöbbször egy adott évhez, azaz 1702. esztendőhöz szokás kötni ennek megvalósítását. Feld István egy közelmúltban megjelent recenziójában<sup>3</sup> egyenesen „mitikus közhelynek” minősítette a várrombolások történetének nemzeti romantikától, Habsburg-ellenességtől átitatott problémáját. Fő célunk, hogy alapkutatást végezve, a korabeli források alapján próbáljuk meg bemutatni a magyarországi törökellenes végvárrendszer átalakításával párhuzamosan szükségtelenné vált váraink lerombolását.<sup>4</sup>

Az 1702. évi várrombolási rendelet (eltérően az 1699. évitől, ahol a várakat minden különösebb kategorizáció nélkül sorolták fel) a lerombolandó várakat hat csoportba osztotta, amelyek követték a magyarországi főkapitányságok, illetve a magyarországi kamarai berendezkedés területi vonalait. A kamaráknak, mint az „új” Magyarország pénzügyi és közigazgatási szerveinek, a várrombolási rendelet és végrehajtási utasításai, illetve a

1 Jelen tanulmány a Castrum Bene Egyesület 11. vándorgyűlésén (Salgótarján–Salgóbadány, 2005. május 27–29.) elhangzott előadás bővített, átdolgozott változata. Itt szeretném megköszönni a konferencia szervezőinek a lehetőséget, hogy kutatásaim ismertetésére nemcsak szóban, hanem írásban is teret adtak e folyóirat hasábjain.

2 A várrombolások okaira vonatkozóan valamint a várrombolási rendeletek kiadását ld. Oross András: Rendeletek és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolásáról (1699–1702). Forrásközlés. *Fons*, 12. (2005) 2. (megjelenés alatt) (továbbiakban: OROSS 2005) Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a reguláris, állandó haderő fejlesztésének igénye, az 1650–1660-as évektől megkezdődő, újabb hadügyi forradalommal a várak funkciójának megváltozása, a déli Határőrvidéken új erődök kiépítésének elkezdése, az alapvető hadügyi koncepció-váltás, a spanyol örökösödési háború kitörése, a „rebellis” magyaroktól való félelem és ezzel összefüggésben a magyarországi hadsereg és társadalom szétválasztásának felgyorsítása együttesen eredményezték a krónikus pénzügyi problémával küzdő bécsi udvar bizonyos magyarországi várak lerombolására vonatkozó döntését.

3 FELDT ISTVÁN recenziója IVÁN LÁSZLÓ: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád, 2004. c. könyvről. *Castrum*. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 1. (2005) 67–69. A recenzió szerzője is örömmel nyugtázta azt a tényt, hogy Iván László milyen körültekintő alapossgal, a forrásokig visszanyúlva tisztázta Visegrád fellegrvárának 1685 utáni pusztulásának kérdését.

4 A karlócai béke a Magyar Királyság déli határterületein fekvő várak lerombolását rendelte el. A béke cikkelyei azt mondták ki, hogy Temesvár vára körüli tartomány szomszédságában lévő, császári kézen lévő várakat kell lerombolni. Karánsebes, Lugos, Csanád, Lippa, (Török)Kanizsa, Becse, Becskerek védműveinek széthordását végezték el 1701 folyamán a császári csapatok Georg Wilhelm Löffelholz aradi parancsnok felügyelete mellett. Az esemény sor részletezésétől terjedelmi korlátok miatt eltekintünk.

későbbi Udvari Haditanács és az Udvari Kamara által hozott intézkedések a várrombolások lefolytatásában szinte hasonló fontosságot tulajdonítottak, mint a *demolició* végrehajtásával megbízott katonai parancsnokoknak. A kamaráknak és a kamarai alkalmazottnak nemcsak a legfontosabb, a pénz biztosítása jutott feladatul, hanem a munkálatok megszervezése mellett nekik kellett a romboláshoz szükséges szerszámokat, eszközöket és munkásokat is előteremteni. Meggyőződésünk, hogy alapvetően azért voltak „sikerebbek” az 1702. évi várrombolások az 1699. évinél, mert ezt a rendkívül nehéz, konfliktusoktól sem mentes szervezőmunkát a magyarországi kamarák hatáskörébe utalták.

**Az első csoportba** sorolt Szendrő, Szepesvár és Sárospatak a felső-magyarországi főkapitányság területén, a Szepesi Kamara által igazgatott területen feküdt. Az ezekben a várakban lévő tüzérségi és hadiszertári eszközöket Kassára, az élelmiszert a legközelebbi raktárba kellett szállítani, Ottavio Nigrelli felső-magyarországi főkapitány felügyelete mellett. Szendrő és Szepes váráról Nigrelli már 1702 februárjában kifejtette, hogy e várakat előnyös fekvésük miatt nem kellene lerombolni.<sup>5</sup> Ezzel kapcsolatban a végső szót az Udvari Haditanács mondta ki, határozatuk szerint sem Szendrőt, sem Szepest nem kell lerombolni, hanem további rendelkezésig egyelőre meg kell hagyni.<sup>6</sup>

Szepesvár mindemellett azért menekült meg, mert tulajdonosai, Csáky Zsigmond és Csáky Imre, az Udvari Haditanácshoz fordultak, hogy várukat ne rombolják le a császári csapatok.<sup>7</sup>

Szendrő várát a kuruc haderő csak 1704 augusztusában tudta bevenni. II. Rákóczi Ferenc fejedelem a várat gyengének és védelemre alkalmatlannak ítélte és később elrendelte lerombolását, amelynek végrehajtására Louis Lemaire francia hadmérnököt és Berthóty Ferenc generálist rendelte ki. Az 1707. év elején megindult munkálatok elvégzéséhez a környező vármegyék ingyenmunkáját utasították. A vármegyék nem csekély mértékű panaszkodása mellett (pl. a mérnökök állandóan zaklatják a jobbágyokat) végül még 1707 folyamán sikeresen végrehajtották a szendrői vár elhárnyatását.<sup>8</sup>

Sárospatak külső vára azonban nem menekült.<sup>9</sup> Nigrelli 1702 februárjában elszállította innen Kassára a különböző méretű ágyúkat és hadieszközöket, amelyről áprilisban

5 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Febr. Nro. 189. fol. 120v. „...das Zendreo und Zipserhaus Ihrer vorklassigen Situation halber unrasirter verbleiben solten...”

6 ÖStA FHKA HKF RN 421. 1702. Mai fol. 29. „...auch Zips und Zendreo bis auf weithere resolution in Statu quo zulassen, auf deren lezteren beeden Posten reparation, das Sye successive geschehe...”

7 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Aug. Nro. 226. fol. 542r. „Graffen Sigismundus und Emericus Chiaky bitten sahmentlich, damit das Schloss Zipserhaus nicht möge rasirt werden aus neuermelten Ursachen.”

8 Erre vonatkozóan ld. A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gö-mör-Kishont és Zemplén megyékből 1705–1707. Összeállította: BÁNKÚTI IMRE. Miskolc, 2003. és A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gö-mör-Kishont és Zemplén megyékből 1708–1709. Összeállította: BÁNKÚTI IMRE. Miskolc, 2003. Az idézett forráskiadványokban nyomon követhető a rombolás története. Rákóczi véleménye: „Az kassai munka és Szendrő demolíciójának fogyatkozásairól sűrűn veszem Lemér leveleit; úgyis veszem észre, hogy még némelyek instantíáikkal Szendrőt marasztani kívánják, melyből az országának semmi hasznát nem látván, szükségesnek látom, hogy Kegyelmed sürgesse ezen két erősség építését és demolícióját.” II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyve. Levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. I–III. köt. Közl.: THALY KÁLMÁN. Bp., 1873–74. (Archivum Rakocianum I. osztály. Had- és belügy). II. köt. 62. II. Rákóczi Ferenc levele gr. Bercsényi Miklósnak. 1707. márc. 26., Dész.

9 DÉTSHY MIHÁLY: A sárospataki vár pusztulása 1702–1703-ban. *A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 7. (1968) 101–113. p. (továbbiakban: DÉTSHY 1968)

jegyzéket küldött az Udvari Haditanácsnak.<sup>10</sup> Az aknák felrobbantására 1702. május 26. – június 1. között került sor, amelyen Nigrelli mellett részt vett Stephan Wallner hadmérnök és Benedict O’Gilvy tokaji kapitány is. Détsky Mihály szerint 1702-ben lerombolták a külső vár nyugati oldalán és délnyugati sarkán álló négy bástyát, a déli oldalon pedig a Vörös-bástyával azonosítható védmű két oldalát. Az ásatások szerint robbantás nyomai észlelhetők a délnyugati kazamatás várfalnál és az északkeleti 16. századi sárokbástyánál.<sup>11</sup> A belső várkastély, bár tervbe vették lerombolását, végül 1702-ben mégis megmaradt. Többek között annak köszönhetően, hogy már Nigrelli is panaszkodott, hogy a fejedelmi rezidencia és a négysarkú, erős torony lerombolása nehéz feladat lesz.<sup>12</sup> Végül a Szepesi Kamara elnöke, Ludwig Albert von Thavonath véleményét követve, az Udvari Haditanács úgy határozott, hogy a kamarai javak megfelelőbb védelme miatt, egy hadtest hátrahagyása mellett a Vörös-tornyot nem szabad lerombolni.<sup>13</sup> Ennek részleges pusztulása akkor következett be, amikor 1703. augusztus 28-án a várhoz érkező kurucok felgyújtották és nagyrészt elhamvadt.<sup>14</sup>

**A második csoportba** a töröktől visszafoglalt, a Magyar Királyság középső részén, a Budai Kamarai Adminisztráció által igazgatott területen elhelyezkedő várak kerültek. Simontornyát 1686-ban, Palotát és Egert 1687-ben, Székesfehérvárt 1688-ban sikerült visszafoglalni a töröktől. Megszerzésük nem ostrom, hanem hosszú blokád eredménye volt, így feltételezhetjük, hogy viszonylagos épségüket megőrizték, és nem romhalmazzá lőtt várak jutottak a bécsi hadvezetés kezére. Johann Ferdinand Pfeffershofen budai parancsnok feladatává tette a rendelet, hogy a várak lerombolását és a tüzérségi eszközök Budára szállítását felügyelje, Nicolas Dumont hadmérnököt pedig a várak szemrevételezésével bízta meg.

Simontornya szerepelt az 1699. évi várrombolási rendeletben is, de feltehetően csak a tüzérségi eszközök elszállítására került sor, hiszen a Magyar Királyi Udvari Kancellária a környező vármegyék ingyenmunkáját rendelte ki erre a feladatra.<sup>15</sup> Dumont hadmérnök tervezetében 20 kőműves, 2 ács és 400 jobbágy (ők a víz elvezetését, az árkok betöltését, a cölöpsor és a bástyák ledöntését végezték volna el) 25 napnyi munkáját tartotta szükségesnek Simontornya lerombolásához.<sup>16</sup> Több nehézség is akadt azonban, amely a bécsi hadvezetést akadályozta a végrehajtásban: egyrészt a vár magántulajdonban volt, másrészt a környező vármegyék ingyenmunkáját 1702 nyarán és őszén Kanizsára, illetve Székesfehérvárra irányították. Horler Miklós kutatásai azt látszanak alátámasztani, hogy a vár megerősítése is gondot fordítottak a karlócai béke után, talán ennek is köszönhetően jelentős szerepet játszott a Rákóczi-szabadságharcban.<sup>17</sup>

10 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. Nro. 93. fol. 239v. „Nigrelli (...) legt ein Listam bey, der von Potak dahin nacher Caschau gebrachten Stuckh und Zeügsrequisiten.”

11 DÉTSKY 1968. 103.

12 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai. Nro. 71. fol. 306v. „Nigrelli erindert, das er bey Rasirung Potak, zu Machung der Minen die Bergknaggen angesetzt habe, weilten er sonst keine Minier hat, übrigens fragt er sich an, ob der Thurm an der Fürstlichen Residenz noch gesprengt werden solle.”

13 ÖStA FHKA HKA HFU RN 421. 1702. Mai fol. 29. „...zu Potack allein die Fortifications Werkh zu ruiniren den daselbstigen Thurn aber mit Hinterlassung eines Corporals, und etlich wenigen Mann zu besserer Beschüzung des Cameralis dafern die Cameral Administration es also verlangt, aufrecht stehen...”

14 DÉTSKY 1968. 104–105.

15 MOL A 14 1699. Nro. 811.

16 ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. Apr. fol. 60–63.

17 HORLER MIKLÓS – H. TABAJDI MÁRTA: A simontornyai vár. Szekszárd, 1987. (Múzeumi Füzetek, 22.)

Székesfehérvár és Palota lerombolásának a székesfehérvári parancsnok, Christian Andreas Jörger vezetésével kellett volna megvalósulnia, ám végül ezeket a munkálatokat is Pfeffershofen báró felügyelte. A várrombolási rendelet úgy határozott, hogy Székesfehérváron a védműveket kell lerombolni, míg a város falai épségben megmaradhatnak. A korszakra nézve tipikus és általánosítható esetnek tarthatjuk a székesfehérvári városi tanács 1702. áprilisi folyamodványát, amelyben kérte az Udvari Haditanácsot, hogy a romboláskor feleslegessé váló köveket felhasználhassa egy új városháza építésére.<sup>18</sup> Nicolas Dumont hadmérnök elképzelése szerint a mocsárban álló rondellák mellett az azokat összekötő falakat is fel kellett robbantani. A munkához szerinte 80 kőműves, 24 kötőrő, 12 aknász, 6 ács, 12 hajó, 24 hajós kellett (segítségükkel gondolta az aknákat a vízben álló bástyák alapjaihoz szállítani), valamint 2000 ember, akik a romok eltakarítását és az árkok betemetését végezték volna el.<sup>19</sup> Dumont hadmérnök számításai szerint 10 ezer forintra volna szükség, később ezt az összeget 15 ezerre módosította.<sup>20</sup> Tudjuk, hogy a munkálatokat 1702 júliusában azok a Budai Kamarai Adminisztráció által kirendelt szakemberek kezdték meg,<sup>21</sup> akik az év tavaszán Eger várának lerombolásán is dolgoztak, így megállapítható, hogy a budai központ irányításával egy mesteremberekből álló gárda hajtotta végre a hadmérnök különböző utasításait.<sup>22</sup> A robbantások előkészítése után 1702 szeptemberében az ágyúkat és muníciókat Budára szállították<sup>23</sup> és októberben az elhelyezett aknákat felrobbantották.<sup>24</sup> A Dumont által igényelt 2000 munkást nem lehetett egyszerű kiállítani, egyrészt a nyári és őszi mezőgazdasági munkák miatt, másrészt pedig a másik nagy dunántúli végvár, Kanizsa rombolásához is a dunántúli vármegyéket rendelték ki.<sup>25</sup>

Nagy kérdés, hogy vajon mely védműveket robbanták le az 1702. év második felében Székesfehérváron? Pontos forrás híján csak feltételezhetjük, hogy az év végére a Budai kapu előtti nagy hídfőerődöt bontották le, és a várfalakat a tervszerűen néhány helyen felrobbantották.<sup>26</sup> A föld elegyengetésével még 1702 decemberében sem végeztek teljesen a munkások.<sup>27</sup>

Várpalota esetében az írott források alapján egyelőre nehéz meghatározni az ottani rombolások mértékét. Dumont hadmérnök felmérése szerint a várkastélyt körülvevő 5 kis rondella lerombolásához és a rossz állapotban lévő árok betemetéséhez 2 aknászra, 18 kőművesre, 6 kötőrőre, 2 ácsra, 200 lapátra, 200 csákányra és 300 munkásra volt szükség. A hadmérnök szükségesnek tartotta megjegyezni azt is, hogy a Zichyek várkastélya nem

18 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. fol. 220v–221r., kiadása: Oross 2005.

19 ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. Apr. fol. 60–63. és 67–68.

20 MOL E 281 1702. Mai Nro. 39. „... der Ingenieur verlangt anietzo zu dem Werckh m/15 fl. in deme er vorhero nur m/10 fl. vorgeschlagen.”

21 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Juli Nro. 177. fol. 456v. „Pfeffershofen erindert das er an der Demolition zu Stullweissenburg und Pallotta den Anfang gemacht habe...”

22 MOL E 286 1702. Nro. 241. fol. 474–476.

23 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Sept. Nro. 164. fol. 598r.

24 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Okt. Nro. 201. fol. 673v. „Valvasone berichtet, das zu Stullweissenburg die Minen schon gesprengt seint, und die übrigen zu Endt currentis Octobris alle werden fertig sein...”

25 Miután Zala, Tolna, Somogy vármegyék mentesültek a fehérvári rombolás alól (MOL A 14 1702. Nro. 74.), Fejér, Veszprém és Esztergom munkásait rendelték oda. (MOL A 14 1702. Nro. 88.)

26 VERESS D. CSABA – SIKLÓSI GYULA: Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest., 1990. 191–192.

27 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. Nro. 212. fol. 822r. „Pfeffershofen Commendant zu Ofen erindert das er bis auf die Abgleuhung der Erden mit der Stullweissenburger und Palotter Demolirung fertig seye.”

igazán védhető hely, de ha az Udvari Haditanács annak lerombolása mellett döntene, akkor több, mint 30 napot vennének igénybe a munkálatok.<sup>28</sup> Természetesen a Zichy-család mindent megtett azért, hogy rezidenciáját ne rombolják le, két alkalommal is levélben fordult az Udvari Haditanácshoz, kérve annak megtartását.<sup>29</sup> Régészeti kutatások szerint 1699 és 1702 között nagyszabású átépítésre is sor került. Ebben az időben készült el a várkastély déli szárnya, a várkapolna és a két déli torony két emelettel történő megemelése.<sup>30</sup>

Palotán a tűzérőség elszállítása mellett az erős gerendaszerkezetű földsánc elbontását és a várat körülölelő vizesárok feltöltését végezték el. A palotai bontási munkálatokat mindig együtt emlegették a Székesfehérváron zajlókkal, így közös elszámolást is készítettek róluk a Budai Kamarai Adminisztráció Számvevőségén, amelyből megtudjuk, hogy a két vár lerombolása összesen 2200 forint 14 krajcárba került, amihez még a további személyi költségek járultak: Pfeffershofen budai parancsnok 2000, Dumont hadmérnök 570, Johann Ignatius Kurz, a Budai Kamarai Adminisztráció elnöke pedig 190 forintot kapott.<sup>31</sup>

Az 1702. évi várrombolási rendelet csak Eger várának lerombolásáról rendelkezett, az egri városfalat megtartandónak ítélte, hiszen a tervzet szerint egy nagyobb létszámú katonaságnak kellett innen szemmel tartania a környező vidéket. Nicolas Dumont hadmérnök felmérése szerint a vár lerombolásához 40 kőműves, 6-6 ács és aknász, 12 kötőrő, két kovács, egy bognár (a talicskák javítására), 3000 lapát, 2000 csákány, további 1000 lapát- és csákánynyél, 1000 rőf vászon (amibe az aknákat csavarták), faggyúgyertya, 2000 tölgyfagerenda (a járatok kitámasztásához), 6 fűrő, 3 kézifűrész, további különböző fűrészek és kisebb fűrők, 5 kézikalapács, 5 balta, vasszögek, 400 talicska, valamint 3000 jobbágy szükségeltetett.<sup>32</sup> A munkálatokat 1702 márciusában a belső várhoz kelet felől csatlakozó, az Almagyar-domb oldalában elhelyezkedő külső vár védműveinek aláaknázásával kezdték meg.<sup>33</sup>

A májusi robbantások során a külső vár összes védművét, azaz az ÉK-DNy-i irányban 180 méter hosszú, keleti végén É-D-i irányban 90 méter, nyugati végén 120 méter széles összekötő falszakaszokat, valamint az ÉK-i és DK-i sarkán egy-egy, mintegy 60 méter oldalhosszúságú fülesbástyát felrobbantották.<sup>34</sup> Lebontották a két várrészt elválasztó árok falszakaszait is. Eredetileg természetesen az volt a terv, hogy mind a belső, mind a külső vár lerombolását végrehajtják, de a felmerülő hatalmas költségek miatt és a bontási munkában résztvevő parancsnokok, mérnökök jelentései alapján végül úgy döntött az Udvari

28 ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. Apr. fol. 60–63.

29 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai. Nro. 143. fol. 313r. és uo. Bd. 415. 1702. Nov. Nro. 86. fol. 731v. „*Graff Stephan Zitschy Rittmeister unter dem Darmstättischen Regiment bitt ihm seine Residenz Palotta nicht demoliren zu lassen, weiln es keine rechte Vöstung seye, und seinen Gebeü darinnen durch die Demolition ein grosser Schade geschehen würde.*”

30 GERGELYFFY ANDRÁS: Várpalota. In: Várpépítézetünk. Főszerk.: GERŐ LÁSZLÓ. Budapest, 1975. 285–287. és VÁRNAI DEZSŐ: Várpalota várának építési korszakai. Magyar Műemlékvédelem, 1967–1968. Budapest, 1970. (Országos Műemléki Főfelügyelőség Kiadványai V.) 152.

31 MOL E 286 1703. fol. 657–658. és fol. 661. „*Specification was die Demolirung zu Erlau, und Stullweissenburg an Unkosten erfordert hat.*”

32 ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. Apr. fol. 58–66.

33 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. Nro. 169. fol. 247v. „*Dumont Baron Nicola Ingenieur erindert das er schon 64 Minen an der Vöstung Erlau angelegt habe, die Er nach Ostern werde springen lassen...*”

34 DÉTSHY MIHÁLY: Az egri külső vár lerombolása 1702-ben. *Az Egri Múzeum Évkönyve*, V. Szerk.: BAKÓ FERENC. Eger, 1967. (Héves Megyei Múzeumok Közleményei). 121. (a továbbiakban: DÉTSHY 1967)

Haditanács, hogy az ún. „*alte Vöstung*” megmaradhat.<sup>35</sup> Johann Christoph Penz, egri kamarai prefektus számadásaiban 2303 forint 49 krajcárt állapított meg a munka végösszegeként.<sup>36</sup> Mivel a belső vár kelet felől teljesen védtelenné vált, ezért Pfeffershofen javaslatára már 1702 júliusában hozzáfogtak annak megerősítéséhez, elkezdtek építeni az egykori külső vár felől egy 147 öl hosszú, 4 öl magas, alul 5, felül 3 láb széles támfalat, amelynek építési összköltsége több, mint 1000 forintot tett ki.<sup>37</sup>

**A harmadik csoportba** tartozó Nyitra és Léva lerombolását a rendelet értelmében a lipótvári kapitány, Karl Ferdinand Schwarzenau ezredes felügyelete mellett kellett végrehajtani, a helyi kamarai biztos, a hadiszertári alkalmazottak és a környező vármegyék segítségével. A tűzérési eszközöket, a municiót és az élelmiszert Lipótvárba kellett szállítani. Ez azonban 1702-ben nem valósult meg, mert a volt Bányavidéki Főkapitányság területén az erre szánt összegeket végül a Lipótvár erősítésére fordították.

Léva vára a korábbi, 1699. évi rendeletben is szerepelt, ezért 1701-ben hozzákezdtek az ottani ágyúk elszállításához (valószínűleg Komáromba vagy Esztergomba). Erre a feladatra Esztergom vármegye ingyenmunkáját rendelték ki.<sup>38</sup> Léva várának pusztulása végül a Rákóczi-szabadságharc alatt következett be, a kurucok 1709 nyarán lebontották sáncait és felgyújtották az erősséget.<sup>39</sup> Nyitra, mint püspöki vár viszont épségben maradt, mivel Mattyasovszky László, nyitrai püspök, magyar kancellár sikerrel nyújtotta be a Haditanácshoz a megtartására vonatkozó kérvényét.<sup>40</sup>

**A negyedik csoportban** a győri főkapitányság területén fekvő észak-dunántúli várak Tata, Pápa és Veszprém szerepeltek, lerombolásukat és a tűzérési eszközök Győrbe szállítását Karl Heinrich Steinsdorff győri német főkapitány-helyettesre bízta. Mindhárom vár szerepelt az 1699. évi rendeletben is, de csak 1702-ben fogtak hozzá a megvalósításhoz. 1702 áprilisára már elkészültek Pápa lerombolásának tervrajzai<sup>41</sup> és május elején<sup>42</sup> megindult a munka, viszont Steinsdorff szerint igen lassan, mert csak 430 embere volt.<sup>43</sup> Valószínűleg Pápan az ágyúk elszállítása mellett a várárok betemetésére és esetleg a várkastély és a város között húzódó árok és egy-két földbástya eltüntetésére került sor

35 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai Nro. 267. fol. 325r. „*Pfeffershofen in puncto der Demolition Erlau mit der Erinerung und gutt befinden, das die alte Vöstung möcht stehen bleiben, Inmassen selbige mehr zu ruiniren, als von neuen zuerbauen Kosten würde.*”

36 MOL E 281 1702. Juli Nro. 27. „*Specification bey der obern Vöstung zu Erlau geändigten Demolirung zu allem 2303 fl 49 xr bezahlet zu haben...*” (csak a jegyzőkönyvi bejegyzés maradt meg, az irat nem!)

37 DÉTSZY 1967. 122.

38 MOL A 14 1701. Nro. 12. (1701. február 16.). Esztergom vármegye 1701. április 12-én kapta meg a Léva várának lerombolásáról szóló királyi levelet. KÁNTOR KLÁRA: Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1638–1702. Esztergom, 1999. (*Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei*, 4. Szerk.: CSOMBOR ERZSÉBET. Jegyzőkönyvi regeszták I. A kötetet szerk.: ERDÉLYI SZABOLCS.) 191.

39 Bottyán János vezénylőtábornok levelezései s róla szóló más emlékeztreméltó iratok. 1685–1716. Közli: THALY KÁLMÁN. Budapest, 1883. (Archivum Rakocianum. I. osztály, Had- és belügy, 9. köt.) 685. Bottyán János II. Rákóczi Ferenchez, 1709. jún. 22.

40 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Aug. Nro. 227. fol. 542r. „*Ladislavus Mattyasovszky Episcopus Nitriensis bitt darmit der Posto Neutra nicht möge aus neuermelten Ursachen rasirt werden.*”

41 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Apr. Nro. 29. fol. 233v-234r. „*Steinsdorff legt Riss von der Vöstung Papa bey...*”

42 MOL E 41 1702. Nro. 39.

43 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Mai Nro. 272. fol. 325v. „*Von Steinsdorff erindert das die Demolition mit Papa sehr langsamb hergehe, weilten er nur 430 Arbeiter darbey habe, bitt dahero die Eysenburger Geschpannschafft zubeordnen, das sye auch einige zur Robath dahin schicken sollen. Mit Beylegung noch mehreren Schreiben das Demolitions weesen.*”

a nyár folyamán,<sup>44</sup> de az Eszterházy Antal tulajdonában lévő belső épületegyüttest nem bántották. Eszterházy június folyamán kérte, hogy Pápát ne rombolják le, hiszen az az ő rezidenciája,<sup>45</sup> okkal, hiszen felesége, Nigrelli Mária egy évvel később, 1703 júniusa és szeptembere között a pápai várkastélyban tartózkodott.<sup>46</sup> Valószínűleg ezért fáradozott a tábornok a pápai tüzérség erősítésén, mert kérvényezte a Haditanácsnál, hogy a rombolás idején elszállított 3 kisebb ágyúját kapja vissza.<sup>47</sup>

A nyár közepén, július-augusztus folyamán a munkások átköltöztek Veszprémbe,<sup>48</sup> hogy megkezdjék ott is a munkálatokat, annak ellenére, hogy Széchenyi Pál, kalocsai érsek levélben kérte az Udvari Haditanácsot, hogy tekintsenek el Veszprém lerombolásától és engedélyezzék, hogy a kisebb ágyúkból harangokat öntethessen.<sup>49</sup> Mind az Udvari Haditanács, mind a Magyar Királyi Udvari Kancellária megnyugtatták a főpapot, hogy rombolási munkálatok nem fogják érinteni a veszprémi egyház és káptalan rezidenciáját.<sup>50</sup>

A veszprémi vár külső erődítményei közül feltehetően csak a vár déli oldalán lévő kapuvédelmi-rendszer és a földből épített bástyák elhordására került sor 1702 nyarán.<sup>51</sup> A rövid ideig tartó munkákat az indokolta, hogy az aratás idejére Steinsdorffnak a jobbágyok egy részét haza kellett engednie.

Tata várának lerombolására a terv szerint a szüret előtt kellett sort keríteni<sup>52</sup> és ennek megvalósítására kirendelték Győr és Komárom vármegye ingyenmunkáját.<sup>53</sup> A kőből épült bástyák és falak felrobbantását nem végezték el, de lehetséges, hogy ekkor töltötték fel a várkastélyt déli és nyugati oldalról övező középkori várarkot, amely 12-14 méter szélességben húzódott.<sup>54</sup>

**Az ötödik csoportba** Kanizsa, Zalavár, Körmend és a Kanizsa ellen emelt, Balatonhoz közel fekvő kisebb várak<sup>55</sup> kerültek, amelyek az egykori Kanizsai főkapitányság területén feküdtek. Takáts Sándor szerint ebbe a csoportba az öt kisebb balatoni végház

44 MITHAY SÁNDOR: Beszámoló a pápai várkastélynál végzett régészeti ásatásokról. *Acta Musei Papensis*. Pápai Múzeumi Értesítő 1. (1988) 44. és 47.

45 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Jun. Nro. 286. (fol. 397v.) „Comes Esterhazy Antonius bitt dem Herrn Baron von Steinsdorff zu befehlen, das er sein Castell zu Pappa nicht demoliren auch die 3 kleinen Stukhen so darinnen seint, nicht heraus nehmen solle.”

46 SZABÓ ISTVÁN: Galánthai és fraknói gróf Esterházy Antal levelei feleségéhez gróf Nigrelli Mária Annához 1701–1706. Budapest, 1940. 56.

47 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 419. 1703. Oct. Nro. 95. fol. 942r. „Esterhazy Anton erindert das er zu Raab ankommen seye (...) bitt übrigens die 3 Stückhl, so bey Rasirung Papa seyend hinweckh genommen worden, ihme zu restituiren.” és uo. 1703. Nov. Nro. 406. fol. 1119r.

48 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Juli Nro. 343. fol. 472v. „Steinsdorff erindert, das er von Pappa auf Vesprin gangen, mit nechsten werde er berichten, wie die Demolition mit Pappa abgeloffen ist.”

49 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. Juli Nro. 367. fol. 475r. „Hungarische Hoffcanzley recommendirt des Erzbischoff von Colocza beede Anbringen herbey, worinnen er bitte, daß seine Residenz zu Vesprin nicht demolirt und ihme auch die Stuck daselbstn nicht abgenommen werden möge, weilten er Glocken daraus wolte giessen lassen.”

50 MOL A 35 1702. Jún. Nro. 70. „...residentiae episcopalis simul et capitularis ecclesiae Weßprimiensis conservacione ac non demolitione...”

51 KOROMPAY GYÖRGY: Veszprém. Budapest, 1956. (Városképek – Műemlékek. Szerk.: PAPP IMRE) 37.

52 MOL E 41 1702. Nro. 71. „...damit selbe noch vor bevorstehenden Weinleßen auf die vorher anbefolchene Arth, undt Weise volbracht werde, undt zumahlen diese nicht viehl dinge erforderente Schläüpfung mit denen aus beeden Gespanschaften Raab, undt Comorn, a proportionen verschaffenten handt arbeitern leichtlich bestrüitten werden khan.”

53 MOL A 35 1702. szept. Nro. 41. Győr vármegyének Kanizsához, Komáromnak Székesfehérvárhoz is ingyenmunkát kellett volna egyidejűleg kiállítani. Feltételezhető, hogy egyik megye sem jelent meg a tatai várnál.

54 B. SZATMÁRI SAROLTA: Előzetes jelentés a tatai vár ásatásáról. *Archaeológiai Értesítő*, 101. (1974) 49.

55 Az 1702. évi várrombolási rendelet így fogalmaz: „...sambt noch etliche anderen kleinen am Plattensee gelegenen hiebevur weilen Canisa in Türkhenn handen war denen selben entgegen gesezt gewesen

(Keszthely, Szigliget, Csobánc, Tihany, Nagyvázsony) tartozott.<sup>56</sup> Igaz, hogy ezeket a várakat a rendelet nem sorolta fel név szerint, de a megfogalmazásból mindenképp kitűnik, hogy nem a győri főkapitányság területén fekvő, Balatonhoz közeli kisebb várakról van szó. Valóban, nem is volna logikus a várrombolási rendelet rendszerét ismerve, hogy egy csoportba két főkapitányság várait keverték volna össze az intézkedés megalkotói. A Kanizsa ellen vetett kisebb, Balatonhoz fekvő várak alatt Szentgyörgyvár, Zalabér, a kapornaki apátság, Zalaszentgrót, Kemend, esetleg Egervár, Egerszeg magyar katonaság által őrzött, a háborúk nyomait erőteljesen viselő, többnyire romos állapotban lévő várainak lerombolását érthetjük (állagukról még az Udvari Haditanács sem rendelkezett kellő információval). További kutatásoknak kell még tisztázniuk ezt a kérdést; a forrásokban mindeddig csak Kemend és Szentgrót név szerinti említésére sikerült bukkanni.<sup>57</sup> A rombolások végrehajtásával, a tüzérségi eszközök elszállításának felügyeletével a kanizsai kapitányt, Wolf Christoph von Schenkendorffot bízták meg.

A rendeletben említett Körmend várának lerombolása ellen tulajdonosa, gr. Batthyány Ádám, horvát bán emelte fel szavát. Levelében kérte az Udvari Haditanácsot, hogy tekintsenek el a várrombolástól mivel Körmend a saját rezidenciája és különben sincsenek védművei.<sup>58</sup> Zalavárról ellenben tudjuk, hogy 1702 augusztusában a védműveket felrobantották és a hadieszközöket, tüzérséget is Kanizsára szállították.<sup>59</sup>

Nézzük mi történt a korábban a dél-dunántúli védelmi rendszer pilléréként számon tartott Kanizsa várával 1702-ben! Kanizsát a rendelet értelmében teljesen le kellett rombolni és a lakosokat a mocsár egyik illetve másik oldalára kellett telepíteni, míg a szigetet, ahol az erősség állt, lakhatatlanná kellett tenni. Kanizsa problémás eset volt, hiszen a bástyák a mocsárban álltak és alapjaikhoz csak úgy lehetett hozzáférni, ha előbb kiszáritják a mocsarat.<sup>60</sup> Amíg a rossz állapotban lévő hadieszközök és különböző kaliberű

Gränitz Posten”, illetve „... cum aliquibus aliis minoribus ad lacum Balatensem sitis fortaliis quae ante hac, dum Turcae Canisa tenebant ei erant opposita” OROSS 2005.

56 TAKÁTS SÁNDOR: Kísérletek a magyar haderő feloszlására. 1671–1702. In: Uő: Magyar küzdelmek. Budapest, 1929. I. köt. 311.

57 Hadtörténelmi Levéltár, Török kori gyűjtemény, biztonsági másolatok 1702/1–9., B/66 873–875. mikrofilm 1702/2. Bécs, 1702. március 17. „Was aber die andere hiebeur Canisa entgegen geseszte und zur Demolirung destionierte den Platten See geligene Plätze anbelangt, seýndt selbige darumben nicht austrucklich bennennet worden, weillen man dahier von deren Beschaffenheit khein eigentliche Information hat, der Befelch jedoch ist allerzeith dahin zu verstehen das diejenige Orthe welche mit Werckhen bevestiget, und also beschaffen seýndt, das dem landt daraus einiger Schaden geschehen khan, mithin auch Cemend, Sentgrad, und andere darbey Plätze in die Rasirung gezogen werden müessen.”

58 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 414. 1702. März fol. 134r. „Graff Adam Batthyani Banus Croatiae erindert das unter anderen Posten in Hungarn auch sein Schloss Kerment demolirt werden solle, werden aber sothanes Schloss nur seine eigene Residenz und mit keine Fortification umgeben seie, also bittet, man möchte auf sein Unkosten einen Ingenieur dahin beordnet, welcher den Augenschein einnehme und seinen Bericht dem kayserliche Hoffkriegs Rath erstatten inzwischen aber man nit der Demolirung innenhalten wolle.”

59 Hadtörténelmi Levéltár, Török kori gyűjtemény, biztonsági másolatok 1702/1–9., B/66 873–875. mikrofilm 1702/6. Bécs, 1702. szeptember 2. „Wir haben aus dessen Schreiben vom 26ten passato unter anderen ersehen, das er in Abwesenheit des Herrn Obristen Baron von Schenkendorff das Schloss Salawar von Fortifications werckhen geöffnet, und mit denen Zeügssachen auch die Stuckh (...) nacher Canischa führen lassen. Gleich wie es nun wegen Rasirung Sallawar sein guettes bewenden hat (...)”, és ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Sept. Nro. 197. fol. 602v. „... specification der von Salawar nach Canisa abgeführten Stuckh und anderen Zeügsrequisiten und Demolirung...”. A rombolást Anton von Ehrenberg kanizsai kapitány hajtotta végre a betegeskedő Schenkendorff helyett.

60 Hadtörténelmi Levéltár, Török kori gyűjtemény, biztonsági másolatok 1702/1–9., B/66 873–875. mikrofilm 1702/1. Kanizsa, 1702. február 4. „Canisa (...) in dehme die Postein, und Vöhr was man solche in Graben schraissen sollte, in dehme es kein Graben weillen die Vöstung mitte in Morast ligt, rings umb her



ágyúk javítását nem végezték el, addig elszállításukra sem volt lehetőség, sőt amíg azok a várban voltak, addig a rombolás sem indulhatott meg. A kimutatás szerint 1554 forintba kerülő javítási munkák<sup>61</sup> 1702 májusára fejeződhetnek be, amikor Paul Wibmer kanizsai harmincados azt jelentette a Budai Kamarai Adminisztrációnak, hogy ha így folytatják a meglehetősen lassan haladó várrombolást, akkor 10 év is kevés lenne a befejezéshez.<sup>62</sup> A kanizsai várhoz a Magyar Királyi Udvari Kancellária révén az Udvari Haditanács több vármegye ingyenmunkáját is kirendelte, így szinte a teljes Dunántúl „mozgósítására” sor került: Zala, Somogy, Veszprém, Tolna, Fejér, Győr, Baranya, Vas vármegye munkásai több-kevesebb időt töltöttek a kanizsai bontási munkálatoknál. A kanizsai vár rombolása 1702 november végéig biztosan folytatódott, hiszen az Udvari Haditanács ekkor felszólította a bontásnál résztvevőket, hogy a tél idejére függesszék fel a munkát.<sup>63</sup> Ekkor már viszonylag jól állhattak, mert a falakat már lebontották, és a föld egyengetését is megkezdték, így a sziget, amelyen az erődítmény feküdt jócskán megnagyobbodott.<sup>64</sup> A helyőrség és a tüzérség egy részét a horvátországi Kosztanjicába vezényelték át, míg Kanizsán két szabad század is maradt. Jelenlétük miatt Kanizsa város tanácsa panaszt nyújtott be az Udvari Haditanácshoz, hogy orvosolják sérelmeiket.<sup>65</sup>

A hideg miatt beszüntetett munkát 1703 tavaszán folytatták és még novemberben sem fejezték be teljesen, hiszen a Magyar Királyi Udvari Kancellária több felszólító levelet is küldött a dunántúli vármegyéknek, hogy továbbra is állítsanak ki munkásokat és fuvarokat a kanizsai erődítmény lebontásánál megmozgatott föld elhordásának befejezéséhez.<sup>66</sup> A munka összehangolása és gördülékenysége meglehetősen akadozott, erre utal, hogy Nádasdy Tamás egy tervezetet nyújtott be a Kancellárián keresztül az Udvari Haditanácshoz, hogy hogyan lehetne a leghatékonyabban és a leggyorsabban a rombolási munkát befejezni.<sup>67</sup>

A kanizsai várban lévő tüzérségi eszközöket az eredeti rendelkezés szerint Budára kellett volna szállítani. Ez a terv nehezen volt megvalósítható a szárazföldön való szállítás nehézségei miatt, ezért Batthyány Ádám javasolta, hogy azokat vízi úton, a Murán és

---

*umb die Vöstung nicht als ein ausgepuzter Plan der Morast, wan die bede Saite hinaingeschrissen werden, die Insel nicht der durch verkömet sondern grösser und schädlicher würde.”*

61 ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. Apr. fol. 86–87.

62 MOL E 281 1702. Mai Nro. 29. „...das Demolition Werckh, alhier sehr schlecht von stathen gehet, undt bey so beschehender Continuirung in 10 Jahren khein endt ervolgen wierdt, in deme die Comitaten wegen der hiezue abzuvil erforderlichen Robathen sich sehr beschwären.”

63 Hadtörténelmi Levéltár, Török kori gyűjtemény, biztonsági másolatok 1702/1–9., B/66 873–875. mikrofiche 1702/8. Bécs, 1702. december 17. „Die demolitions Arbeith anlangendt, mues solche nunmehr bis auf das Fruchjahr völlig eingestellet bleiben...”

64 ÖStA FHKA HKA HFU RN 423. 1702. Sept. fol. 528–530. „Allein ob gemeltes Demolitions werckh, auch dem vorgeseigten Proiect noch vollzogen wirdt, zweifle ich sehr, ob zwar die Wähl nidergerissen, und die Erden gleich gemacht, so wird nur die Insul hierdurch vergrössert, und vester gemacht.”

65 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 415. 1702. Dez. Nro. 210. fol. 822r. „Richter und Rath zu Canischa beclagen sich hoch über die alda stehende Guarnison, da sie die Burgerschafft völlig ruiniren, und bitten umb baltige Ander und Remedirung”

66 Pl. MOL A 14 1703. Nro. 19., Nro. 31., Nro. 39., Nro. 44. és ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 418. 1703. März Nro. 293. fol. 259r; uo. 1703. Mai Nro. 262. fol. 420r.; uo. Bd. 419. 1703. Nov. Nro. 52. fol. 1079r.: „von Ehrenberg damit die Comitatus besser zur Robath bey der Demolition Canischa angehalten werden möge, auch wegen der Schubbarren und Schanzzeug noch gethaner Arbeit disponirt werde.”

67 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 418. 1703. April Nro. 123. fol. 322r. „Hungarische Hoffcanzley legt ein Schreiben von den Herrn graffen Thomas Nadasd, worinnen er einen Vorschlag thuet, wie Canischa durch die Comitatus ambesten und geschwindigsten könnte rasirt werden.”

a Dráván keresztül kellene a rendeltetési helyére vinni.<sup>68</sup> Időközben az Udvari Haditanács úgy döntött, hogy az ágyúk és a hadszertári eszközök egy részét a helyőrséggel együtt Kosztanjicába, míg a fennmaradó tüzérséget a közelebb fekvő Eszékre helyezi át.

**A hatodik csoportban** szereplő Kaposvár és Dombóvár (a Szlavón Kamarai Adminisztráció területén feküdtek) lerombolását már 1699-ben tervbe vette az Udvari Haditanács, azonban a megvalósulás csak 1702. március 15. és április 14. között következett be. A rombolás vezetésével Johann Joseph de Huyn szigetvári kapitányt bízták meg, míg a kirendelt hadmérnök Kaspar Dörck volt.<sup>69</sup> Johann Ernst Heher, a Budai Kamarai Adminisztráció kaposvári provizora beszámolt arról, hogy a kaposvári erősség külső védműveit kizárólag földből emelték, így itt nem is kellett aknászokat alkalmazni. Dombóváron viszont az aknászoknak egy 40 öl magas tornyot kellett a levegőbe repíteni.<sup>70</sup> Forrásaink között fennmaradt az a tervzet, amelyet valószínűleg 1702 márciusában állítottak össze Szigetváron és tartalmazta a várak lerombolásához szükséges eszközöket. A kimutatás szerint 6 mázsa löporra, 12 font salétromra, 4 font kénre, 100 csákányra, 50 aknászcsákányra, 100 hegyes csákányra, 200 lapátra, 300 kapára, 4 darab vasfúróra kötöréshez, 4 karóra, 4 vaskalapácsra, 50 fejszére, 300 talicskára, valamint további 300 csákányra és kapára volt szükség. Mindezeket az eszközöket Eszékről vagy Szigetvárról kellett a helyszínre szállítani, a fuvarhoz 31 szekérre volt szükség. A rombolás után a romok eltakarítását, az árkok feltöltését, a mérnök és a tüzérparancsnok irányításával 400 jobbágnak kellett elvégeznie.<sup>71</sup>

Dombóvár lerombolását végül nem Tolna vármegye munkásai, hanem az Eszterházy-uradalom által kirendelt jobbágyok végezték el, így közvetlen hasznot húzhatott belőle a tulajdonos, hiszen a köveket saját céljaira használhatta fel.<sup>72</sup> Kaposvár esetében valószínű, hogy a középkori, belső várkastélyt meghagyták, csak a tömésfallal és palánkkal kerített külső védelmi rendszert pusztították el.

Az 1702. évi tervzet korántsem valósult meg teljes egészében, azaz a név szerint számba vett 17 várból (nem számítva most a Balaton melletti, egykor Kanizsa ellen vetett várakat, amelyek név szerinti meghatározása is problémás egyelőre) négyet romboltak le teljesen (Kanizsa, Zalavár, Kaposvár, Dombóvár); kettőnek külső várát tüntették el (Eger, Sárospatak); hat vár esetében tudjuk, hogy folytak ott valamiféle munkálatok, de források hiányában egyelőre pontosan nem állapíthatóak meg, hogy milyen mértékűek (Tata, Pápa, Veszprém, Léva, Székesfehérvár, Palota); míg öt vár esetében nem indultak meg ténylegesen a rombolási munkák (Nyitra, Szendrő, Szepes, Simontornya, Körmend). Tény tehát, hogy a tervezett rombolásoknak mindössze 25%-a valósult meg teljes egészében, 45%-a különböző mértékben és 30%-a viszont egyáltalán nem. Ebben persze – mint arra már röviden utaltunk – az országos katonai és politikai érdekek mellett, az aktuális

68 MOL A 32 Nro. 399., Rohonc, 1702. május 12., a tervzet magyar nyelvű része kiadva: HOLOVICS FLÓRIÁN: Mi minden kellett Kanizsa várának lerombolásához? *Műemlékvédelem*, 13. (1969) 3. 160–161.

69 ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. März fol. 689.

70 MOL E 281 1702. Juni Nro. 4. „...undt eine grossen von 40 clafter hohen Thurn haben unter Miniren und in lüfften werffen müssen...”.

71 ÖStA FHKA HKA HFU RN 420. 1702. März fol. 678.

72 VÁRADY ZOLTÁN: Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1696–1703. Szekszárd, 1992. 52. „Közzétették a nádor levelét, hogy a vármegye egyezzen meg a dombóvári bontásokban történt kiadásokról az ő dombóvári tisztjével, s egyúttal elégtételt is kér. Úgy határoztak, hogy a következő repartíció idején a 25 forintnyi kiadást levonják a dombóvári adóösszegeből.” és HOLUB JÓZSEF: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szerk.: K. BALOG JÁNOS. Szekszárd, 1974. 95.

tulajdonosok magánérdekei is alapvető szerepet játszottak. Az Udvari Haditanács iktatókönyveinek bejegyzései szerint egyes várak tulajdonosai szeretnék volna elkerülni, hogy rezidenciájuk lerombolására sor kerüljön. Ahogy az áttekintésben láttuk, 1702 folyamán sikerrel jelentette be „vétóját” Körmendre Batthyány II. Ádám horvát-szlavón bán, Palotára Zichy István, Veszprémre Széchenyi Pál kalocsai érsek, Pápára Eszterházy Antal, Szepesvárra Csáky Zsigmond és Imre, Nyitrára Mattyasovszky László püspök, magyar kancellár. A sikeres tiltakozások és kérelmek végül alapvetően járultak hozzá ahhoz, hogy bizonyos várak belső vára-várkastélya viszonylagos épségben vészelték át a századokat. Az igazsághoz pedig hozzátartozik az, a történeti köztudat számára eddig szinte ismeretlen tény is, hogy a rendeletben említett várak közül II. Rákóczi Ferenc és tábornokai intézkedései nyomán pusztult el végleg 1705 folyamán Szendrő, 1708–1709-ben Léva és 1707-ben részben Pápa.

A 17. század végén, a 18. század elején a várrombolásokkal megkezdődött egy, a 16. századival teljesen ellentétes folyamat. Míg az utóbbi korszakban templomok, kolostorok és egyéb „civil” épületek kövei épültek be az ország középső területén kialakuló határvédelmi rendszer várainak erősítéseibe, addig 1702 után a funkciójukat veszített egykori végházak falai és kövei „kaptak új feladatokat”: hol újonnan létrehozott kaszárnyákban, városházákban, polgárházákban, uradalmi épületekben vagy akár barokk templomokban.<sup>73</sup> Mindez jól jelezte, a Magyar Királyság történetében új, békés korszak beköszöntött látszott közeledni. Ennek tényleges eljövételét azonban még csaknem egy évtizedre hátráltatta az 1703-ban kirobbant Rákóczi-szabadságharc.

Áttekintésünkben az 1702. évi várrombolási rendeletben megnevezett várak bontási munkálataira térünk ki, terjedelmi korlátok miatt csak vázlatosan. Reményeink szerint a jövőben egy sokkal teljesebb, minden részletre kiterjedő tanulmány is elkészülhet, amely tisztázni lesz hivatott az 1699–1703 közötti magyarországi várrombolások történetét.

73 A várak köveinek felhasználására ld. a következő korai példát: Böki Paczoth Zsigmond, szatmári udvarbíró 1575. évi utasítása, amelyben felhatalmazza arra, hogy a romba dőlt erdői vár köveiből a szatmári várban kemencéket építtessen. XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Szerk.: KENYERES ISTVÁN. Budapest, 2002. (Fons Könyvek 2.) II. köt. 591.

*Levéltári források és rövidítések jegyzéke*

ÖStA FHKA HKA HFU RN	Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer
ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd.	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Hofkriegsrätliche Protokolle, Expedit Band
MOL A 14	Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Insinuata Consilii Bellici
MOL A 32	Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Litterae priva- torum
MOL A 35	Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus Expeditionum
MOL E 41	Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar (Pozsonyi) Kamarai Levéltár, Magyar Kamara Regisztratúrája, Litterae ad Cameram exaratae
MOL E 281	Magyar Országos Levéltár, Magyar Kincstári Levéltárak, Levéltárat nem alkotó fondok és állagok, Budai Kamarai Adminisztráció regisztratúrája, Berichte und Schreiben
MOL E 286	Magyar Országos Levéltár, Magyar Kincstári Levéltárak, Levéltárat nem alkotó fondok és állagok, Budai Kamarai Adminisztráció regisztratúrája, Buchhalterey Akten

# KÖNYVISMERTETÉS

PAVEL KOUŘIL – DALIBOR PRIX – MARTIN WIHODA

## HRADY ČESKÉHO SLEZSKA (A CSEH SZILÉZIA VÁRAI)

*Brno–Opava, Archeologický ústav Akademie věd ČR Brno, 2000.*

A magyarországi várkutatásban már ismert, de még komolyabb visszhang nélkül maradt a csehországi castellológusok immár öt éve megjelent nagyszabású munkája a jelenlegi Csehország területére eső történeti Szilézia várainról. A több mint 600 oldalas kötet egy viszonylag kis régió várainról a lehető legteljesebb képet nyújtja. Már nem is okoz meglepetést, hogy a csehek egy újabb színvonalas könyvvel álltak elő a várkutatásukról. Úgy tűnik, hogy a cseh várkutatás már utolérhetetlen színvonalra emelkedett Közép-Európában, és sem a magyar, sem a lengyel vagy a szlovák kollégák nem képesek lépést tartani vele. Mert ugyan melyik más közép-európai országban készült ilyen színvonalú könyv egy-egy kisebb régióról az elmúlt húsz évben?

A kötet jóval több, mint egy egyszerű várkatalógus, de több ez egy átfogóbb hely- vagy régiótörténeti munkánál is. A könyv szerkezetének ismertetése majd önmagában jelezni fogja, hogy mennyire sokoldalú és alapos (és egy divatos szóval is élve: interdiszciplináris) munkát végeztek a szerzők. Ha már a szerzőknél tartunk, ez esetben nem látszik szükségesnek külön-külön bemutatni őket. Bár nem akaródnak a három kutató közül kiemelni Pavel Kouřil, de éppen ő az, akinek több évtizedes szakmunkássága sajátos mesterjelként előre jelzi a színvonalat. Csak a tárgyalt kötet irodalomjegyzékében több tucatnyira tehető Pavel Kouřil hivatkozott szakcikkeinek, régészeti publikációinak száma.

A stílusosan a „Cseh korona földjeinek” (*Zemím koruny české*) ajánlott kötet elején a szerzők kiemelik, hogy a cseh Szilézia, bár az egykori korona alá tartozó harmadik összetevője volt a középkori Cseh Királyságnak, eddig meglehetősen elhanyagolt területe volt mind a történeti, mind a régészeti kutatásnak. Az utóbbi fél évszázad is legfeljebb annyi változást hozott, hogy több figyelem irányult a szláv erősségek felé, s ezáltal az azokra épült késő középkori várakra is egy-két esetben „sor került”. Érdemben azonban az utóbbi évtizedekig a klasszikus középkori kővárakkal nem foglalkoztak. Még szembevetőbb a lemaradás, ha összehasonlítjuk a lengyel vagy német „Szilézia-kutatással”. Természetesen a 19. századi, 20. század eleji történeti kutatás a cseh Sziléziát sem kerülte el. Ezek a túlnyomórészt helyi vagy németországi német kutatások termékei nagyon sok esetben túlhaladottá váltak, s leginkább az akkori forráskiadványok jelentenek ma is – időnként egyetlenként – használható támpontot.

A könyv fő céljait már maguk a szerzők ismertetik a bevezető fejezetben. Ebben bemutatják a tárgyalt régió, vagyis a cseh Szilézia elhelyezkedését és földrajzát. Leírják a két „szubrégió” jellegzetességeit is, ahol az egyik egy alacsonyabban fekvő, hagyományos települési terület, míg a másik „szubrégió” a hegység lejtőinek magasabb szintjén

lévő (300 m felett), a kolonizációval és a bányászat elterjedésével létrejövő, időben és térben is változó, újabb megtelepedésű körzetek együttese.

A kötet alapját adó katalógus 31 helyszínt ismertet. Ebben a várak a történeti nevük (ha volt olyan) cseh változatainak abc-sorrendjében következnek, természetesen minden esetben feltüntetve az egyéb névváltozatokat is. A várnév mellett szerepel a mai terület közigazgatási hovatartozása is. A „történeti adatok” alatt az egyes váraknál minden rendelkezésre álló forrás felhasználásával igyekeztek a lehető legteljesebb képet felvázolni. Ahol a középkorból, vagy a 16-17. századból sem volt semmilyen említés, kép vagy egyéb jellegű forrás az épületre vonatkozóan, ezt külön is megemlítik. Minden várhoz tartozik egy külön leíró és régészeti vonatkozású fejezet is. Külön kiemelendő, hogy sok esetben komoly régészeti publikációval is felérnek a leletanyag magas színvonalú rajzai és leírásai (igazából ezek ténylegesen régészeti publikációk). A közölt anyag eddig publikálatlan volt. Minden tétel végén egy időrendi összefoglaló van és egy saját, külön arra a várra vonatkozó, teljességre törekvő bibliográfia. Itt említem meg, hogy ez a kötet a cseh szakirodalomból ismert különféle erődítmények közül (hrad, tvrz, zámek) kizárólag a *hrad*-ként jellemzett épületeket tárgyalják. A történeti részből kitűnik, hogy az ismertetett területen számos *tvrz* (erősség, őrhely, erődített udvarház?) is volt, azok azonban nem kerültek a katalógusba.

A katalógust egy nagyon részletes történeti leírás követi. A történelmi ismertetést az első írott források megjelenésével indítják a 9. századtól és a 15. század végén zárják a cseh-magyar háborúkkal, amikor Mátyás királynak köszönhetően a helyi várállományt először érte jelentősebb szervezett pusztítás. A szerzők nagyon komoly munkát végeztek a történeti kutatás területén is. Minden lehetséges esetben hivatkoznak a forrásokra, s a cseh nyelvű fordítások mellett a lábjegyzetekben eredeti – német vagy latin – nyelven is idézik ezeket. Nem csak különféle várakról szól a könyv, hanem Szilézia történetének sokoldalúan megközelített képét adja. Megismerjük a politika- és gazdaságtörténetet, de alapos képet kapunk a sziléziai városok kialakulásáról, a település-szerkezet változásáról. Mindehhez fantasztikus mennyiségű forrásanyagot használnak, amelyhez nagyon jó bibliográfiát is kapunk a kötetet záró irodalomjegyzék elején.

Hogy ne csak dicsérjem, megemlítenék néhány hibát is. Természetesen ezek annyira jelentéktelenek a kötet előnyeihez képest, hogy talán kár is lenne foglalkozni velük, ha nem jelentene segítséget a könyv használóinak. Időnként nehéz összefüggést találni a szövegben szereplő adatok és az ugyanott hivatkozott kép között. Egy kiragadott példa (szerencsére még pár hasonló rémlik): Opavai Přemek herceg bizonytalan 1432. évi megtéréséről szóló mondat végén (489. o.) szereplő hivatkozás a 315. képre vonatkozik, amelyen Kobeřice-i Vilmos egy 1367. június 11-én kiállított oklevélről származó pecsétje látható. A szövegben sem rokoni, sem valamiféle szellemi kapcsolatokra nem tesznek utalást, de még az sem segít, hogy a pecsét a šternbergi Ágostonosok jelenleg Brnóban levő levéltárából származik. A nyomdahibák és elírások ezt a kötetet sem kerülhették el. Egy ilyen, sajnos zavaró elírást tartok fontosnak megemlíteni a 490. oldal felső negyedik sorában, amikor felcserélték a két opavai vajda nevét: I. Opavai Přemek helyett I. Opavai Přemysl szerepel (opavský vévoda Přemysl I.).

Érezhető hiány volt az egykori hercegségek időközben a határ túloldalára (Lengyelországba) került más, sok esetben ugyanazok által építtetett, átépíttetett várainról szóló információ. Ugyan nagyon sok helyen találkozunk említéseikkel, de ez nem elegendő egy egységes kép kialakulásához. A szerzők a szövegben – nagyon hasznosan – vastagabb szedéssel kiemelték a katalógusban szereplő várak neveit.

Mivel a szakirodalomban kevés hasonló jellegű – a várak sorsára és történetére koncentráló – mű van, érdemesnek tűnt egy részletesebb „kivonatot” készíteni a történeti részből, ami a kritikai ismertetés után következik.

### A morva-sziléziai határvidék a 12. század végéig

A morva-lengyel határvidék viszonylag későn, de meglehetősen váratlanul került a közép-európai történelem színpadára. Az első megbízható adataink a 9. század utolsó harmadából, egy anonim összeállításból származnak. A Bajor Geográfusként ismert szerző művében meglehetősen felszínes ismertetőtjét adja a Dunától északra fekvő területekről, több mint hatvan helynevet sorolván fel, melyek többségét azóta sem sikerült azonosítani. Az összeállítás neveiből kettőt – opolánok és holászcikok – lehet egyértelműen az Odera felső folyásához kötni, s a rövid kommentárokból az is kiderül, hogy az opolánoknak húsz, a holászcikoknak öt erődített települése volt. Miközben az opolánok területe – Opolsko – Felső-Szilézia szinonimájává vált, Holászia csak a Piast-féle várszervezettel kapcsolatban szerepel, a 12-13. század fordulóján már egy přemyslida provincia jelölése, míg a 13. század közepe előtt eltűnik, ugyanis nagyjából ekkortól a régió felveszi központjának nevét – Opava. Ezek a törzsek szállhatták meg a Jeseníky hegység északi lejtőjét és talán a Beszkidekét is, valamivel a 9. század fordulója előtt.

Természetesen a korai törzsek nem nélkülözték saját erődített településeiket, még ha az írott forrásokban szereplő „civitas” nem is feltétlenül tűnik megfelelő elnevezésnek. Közvetlenül a holászcikok törzséhez kapcsolható Vínó (Osoblaha környéke) erőssége, amely a szisztematikus régészeti feltárások szerint a kései 7. századtól indul. Az erődített terület nagyjából 0,5 ha, háromszoros, alapjuknál 2 m széles sáncrendszer védte. Már ekkor is kulcsszerepet játszott Hradec nad Moravicí (Hradec u Opavy, vagyis Opava melletti Hradec) vára. A területen már az őskor óta erősség állt, s a középkori megtelepülés legkésőbb a 8. század közepétől indult, s megszakítás nélkül állt fenn, amíg kővárrá nem alakították a 13. században. A Morva kapu északi előterét védte Landek vára, Odera és Ostravica összefolyásánál. Ettől még északabbra, a fő kereskedelmi út folytatásánál állt Chotěbuz-Podobora erőssége, amely viszont egy fontos folyami átkelőhelyet felügyelt. Míg a 8. század folyamán létesített Landek vára viszonylag kicsinek mondható a 0,61 ha-s területével, a chotěbuzi erődítmény már 1,8 hektárnyi területet foglalt el. Chotěbuz a 8. század második felétől keltezhető, s lakottsága egészen a 10. század elejéig követhető, majd egy rövid cezúra után újra majdnem száz évig használhatták, amíg szerepét és a régió irányítását át nem vette a tészini várhegyen felépített korszerű vár a 10. század végétől.

Arra a kérdésre, hogy ezen időszak alatt, vagyis a 9. század folyamán, Szilézia mely államalakulat fennhatósága alá tartozhatott, a régészeti leletanyag adhat választ. Chotěbuz feltárásai nagy mennyiségben szolgáltatnak déli eredetű tárgyi anyagot (szekercék, sarkantyúk, zabláknak, fülbevalók, stb.), s ezzel egyértelműen a Morva fejedelemséggel való kapcsolatra mutattak. Érthető, hogy az erősödő Morva állam erőteljes terjeszkedési politikája nem maradhatott hatás nélkül észak felé. Ugyanakkor Chotěbuzt nem pusztították el, hanem megszállták, s a Visztula felé való terjeszkedés kiindulópontjaként hasznosíthatták. A morva befolyást megerősíti egy morva harcos sírjának felfedezése is az opavai Hradec mellett, s hasonló eredményeket mutatott a Stěborčicei szláv temető kutatása is.

Ezek alapján úgy tűnik, a történelem színpadára éppenhogy fellépő holászcisi törzs rögtön a morva fejedelemség befolyási, illetve megszállási körébe került. További nagyszámú morva-jellegű lelet – a Morva-kaputól északra – arra mutat, hogy valamivel később, talán Svätopluk uralkodásakor, Alsó-Szilézia is morva fennhatóság alá kerülhetett, de legalábbis annak egy biztos befolyási területévé vált.

A rövid morva intermezzo hatása, akármennyire is erős lehetett, Szilézia további sorát nemigen befolyásolta. Az Odera mente igazából a cseh Přemysleknek köszönhetően vált a közép-európai hatalmi tér részévé. I. Boleslav fejedelem szállta meg a 10. század második felében a Prágán és Krakkón keresztül kelet felé vezető kereskedelmi útvonalat. Így valószínű, hogy Holászia legalább a 970-es évekig – a krakkói cseh hatalom megdöntéséig – cseh fejedelmek alá tartozott. Ugyanakkor, Opole és Olomouc esetével ellenétben ennek semmilyen nyoma nincs a környék régészetiileg megfogható anyagi kultúrájában, mint ahogyan Kis-Lengyelországban sem. Az erősségeket tekintve erre az időszakra stagnálás volt jellemző. Néhány elpusztult központot ugyan megújítottak (Chotěbuzt és Landeket biztosan), de a színvonal nem volt összemérhető az előző időszakéval.

A cseh államot a mély válságból végül Oldřich fejedelem (1012-1034) emelte ki, s a II. Mieszko halála után kirobbant lengyelországi pogány lázadásokat is kihasználva a csehek bosszút állhattak (legalábbis a krónikaíró Kozma szerint) a 10. század végén elszenvedett sérelmekért. A zavaros lengyel állapotokat sajátos formában rendezték a cseh fejedelem, I. Břetislav hadjáratai, amelyek során 1039-ben még Gnieznót is sikerült elfoglalni, és rövid időre hatalmas területeket szálltak meg az Odera medencéjében. A Német-Római Birodalom politikai érdekeit sértették ezek az egyoldalú cseh sikerek, így III. Henrik császár támogatásába vette Kázmért, az egyik lengyel fejedelmet, aki még ugyanabban az évben (1039-ben) céljául tűzte a lengyel állam megújítását. III. Henrik személyesen vezetett hadjáratot I. Břetislav ellen, s 1041-re sikerrel is járt, aminek Regensburgban kötött békeszerződés lett a végeredménye, de a csehek még így is nagy területeket tartottak megszállva Lengyelországban. Az altaichi évkönyvek szerint 1039 után még I. Břetislav tartotta kezében az Odera felső folyása menti opolei és boroszlói (wrocławwi) régiókat. A lengyeleknek csak valamivel 1054 előtt sikerült újra győzedelmeskedniük, amikor is Kázmér lengyel fejedelem kiűzte a cseh csapatokat. Ennek ellenére 1054 májusában Quedlinburgban mégis évi 500 talentumnyi ezüst és 30 talentumnyi arany adó fizetésére kötelezték, illetve Holászia területén egy kis enkláve – az Opava menti Hradecnél – megmaradt cseh kézen. Bár a quedinburgi megállapodás elviekben rendezte a határvonal ügyét is, és időleges megnyugvást hozott a határtartomány életében, ami a német-római uralkodónak tökéletesen megfelelt, azonban éppen III. Henrik kulcsszerepe miatt csak idő kérdése volt, mikor esnek egymásnak a két szomszédos szláv állam csapatai. A megalázó adófizetési kötelezettség végtelen provokációk forrásává vált, nyílt ellenségeskedéshez vezetve, és gyakran katonai összecsapásokban végződött. Már 1060-ban II. Bátor Boleslav sikertelenül ostromolta az Opava melletti Hradecet. A szerény, de veszélyes cseh előretolt helyőrség irritálta a lengyel nagyhatalmi ambíciókat. A cseh fejedelem, Vratislav vezette 1068-as támadás újra kiprovokálta a császár beavatkozását, akinek a közvetítési kísérlete ezúttal azonban a lengyelek makacsságán bukott meg. Az elindított nyílt intervenciót IV. Henrik saját belső gondjai – szász felkelés – miatt állította le. A váratlan fordulat akkor jött el, amikor az 1079-ben elűzött és Magyarországra menekült II. Bátor Boleslav helyére Vladislav Heřman (Władisław Herman, 1079-1102) került, aki baráti viszonyokat ápolt a cseh II. Vratislav fejedelemmel. Ráadásul az utóbbi lánya, Judit – Kozma tudósi-



tása szerint – az 1085-ben királlyá koronázott Vladislav felesége volt. Elég volt azonban 1092-ben a közben ugyancsak királlyá koronázott Vratislavnak meghalnia, s a viszály újra feléledt. Vladislav – valószínűleg Šetěch palatinus befolyása alatt – megtagadta az évi adó fizetését, cseh részről viszont II. Břetislav szívesen nyújtott menedéket a lengyel uralkodó nagyszámú hazai ellenfelének. Természetesen hamarosan következett a nyílt fegyveres összeütközés: 1093-ban csehek a balparti Sziléziát szállták meg, a lengyelek viszont Morvaországot pusztították. 1096-ban II. Břetislav megerősítette a csehek pozícióit, megostromolva Kladskót (Kłodzko), kifosztva Bardo nad Nisou várát, s attól keletebbre Kamenec (Kamieniec) néven újat építetve. Közben a lengyel király Šetěch halála után a fiaival küszködött, s lecsendesítésük érdekében 1099-ben kezükre juttatta Lengyelország nagy részét. 1103-ban a már ismert forгатókönyv szerint II. Bořivoj végigpusztította a lengyel Sziléziát, ekkor már az olomouci helytartó, Svatopluk is segítette, erre viszont a következő évben a lengyel seregek észak-morvaországi területeket szálltak meg, viszont további előnyomulásuk során súlyos vereséget szenvedtek. A nem túl sikeres lengyel kísérlet ellenére Svatopluk II. Bořivoj félreállítását kezdte tervezni. A prágai trónhoz vezető első lépcsőfokként koalíciót kötött, vagyis egy addig elképzelhetetlennek tűnő szövetséget kötött III. Ferdeszájú Boleslaval (Bolesław Krzywousty), természetesen odaígérve az összes határmenti várat. Ehhez még Kálmán király támogatását is megszerezték. A szövetség már két év múlva véget ért, mert Boleslav felismerve a realitásokat inkább elfogadta II. Bořivoj ajánlatát, s Kamenec (Kamieniec) váráért cserébe kivonta csapatait a cseh területekről. Svatopluk erre maga ostromolta meg Prágát. Az elkövetkező majd évtizedes háborúskodásnak egy találkozó vetett véget, amikor Vladislav cseh fejedelem és testvére, Soběslav békét kötött III. Ferdeszájú Boleslaval a Nysa folyó mellett. A lengyel fejedelem az Odera felső folyásának és a kedvező fekvésű Kamenecnek (Kamieniec) megszerzésével végre biztosította a veszélyeztetett kladskói (Kłodzko) bejáratot. A lengyel túlsúly a konfliktus utolsó éveiben jelentősen lecsökkentette a Přemyslek helyi ambícióit, s Vladislav megelégedett a már régebben megszerzett opavai (Hradec u Opavy) enklávával. Szilézia ezzel a lengyel befolyási övezet szerves és vitathatatlan részévé vált. Érdekes módon a Sziléziában megújuló cseh-lengyel harcokhoz a Magyarország elleni – a Sajó menti csatában (1132. július 22.) súlyos lengyel vereséggel végződő – lengyel támadás vezetett. II. Béla komoly diplomáciai sikereit jelzi, hogy I. Soběslav háromszor is vezetett hadjáratot Lengyelországba magyar szövetségese érdekében (az ügy háttérében a trónkövetelő Borisz herceg ármánykodásai álltak). Részben III. Lothar császár nyomására I. Soběslav és III. Ferdeszájú Boleslav újabb cseh-lengyel békeszerződést kötöttek Kladsko (Kłodzko) várában, a kortárs krónikások beszámolóit szerint.

A közvetlen lengyel-cseh összeütközések viszonylag kis területen – a kladskói völgy és a Morva-kapu között – zajlottak. Ez volt az oka annak az egyedülálló jelenségnek, hogy egy szűk földrajzi folyosón, a mai Ostrava és Krnov (Jägerndorf) között páratlan sűrűségű várhálózat jött létre. A régi központok (Landek és Hradec u Opavy) mellé számos új erősség alakult még a 11. század közepe előtt: Opava–Kylešovice; Opava–Jaktař; Cvilín nad Úvalnem és Holasovice. Az írott források szűkössége miatt leginkább régészeti kutatással lehet ezekről bővebbet mondani. Az opavai Kylešovice várát az Opava folyó holtága által határolt földnyelven építették fel, ez igazából Szilézia egyetlen síkvidéki jellegű erőssége. Az egyrészes vármagot 18 m széles rácsos szerkezetű sánc védi, amelynek külső síkját egy kőfallal megerősítették. A belső lakó-, műhely és gazdasági épületek valószínűleg ugyancsak fából épültek. Úgy tűnik az erősség 10-11. században

alakult, amit egy erődítetlen 9. századi település előzött meg. A csökkenő mértékű lakottság a 12-13. század fordulójáig követhető, többek között megfogható volt egy, a vár részleges megújításával járó fázis is. A sánc méretei és szerkezete, amely a cseh földeken ritkának számít, északi – lengyel – hatásra mutat. Egy, a vár közelében előkerült és azóta nagyrészt elkallódott depóelet összetétele amellelt, hogy egy kiterjedtebb váralja települést is sejtet, megerősíti a lengyel kapcsolatot.

Civilinben, egy a már őskortól kezdve erődített helyszínen alakult ki egy szláv erősség, amely viszont az őskorinak csak egy kicsi – legmagasabban fekvő – részét hasznosította. A még így is szokatlanul nagy kiterjedésű vár régészeti leletanyaga – bár még mindig közöletlen – a 10-11. századra mutat, s még a 11-12. század folyamán is fennállhatott. Teljesen azonos a keltezése az Opava-Jaktař melletti Kostelní kopec (Templom-hegy) tetején épült erősségnek. Itt a múlt századi földmunkák pusztításai nehezítik a kutatók dolgát, de a szórvány kerámia 9. századi eredetet, 10-11. századi virágkort, és 12. századig tartó használatot jelez. Egyes feltételezések szerint az Osoblaha melletti Dívčí Hrad jelenleg is álló reneszánsz várkastélya is egy korábbi szláv erősségre épült, amelyből egy hatalmas sánc és árok maradt meg. Régészeti kutatás hiányában ez megmarad feltételezésnek. Szerencsésebb helyzetű a történeti és régészeti szakirodalomból is jól ismert, az egykori törzs nevét őrző Holasovice vára. Az itt feltárt templommaradványok és soros, csontvázas temető a 12-13. századra keltezik a lelőhelyet. IV. Adorján pápa egy 1155-ös oklevele a vár funkciójára is rávilágít, megemlítve, hogy ez a Piastok egyik vártartományának székhelye volt. A holasoviceihez hasonló vártartományi várak gyakorlatilag megfelelnek a Magyarországon ismert ispánsági váraknak (így a cseh kastelánsky hrad – ispánsági vár, kastelánia – vártartomány vagy várispánság, kastelán – várispán). Ezek a várak az Odera felső folyásánál a 10. század végén vagy a 11. század elején épültek, s a hadi és gazdasági funkciók mellett fontos szerepet játszottak a helyi és a távolsági kereskedelemben. Nagy a valószínűsége, hogy Kylešovice a lengyel Piast vártartomány egyik székhelye volt, csak a szerepét később átvette a 11-12 km távolságban levő korszerűbb Holasovice. Könnyen elképzelhető, hogy egy olyan klasszikus esetről van szó, amikor a régi törzsi erősséget áthelyezik, hogy az új állam egy vártartományának székhelyévé alakuljon, amire cseh, morva, luzsicei vagy lengyel környezetből számos példa ismert.

A várak mellett a települések többsége erődítetlen – nyílt – falu volt, leginkább művelhető, jól termő síkvidékeken, a vízfolyások közvetlen közelében, általában 250-300 méteres tengerszint feletti magasságban, ami az Opava völgyének felel meg. A magasabban fekvő területekről, például Těšín (Cieszyn) körzetéből, máig nem ismert egyetlen egy korabeli település sem. A hiányosan megismerhető szláv településszerkezetet egészíthetik ki a még szórványosabban ismert temetkezések (Hradec és Holasovice templom körüli temetői, illetve Hněvosice és Stěbořice temetkezései).

A Piastoké mellett a cseh várszervezet eltörpült. Igaz, hogy a hegyekre támaszkodó rendszernek nem is volt szüksége több elemre. A várszerkezet központi pillére az opavai Hradec volt. E vár 1039 előtt kerülhetett cseh kézre, amikor I. Břetislav megszállta Lengyelország opolei és boroszlói (wrocław) tartományait. Az 1054-es quedlinburgi békeszerződés alapján Hradec már hivatalosan is egyike lett Csehország határvárainak. Békeidőben az itt futó kereskedelmi utat és a közeli vámszedő helyet őrizte. Az írott források alapján 1155 és 1160 közé tehető a várhoz tartozó területek annexiója. 1155-ben még lengyel várispánságként említik, míg 1160-ban, a hradeci premontrei monostor alapítólevelében említik a Hradec melletti vámszedőhelyet. Még a 12. század közepe

előtt Hradecet a přerovi vártartományhoz csatolták, ugyanis az egykori vártartomány – Holászia – jelentős része lengyel kézen maradt.

A megszilárdult *status quo* lényegében változatlan maradt a 12. század utolsó negyedéig, amikor az örgrófi rangú, fiatal, de ambiciózus Přemysl, kihasználva az adódó erőfölényt, egy váratlan rajtaütéssel 1179 körül elfoglalta Holászia vidékét. Ezen esemény felborította az addigi egységes adminisztrációt, s ezzel a 12. század vége előtt három viszonylag független területi egység jött létre a Morva-kapu északi előterében. A legnyugatibb Otmuchów területe a boroszlói (Wrocław) püspökségen keresztül kapcsolódott Alsó-Sziléziához, Holászia a cseh államhoz került, Těšín (Cieszyn) régiója viszont Opole és Krakkó felé orientálódott.

### Opava a 13. században

A 13. századi változások legmélyrehatóbbak a Přemyslida irányítású Holásziában – az opavai régióban – voltak. Egy 1201 tavaszára keltezhető privilégium szerint I. Přemysl Ottokár átengedte az olomouci püspökségnek a holásziai tizedeket. Ezzel a lépéssel leginkább a cseh állam hatalmi túlsúlyát jelezte a morva-sziléziai határ menti területeken. Ugyanakkor ez a Felső-Szilézia irányú přemyslida terjeszkedés záró eseményeként is felfogható, mert egészen a 12. század utolsó negyedéig ez a terület a boroszlói (wrocławwi) egyházmegye szerves részét képezte. Bár a Piastok válaszlépései nem ismertek, egyáltalán nem valószínű, hogy önként lemondtak volna a jól jövedelmező régi területeikről. A lengyel püspökség területi és jogi integritása érdekében Vavřinec püspök lépett fel. Az olomouci Róbert püspökkel jó barátságban lévén a cseh belső világi-hatalmi harcok rendezésébe befolyva, s végül a pápai közreműködést is megszerezve, 1229-re végül elért valamit. Azonban a IX. Gergely által kihirdetett verdiktum igazából rögzítette a *status quo*-t. Vavřinec magatartása még ezek után is több mint korrekt maradt Róberttel szemben, aminek hátterében többen komoly juttatásokat sejtene.

A feljebb bemutatott rövid eseménysor természetesen ezzel nem zárult le, ennek ellenére az egyházi jövedelmek átruházása, amelyekről a cseh királyok bőkezűen rendelkeztek, jelentősen nem változtatott a helyi hatalmi és társadalmi helyzeten. Azon inkább Vladislav Henrik (Vladislav Jindřich) tevékenysége alakított számottevően, aki morva örgrófként folytatta testvérének gazdasági és jogi reformokat meghonosító politikáját. Gazdasági szempontból legjelentősebbnek a tehetős királyi városok korai kialakulása és terjeszkedése tekinthető, amelyek közül Bruntál, Opava és valószínűleg Glubczice a korabeli cseh állam legkorábbi városi településeihez tartoztak. A Jeseníky-hegység bányászatának fellendülése a sikeres kolonizációs folyamattal párhuzamosan erőteljesen átformálta az opavai régiót még a 13. század közepe előtt. A társadalom dinamikus fejlődése a terület közigazgatásának reformjaiban tükröződött, amelyből a megerősödő nagyobb városok már követelték saját részüket. A városokra vonatkozó első közvetlen írott említés 1223-ból van, eszerint már tíz év telt el a Bruntál város jogaival rendelkező Uničov alapítása óta. Mindezek alapján a terület legfontosabb városa Bruntál volt, amelynek ma is látható városias középkori magja azonban nem teljesen esik egybe az alapításkori településsel. A központtól 3 km-re található Staré Město már a nevében is az eredeti központra utal, s bár nem igazán városias, a településen uralkodó, stílusában a 13. század második harmadára keltezhető Nagyboldogasszony-temploma megerősíti

ezt az elképzelést. A későbbi központ 13. század végén elkezdett, s a 14. század első felében befejezett plébániatemplomát még évszázadok múltán is maga mögé utasító Staré Město-i egyház egy egyutcás falu központját alkotta. Nyilvánvaló ezek után, hogy a városi kiváltságlevél egyáltalán nem járt rögtön egy településkép városiassá alakulásával. A város alapításának komoly céljai voltak. Amellett, hogy a cseh állam ezzel lezárta a boroszlói püspök nagyszabású kolonizációs terveinek útját, fontos alapot jelentett a Hruby Jeseník hegység akkoriban felfedezett aranylelőhelyeinek kiaknázásában. Ezt Bruntál város 1287-es pecsétjén szereplő bányászfigura is elárulja. Bruntál meggazdagodásának megvoltak az alapjai: a változó személyi kiváltságok mellett a városhoz tartozott egy vámhely, kereskedelmi szabadság meglehetősen nagy területen, és telepítési szabadságok. A város kiváltságait 1306-ban és 1325-ben megerősítették, és gyakorlatilag 1352-ig Bruntál volt a magdeburgi jog felső székhelye Észak-Morvaországban.

Az 1220-as évekre még egy város tűnt fel a cseh Szilézia területén. Alapításának *ante quem* időpontját I. Přemysl Ottokár 1224-es oklevele adja, amelyben már opavai polgárokat említenek. Mégis, a hely jelentőségének legjobb bizonyítéka az, hogy már 1220-ban találkozunk az „*Opaviensi prouincia*” elnevezéssel, és a század közepére ez az elnevezés teljesen átveszi a régi – Holászia – név helyét. Ugyanakkor, mivel a magdeburgi jog „anyavárosa” Bruntál lett, ezért Opava alapítása nem tehető 1213 elé. Opava városának a távolsági kereskedelemben volt nagyobb szerepe, ugyanakkor a szomszédos Hlubčicében volt egy vámhelye is. Érdekes, hogy a legfőbb export-árucikk a bor volt. Az opavai polgárok rendelkeztek továbbá szabad ingatlan adásvételi joggal. Hlubčice szerepe már bizonytalan. Ugyan a vámhely már a 13. század húszas éveitől itt volt, mégis a település városi jellegéről az első tudósítás 1253-ból származik, amikor a királyi alkamárás, Cvilíni Beneš, hlubčicei joggal várost alapított Horní Benešovban. Ugyancsak kevés forrás áll rendelkezésre Krnov (Jägerndorf) kezdeteiről. I. Vencel egyik oklevelében ugyan említi önálló településként, de annak ellenére, hogy egy egész körzet névadó helye, semmi konkrét adat nincs a városi jellegéről. Alapítása minden jel szerint a 13. század második harmadának végére tehető, a Nizky és Hruby Jeseník északi lejtőinek, illetve az Opava és Opavica folyók felső folyásának kolonizációs folyamataival összefüggésben. Horní Benešov lehetőségeit már kezdettől behatárolták Bruntál és Krnov (Jägerndorf) közelsége, illetve a mezőgazdasági tevékenység korlátozottsága. Ugyanakkor ez az egyetlen olyan város, amelynek megmaradt az eredeti alapítóokmánya 1253-ból. Jogilag ugyan a király, gyakorlatban azonban Cvilíni Beneš alapította. Éppen ez vezetett ahhoz, hogy hamarosan a Benešovi urak örökségének részévé vált, majd a 14. század első negyedében az opavai vajda kezére került, s mindezek miatt már nem játszhatott komolyabb szerepet a régió további gazdasági fejlődésében.

Még néhány további, városi jogállást mutató települést lehet megemlíteni. II. Přemysl Ottokár alapíthatta Hlučint még az 1270-es években, de csak 1303-ban találkozunk először a nevével. Klimkovice helyzete még bonyolultabb, ugyanis az első említése 1364-ben egyértelműen a Kravafei urakkal hozza kapcsolatba. Ugyanakkor a címerben levő oroszlán és a település német neve – Königsberg – egykori királyi alapításra utalnak, talán ugyancsak a 13. század utolsó harmadában. A – stratégiailag kiemelkedő területen – hirtelen nagyszámú város alapítása mögött nem feltétlenül a přemyslida dinasztia céltudatos gazdasági és települési politikáját kell látni. Mivel az előnyös helyzetű városok szoros kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki az ugyancsak dinamikus fejlődésű Odera menti régióval, nem meglepő, hogy a 13. század végére Opavát már települések sűrű és

viszonylag egységes hálózata fedte. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy jogilag a városok többsége soha nem érte el a királyi városok rangját és függetlenségét, mert a városi földek felett a nemesek rendelkezhetek.

Az időszak várai közül természetesen Hradec nad Moravicí volt a legjelentősebb. A tartományszékhelyi funkciókat ellátó erősség a 13. század folyamán gyakran váltott tulajdonost, s különböző főnemesi családok kezén volt. A várat 1240-ben megszerző Deblíni család birtokolhatta a legtovább, talán egy negyed századig. Valószínűleg ők építették át a már elavult épületet, klasszikus középkori vár jellegét adva.

Átépült ekkoriban a Krnov melletti Cvilín vára is. A szabályos négyzetes alaprajzú vár déli sarkában egy hengeres őrtornyot emeltek, bár a kivitelezés egyes elemei archaikus vonásokat mutatnak. Kézenfekvő az építkezéseket a feljebb említett Beneš alkamarással hozni kapcsolatba, aki viszont a 13. század 70-es éveiben kegyvesztett lett, s várfogságba került. Ezzel egyidőben a család jószágainak többségét elkobozták, a családi fészeknek számító Branice kivételével, s így Cvilín is királyi tulajdonba került.

II. Přemysl Ottokár várépíttető tevékenységének eredménye Edelštejn vára is az Arany-hegységben (Zlatý Hory). A várat I. Opavai Miklós 1281-es oklevele említi, amikor azt kártérítésként adományozza a boroszlói (wrocław) püspökségnek, néhány familiárisa hatalmaskodásai által okozott károkért. A vár a 13. század harmadik negyedében épülhetett, s méretei, különleges helyzete – az Arany-hegység védelme, és az opavai fejedelem rendelkezése mind arra mutat, hogy ez is királyi alapítás volt.

Bruntál egymérföldes jogának érvényességi határán, a morva-sziléziai határvidéken épült a 13. század közepén Freudenštejn vára. A szárazon rakott monumentális várfal viselte a védelmi feladatok nagy részét, s az erősség egyszerűsége provizórium-jellegű használatra mutat. A vár a jeseniki kereskedelmi út egy szakaszát ellenőrizte a ritkán lakott és bizonytalan hatalmi helyzetű területen, ugyanakkor a Hruby Jeseniky hegység belsejébe irányuló cseh expanzió alapját is jelentette. Ugyan a források nem emlékeznek meg a várról, Bruntál 1213-as alapításával összefüggésben lévén, valószínű, hogy tartományi erősség volt, a régészeti leletek alapján II. Přemysl Ottokár uralkodásának kezdeteire keltezhető.

Hasonló egymérföldes távolságban a közeli várostól, Krnovtól található Luginsland vára, a régi települési terület legszélén. Régészetiileg ez is inkább a 13. század második felére – 14. század második negyedére keltezhető. Archaikus jellege alapján ezt a várat is a helyi – Nyugat-Opavai hegyvidék – kolonizációs folyamattal hozhatjuk összefüggésbe.

A két vár alapján már kiderült, hogy a 13. század első felében komoly betelepítési folyamat indult meg Opava nyugati területein. A hegyvidéki régió leginkább a bányászattal válhatott vonzóvá, ennek központjává viszont – a ritkán lakott területen – Bruntál bányaváros vált. A szélsőséges körülmények és Bruntál áthelyezése lelassította a kolonizációt, de a század második felének újabb betelepülési hulláma stabilizálta a város helyzetét és a középkori településhálózat alapjait.

A tartományi várak hálójá korábban védelem nélkül hagyta Opava délkeleti sarkát, ezért éppen itt épült fel az egykori királyi vár, Fulnek, amelynek létezését először egy 1371-es adat igazolja, felépítését mégis már a 13. század végére tehetjük.

A morva-sziléziai határvidék hat vagy hét uralkodói vára a Přemyslida dinasztia erejét és hatalmát jelképezte, és a városok sűrű hálózatával együtt a helyi hatalom olyan szilárd alapját adta, amely képes volt ellenállni a szomszédos területekről kiinduló terjeszkedési kísérleteknek. A kialakult várhálózat fontossága teljes mértékben megmutat-

kozott a tatárjárás idején, amely 1241-ben Sziléziát is elérte, s jelentős károkat okozott Opavának is. Mégis, a várhálózat fejlesztésének még erősebb lökést adott az 1253-as lengyel-orosz támadás, amely pedig a babenbergi örökséért folytatott, a Přemysl és az Árpád-ház közötti küzdelemnek csak egy kisebb fejezete volt. Az ipatievi évkönyv számol be részletesebben a betörésről – orosz szemszögből –, s a leírásból jól látszik, hogy Dániel Romanovics halicsi fejedelem csapatai fennakadtak a városi erődítményeken és a kisebb várakon is. Opava és Hlubčice sikeresen szállt szembe a támadókkal, de a vitatott azonosítású Násile vára is eredményesen feltartóztatta a lengyel-orosz csapatokat, pedig valószínűleg egy másodrendű erősség lehetett.

A kulcsfunkciókat természetesen még most is, ahogy a kezdetektől fogva is a királyi várak birtokolták, amelyek közül leginkább Hradec nad Moravicí emelkedett ki. Az uralkodói erősségek sűrű hálózata kétségtelenül tekintélyes védelmi rendszert képviselt. Opava – már csak fekvésének köszönhetően is – sajátos ugródeszkát jelentett a cseh terjeszkedésnek a Piast tartományok irányába. Természetesen nem véletlenül éppen itt ért véget II. Přemysl Ottokár poroszországi keresztes hadjárata 1255-ben, s ugyancsak a város jelentőségét mutatja, hogy a következő év júliusában itt látták vendégül a birodalmi gyűlés tagjait. Az opavai terület rendhagyó helyzetét – a többi Přemyslida provinciával összehasonlítva – közvetve az is dokumentálja, hogy Přemysl házasságon kívüli fia, Miklós, 1269-től az Opava ura (*Nicolaus dominus Opauie*) címet viselte. Ez a szokatlan titulus minden jel szerint rendelkezési jogára utal a királyi uradalmak egy része felől, s így nem jelentett öröklési jogokat a területre, és valószínűleg még nem jelentette Opava hercegséggé válását, amit a király 1271-es adománylevele is alátámaszt. Mindenesetre ezzel megmutatkozott a későbbi fejlődés útja.

Érdeemes átnézni az opavai egyházzervezet főbb pilléreit is. Még a 12. század utolsó évtizedeiben a tartomány területén megjelentek a johannita lovagok, akikről azonban az első hiteles forrás 1213-ból van. A különféle 13. századi kiváltságok közül említésre méltó az 1243-as megerősített hely (vár?) építését engedélyező oklevél. A rend jogait II. Přemysl Ottokár az 1260-as években megerősítette. Még a 13. század elején telepedett meg Opavában a konkurens német lovagrend is, akiket I. Přemysl Ottokár támogatásával a király testvére, Vladislav Henrik hívott be, s 1204-ből már egy rájuk vonatkozó pápai megerősítő oklevél is ismert.

A tartomány gazdasági fejlődésében jelentős szerepet játszottak a szerzetesrendek is. A legjelentősebb birtokokkal Opava területén az olomouci Hradisko premontrei monostora rendelkezett. Az 1201-ben említett opavai kocsma mellett övék voltak Střelná kiterjedt erdősegei. Az ő versenytársaik voltak a velehradi ciszterciek, akik kiemelkedő ipari tevékenységgel a tartomány leggazdagabb egyházi intézményévé váltak és 1270-re már húsznál is több faluval rendelkeztek a hercegségben. A birtokok ilyen mértékű koncentrációja szükségessé tette egy helyi irányító-hivatal létesítését Stěbořicében. A nagyobb intézmények mellett számos más, kisebb, s nem feltétlenül opavai székhelyű egyházi intézmény is kapott kisebb-nagyobb adományokat a hercegségek területén, de – a gazdasági és a társadalmi életre való befolyásukkal – egyik sem versenyezhetett az olomouci püspökséggel. Számos falu mellett Olomouc birtokolta az osoblahai uradalmat is, amit Róbert püspök hivatala alatt, valamikor 1240 előtt szerezhettek meg. Bár hét év múlva a morva őgróf, Přemysl Benešovi Andrásnak adományozta ezt a területet, mégis 1253-ra rendezték a vitatott birtokok jogi helyzetét és megerősítették Olomouc helyi jogait. A vita eredményes lezárásával intenzív betelepülés indult meg, amely csak részben épült a

régi településhálózatra. Bruno püspök 1267-es testamentumából kiderül, hogy 1253-hoz képest kilencel nőtt a helyi falvak száma és Osoblahát városi rangra emelték.

Olomouc osoblahai összefüggő birtokteste a püspökség gazdasági alapjának egyik legfontosabb eleme lett, s megszerzése a 13. század harmadik negyedében a püspöki familiárisok céljává vált. A legsikeresebb ebben a Fulštejni család volt, amelynek első tagja, Fulštejni Herbert étékfogóként szolgált a püspöki udvarban. A magas tisztség megmutatkozott a család új székhelyének kiépítésében is, amit 1255-ben említenek először. Bruno püspök azzal a feltétellel engedte át Fulštejn várának felét Herbertnek, hogy a tulajdonjog tartósan az étékfogói szolgálathoz lesz kötve. Fulštejn kezdeteit nagyon részletesen tárgyalja az 1275. április 30-i eladási szerződés, amelyből kiderül, hogy a káptalan jóváhagyásával Bruno eladta a vár felét Fulštejni Eriknek és testvérének, Jánosnak 250 opavai grivnyáért. Az írott forrásokat áttekintve a vár kezdeteit egyértelműen 1249 és 1253 közé lehet tenni, ugyanakkor régészetileg ez a periódus nem nagyon fogható meg a helyszínen. Ennek talán az lehet az oka, hogy a 15-16. század fordulóján az épületegyüttest szinte az alapjaitól kezdve átépítették, ezzel elrejtve Herbert székhelyének alaprajzát. Jelenleg csak annyi biztos, hogy a 13. századi vár ebben az esetben is egy korábbi – őskori – erősség akropoliszát hasznosította. Bár a Fulštejni család nem volt az egyetlen hűbérese az olomouci püspökségnek, a többi jóval szerényebb rezidenciákkal dicsekedhetett. Talán ilyesminek a nyomait jelzi a Dívčí Hrad reneszánsz várkastélya előtti sáncárok és a mögötte található várfalszakasz három, befelé fordított toronnyal. Sajnos azonban a források ezt nem erősítik meg. Hasonló problémával találkozunk Medlice váránál, amelyről az olomouci püspökség familiáris könyveiből kiderül, hogy 1317-1320 között ez a vár Šternberki Zdeslav kezén volt. Ugyan már 1249-ben találkozunk Medlicei Lajos névvel, nem lehet kétséget kizárva hozzá kötni a vár alapítását.

Osoblaha kapcsán ki kell térni egy modern tragédiára is. A múlt század 50-60-as éveiben az érvényes törvények, valamint a műemléki szakértők és hivatalok tiltakozása ellenére a város történeti belvárosát teljesen átépítették. Ezzel teljesen megsemmisítették az egykori beépítettséget, lebontva többek között a különleges Mária Magdolna templomot (milyen ismerősen cseng ez a titulus!) és az ún. fejedelmi ház maradványait, amely a város nyugati szélén állt a városfalakon belül, az egykori Felső-kapu közelében. Valószínűleg ezt a megerősített házat említi Bruno püspök 1275-ös levele. A püspöki városi rezidencia egykori kinézetét egy 18. századi metszet adja vissza nagyvonalakban. Az épületegyüttes magját akkor egy négyszögletes, többrészes ház alkotta, mellette pedig egy erőteljes hengeres torony állt, magas hegyes toronysisakkal fedve. Természetesen ez a ház nem hasonlítható össze Fulštejnek székhelyével, mégis a püspökségnek az egyházi intézmények közötti kiemelkedő rangját szimbolizálta.

A 13. század közepéig a földesúri uradalmak igazából elég provinciális szinten mozogtak. Röviddel Holászia Csehországhoz való csatolása után megjelentek az első előkelőbb családok képviselői. Egyikük – Morkovicei Semislav – valamilyen hivatalt viselhetett az opavai Hradecben, s ezzel összefüggésben szerezhette meg a dél-opavai viszonylag kiterjedt, de elsősorban erdőségek borította birtokait. 1222 előtt a morva örgróf, Vladislav Henrik bizalmába férkőzött Kloubuki Lev, Medlovi István és Trnavai Wernhard. Mégis, a tartomány előnytelen fekvése miatt nem tudta felkelteni a morva arisztokrácia érdeklődését, ezzel azonban lehetővé tették a helyi – „alsóbb” – nemesség felemelkedését, amely a 13. század második felére már számos jelentős hivatalt betöltött. E nemesség várai közül, mint a tartomány első magán kövére, Velké Heraltice érdemel

említést, amely még II. Přemysl Ottokár idejében épülhetett. Első említése 1295-1296 tájáról származik, amelyben éppen az eladományozásáról esik szó. A heralticei erősség egy kis uradalom központja volt. Alaprajzilag egy szabályos elrendezésű négyszögletes vár, 2 m vastag körítőfalakkal, 9,4 m átmérőjű őrtoronnyal az egyik sarokban és vele szemben egy hosszú téglalap alaprajzú palotaszárnyal. Az épületegyüttes építtetője kétségtelenül a közeli Cvilín várat vehette alapul, ugyanis Heraltice annak egy kicsinyített mása. Sok vonása alapján építtetőként leginkább Heralticei Vojslav jöhet szóba, aki a király híres „vas lovasságához” tartozott.

A 13. század közepétől Opava területén megtelepedő idegen eredetű főnemesség első sorban II. Přemysl Ottokár terveinek megvalósításában segédkezett. Komolyabb szerepet játszott a tartomány életében a Strakonicei Bavorov-család, illetve a Rožmberkek. Az utóbbiak telepítették be a prudniki enklávé. Nem hagyható ki a felsorolásból Fulštejní Herbert. Mégis, talán a legfontosabb helyet a tartomány 13. századi történetében a Benešov család foglalta el, amely már az 1240-es évektől részt vehetett Opava életében, és talán az 1248-1249-es felkeléssel összefüggésben jelent meg. Az első közvetlen rájuk vonatkozó adat Horní Benešov 1253-as alapítása. Beneš akkor már a tartományi birtokok kezelője volt, királyi alkamarás, de ugyanakkor kitűnt a harcokban is. Az 1253-as lengyel-orosz támadáskor ő irányította Opava város védelmét, de részt vett a szerencsétlen bajorországi hadjáratban is 1257-ben, amikor más urakkal együtt beragadt Mühldorf mellett az Inn folyónál. Kilenc napig állt ellen a túlerőnek, amivel szabad elvonulást nyert magának és a társainak is. Annál meglepőbb Beneš Veveří várában való bebörtönzéséről szóló adat, ami állítólag az életébe is került. Úgy tűnik, hogy a legendák övezte történetből már soha nem lehet kideríteni a lovag sorsában bekövetkezett ennyire drámai fordulat okait. Apja kudarca ellenére II. Beneš megtartotta és tovább gyarapította a családi örökséget. Sajnos a Horní Benešov városából kiinduló kolonizációról nincs elegendő forrás. A többi területen az úr a fejedelmekhez mérhetően viselkedett. Erre számos egyházi intézmény javára (többek között a Hradiskói premontrei monostor részére) tett nagylelkű adomány utal. Az adománylevelekben szereplő helynevek alapján nagyjából meg lehet húzni a családi uradalom határait. A jogi intézmények valószínűleg Horní Benešovban székelték, ahol ugyanakkor nem volt földesúri rezidencia. A 13. század második harmadában ezt a szerepet Cvilín vára töltötte be, majd Beneš 1265-ös halála után a székhelyt áthelyezték a közeli Branicébe, az Opava bal partjára, ahol II. Přemysl Ottokár idején kisebb várat építettek, amelynek maradványait alaposan elrejtette a mai sörfőzde. Beneš sikeres karrierje előnyösen befolyásolta a többi családtag előmenetelét. Így Benešovi Drslav is, bár csak 1255-ben szerepel a tartománnyal összefüggő ügyekben, hamarosan már „opavai” előnévvel szerepel a forrásokban. Drslav jelentőségét mutatja, hogy a fiai, Vok, Zbyslav, Beneš, János és Jaroslav tekintélyes birtoktestet kaptak Kelet-Opavában. Ráadásul a legidősebb, Vok, aki 1269-ben Kravařében telepedett le, feleségén, Annán keresztül I. Opavai Miklós herceggel állt rokoni kapcsolatban. A benešovi uradalmak eredete 1263 elé nyúlik vissza. Igazából még az sem tisztázott, hogy hol volt az eredeti családi központ. Formálisan nem zárható ki Dolní Benešov, de hasonló eséllyel szóba kerülhet a Štítina melletti Přerovec, amely határában egy egyszerűbb – régészetileg a 13. század első felére keltezhető – föld-fa szerkezetű erősség volt. Talán egy átmeneti építmény lehetett, amely csak addig játszott a családi központ szerepét, amíg a családtagok nem osztozkodtak meg, és Štítinában nem épült fel a korszerű kővár, amellyel értelmetlenné vált a přeroveci korszerűsítése.



Összefoglalva Opava 13. századi történetét, érdemes kiemelni a század végére elért fejlődés háttérében álló tartományi városok kialakulását, a Zlaty Hory, Bruntál és Horny Benešov környéki fejlett mezőgazdaságot és nem utolsósorban a széleskörű kolonizációt. A dinamikusan fejlődő társadalom kihatott a városok további fejlődésére is. A kulcsszereppel hagyományosan a hercegi (tartományi) várak rendelkeztek, amelyek közül a legfontosabb Hradec u Opavy volt, s mögötte következett Cvilín. A tartomány-, s egyúttal az államhatárok védelmét Landek biztosította. Hasonló szereppel bírt Edelštejn, amely ugyanakkor Zlaty Hory nemesfém-lelőhelyeit is vigyázta. Freudenštejn és Luginsland leginkább a kereskedelmi utakat vigyázták, és a Nízky és Hruby Jeseník betelepítését segítették elő. Opava egyértelmű gazdasági fellendülése mögött nem csak a tartományi hivatalok álltak. Nem feledkezhetünk meg az egyházi intézmények szerepéről, többek között a velehradi ciszterciek, a hradiskói premonstreiek, a třebeichi bencések s leginkább az olomouci püspökség járultak hozzá a tartomány felvirágzásához. A 13. század végére az egyház kezén volt a hercegség földbirtokainak harmada. Az egykori királyi regále – a várépítés – a 13. század második felében kifinomultabb szabályozást ért el, így az egyház kezén már két vár volt: Fulštejn és Medlice, ráadásul mindkét vár eredete a püspöki familiáris rendszer vitathatatlan terméke. Az erős központi hatalom és a kiterjedt egyházi uradalmak ellenére ebben az időszakban megjelentek a nemesi birtokok is.

#### A fejedelemségtől az Opavai hercegségig

Az opavaihoz hasonló fejlődési folyamat megfigyelhető az otmuchówi vártartomány területén is. A Piastok egykori vára a 12. század folyamán a boroszlói (Wrocław) püspökséghez került. IV. Adorján 1155-ös oklevelének szerződését nagyon elnagyoltan fogalmazhatták, s érvényessége valószínűleg csak a központi vár közvetlen környékének lakott területeire terjedt ki. A délebbre elterülő erdőségek megmaradtak az uralkodó, Boroszló (Wrocław) fejedelmének kezében. Azonban éppen az erdőségek kiterjedésének jogi szabályozatlansága akadályozta a – kétségtelenül kedvező tulajdonságokkal rendelkező – terület ésszerű kihasználását meglehetősen hosszú ideig. Elsőként 1198-1201 között sikerült kiegyezni Jaroslav püspöknek Hosszú (Dlouhý) Boleslavval. 1224 körül a boroszlói püspöknek a határvidéki aranybányák kiaknázására vonatkozó korlátozásai kiváltották a prágai udvar beavatkozását. Az események II. Jámbor (Pobožný) Henrik herceg halálával gyorsultak fel, aki az 1241. április 9-i szerencsétlen kimenetelű legnicai csatában vesztette életét. Ezt az uralkodói hatalom hanyatlása követte Alsó-Sziléziában. A tehetős és vállalkozó szellemű I. Tamás püspök könnyen kihasználva a kolonizációs hullámot 1248-ban megállapodást kötött Vrocívoj lovaggal a Vlčice folyó melletti „püspöki” erdők megtisztításáról, ezzel teljesen felborítva a határmenti területek helyzetét. A megállapodás érdekessége az a kikötés, hogy az új települések német jogállásúak lesznek, viszont az új telepéseknek lengyeleknek kell lenni. Tamás püspöknek ezzel valószínűleg az volt a célja, hogy szükség vagy vita esetén a szláv telepésekre hivatkozva a helyi birtokok régiségét és ezzel az otmuchówi vártartományhoz való tartozásukat igazolja, amely viszont a boroszlói püspökséghez került. Az első megállapodáshoz hasonló szerződés született 1249-ben is, amikor ugyancsak Tamás püspök megbízta Smila lovagot, hogy Hlucholaz (Głucholazy) környékén szervezze meg az új telepéseket.

A betelepülési folyamat olyan gyors volt, hogy a 13. század második harmadának végére már két kisváros, Vidnava és Javorník jöhetett létre az egykori sűrű erdők helyén. Vidnava 1268 előtt alakulhatott ki, míg Jeseník (*Vrienwalde*) valamikor a 13. század második harmadának végén, I. Tamás közvetlen utasítására. A településhálózat további fejlődését azonban károsan érintették az újabb politikai események. 1281 tavaszán a boroszlói IV. Probus Henrik, aki II. Přemysl Ottokár udvarában nőtt fel és a morvamezei csata után a király politikai hagyatékának egyik folytatójaként szerepelt, nyilvános panaszt emelt hercegi jogai megsértése miatt. Kladsko (Kłodzko) uraként közvetlen kapcsolatba került a boroszlói püspök újonnan betelepített területeivel, s így kísérletet tett a prosperáló régió megszerzésére.

Ami egy egyszerű pernek indult hamarosan elkeseredett harccá fajult és 1284-1287 között a frissen kolonizált területek elpusztításához vezetett. IV. Henrik 1284-ben már ultimátumban követelte az összes új telepítésű terület átadását az egykori határerdőségben. A súlyosbodó konfliktus már fegyveres összecsapásokhoz vezetett, s II. Tamás püspök székhelye – Boroszló (Wrocław) – elhagyására kényszerült, és Otmuchówba visszavonulva értesítette a káptalant és más egyházi intézményeket a fejedelem kiközösítéséről. Közben a fejedelem számos falut foglalt el az otmuchówi tartományban, megtámadta Nysát és megszállta Edelštejn várát. Edelštejn jogilag nem tartozott a püspökség otmuchówi birtokaihoz, mert a cseh király volt a tényleges ura. A bőkezű adomány mögött I. Opavai Miklós állt, aki nem sokkal a magyar fogságból való hazatérése után ilyen formában kapcsolódott be a boroszlói viszályba. A szokatlanul nagylelkű adományt a meglepődött IV. Henrik is megerősítette, de a hercegi szó csak 1284-ig tartott. A vár megszállása alapot szolgáltatott a püspöknek, hogy a prágai udvarhoz forduljon segítségért, arra való hivatkozással, hogy a boroszlói fejedelem által erővel elfoglalt vár cseh területen fekszik. Emellett II. Tamás értesítette a pápai kúriát és felhívással fordult a szomszédos fejedelmekhez is az őt ért különféle sérelmek miatt. Közben IV. Henrik 1285 nyarára elfoglalt minden erődtímenyt az otmuchówi tartományban, s Tamásnak már Ratiborba (Raciborz) kellett menekülnie, aki még így sem adta fel. A püspök megerősítette a kiközösítést, kiterjesztve azt a fejedelem minden birtokára és kiátkozta Otmuchów fejedelmi várnagyát. Ugyan a fejedelem reakciója nem ismert, de mivel minden célját elérte, már csak egy béke-megállapodásra várt, a boroszlói püspök ezzel szemben a püspökség jogainak teljes helyreállítását követelte, Otmuchów és Edelštejn visszaszolgáltatásával.

A megoldást IV. Henrik hozta meg, amikor megérezve halálának közeledését, nem birt megbékülni a bűneivel. Jogi szemszögből a harc egy széles kiváltságokat adó privilegiális levél kiadásával zárult 1290. június 23-án, amelyben IV. Henrik átruházta jogait a boroszlói püspökségre, s ezzel megnyílt az út, hogy az otmuchówi várispánságból Nysai hercegség alakuljon. Ugyanakkor nem sikerült mindenkivel elfogadtatni az új viszonyokat. Bolko, Świdnica-Münsterberg hercege a kiközösítés fenyegetése ellenére nyíltan kétségebe vonta IV. Henrik rendelkezésének hitelességét és 1294-ben a megszerveződő ellenzék vezetőjévé vált. Az újabb pusztításokat jelentő viszályt ugyan 1295-ben lezárták, az anarchia mégis még majd' egy évtizedig folytatódott. A Bolko és János püspök közötti szerződés érdekessége az, hogy belőle értesülünk a Bolko-féle várépítésről Bělában, illetve megtudjuk, hogy megvette Kaltenštejn várát. A szabálytalan ovális alaprajzú, 45×30 m területű vármagban állt a 10,6 m átmérőjű hengeres őrtorony (bergfrit) és egy kétszakaszos palotaszárny. A várat valószínűleg valamelyik Piast hallgatolagos

támogatását bíró a tartományban csak a 13. század legvégén megjelenő Wüstehube család építtette 1295 előtt, majd I. Svidnicai (Świdnica) Bolko megvette tőlük, és 1296-ban átadta a boroszlói püspöknek. Ezután a 14. század folyamán a vár ilyen-olyan formában a püspökség kezén maradt. Nagyjából ebben az időszakban épülhetett Javorník vára is, amely átvette az alatta levő korábbi falu nevét. A Kladsko (Kłodzko) és Nysa közötti utat ellenőrző erősséget Valdovi Henrik építtette, de a 14. század közepétől a Świdnicai herceggel kötött megállapodás értelmében ezt is a boroszlói püspökség kapta meg.

A 13. század utolsó évtizedeinek kaotikus eseményeiben bukkant fel a beszédes nevű Wüstehube család, amely – valószínűleg IV. Henrik beleegyezésével – elfoglalta az egykori határerdőség településeinek döntő többségét valamikor 1290 előtt. Az első adatok a család tagjaira 1303-1309 közötti időből származnak, az említett János „*Vusthube*” a swidnicai-fürstenbergi tiszttviselők körében fordul elő. A következő, 1313-as említésben már arról értesülünk, hogy VI. Henrikkel összeütközésbe kerülő Wüstehube János, „Kolštejn örököse” átmenetileg elveszítette Slezská Sřredai birtokait. A család hatalmaskodásai és támadásai az egyházi birtokok ellen komoly károkat okoztak a boroszlói püspökségnek, s még azt is kiváltották, hogy a 14. század elején készült formulárisban eretnekeknek titulálták. Mindez azonban nem jelentett akadályt, hogy 1325-ben Wüstehube János felesége, Erzsébet és fiai, János és Henrik egyetértésével a családi birtokok egy részét a kameneci (Kamieniec) monostornak adományozta, hogy biztosítsa a rokonok lelki üdvét. A megkészt jámborság nem feleltette azonban azt a tényt, hogy a család erőszakoskodásai és a harcok fékeztek a Rychleby hegység lejtőin zajló gazdasági fejlődést és szétzilálták a nysai hercegség déli vidékének közigazgatását.

A Wüstehubék családi központja Kolštejn vára volt, amelynek fekvése a tartományi határ morva oldalán kényelmes kiindulópontot jelentett a Szilézia, Kelet-Csehország és Észak-Morvaország elleni támadásokhoz. Másik váruk – Frýdberk – kezdete Wüstehube János nevéhez köthető. Az ovális körítőfalakon belül szabadon álló hengeres őrtoronnyal (bergfrit) és a mögötte levő palotaszárnnal – a már megismert típussal – találkozunk itt is. 1340-ben Haugvice Henrik örökölte az erősséget, majd pedig 1358-ban a „sok igazságtalanságot és kárt okozó” várat Přeclavi Pogarel boroszlói püspök vette meg óriási összeget áldozva érte. Ugyancsak a rettegett családhoz kapcsolható a Račí potok (Rákos patak) völgyében található Rychleby vára is, amelyről semmilyen írott forrás nem ismert. A régészeti a 13. század legvégére - a 14. század elejére keltezhető vár érdekes alaprajzi elrendezést mutat, amely teljesen identikus a Wüstehubék Kaltenštejn, Kolštejn és Frýdberk várainak elrendezésével: egyszerű ovális védett területen egy szabadon álló hengeres őrtorony volt. A patak völgyében vezető kereskedelmi utat védte még Pustý zámeck (Pusztavár). A kis méretű fa, vagy föld-fa szerkezetű erősség, amelyből jó kilátás nyílt Nysa völgyére, a Rychleby vár valamiféle előretolt helyőrsége lehetett. A leletanyag a 14. század közepéig engedi keltezni a jobb híján őrhelynek nevezhető épület fennállását. Talán éppen az uradalom tulajdonviszonyaiban 1358-ban beállt változások vezettek a pusztulásához.

A boroszlói püspökség évszázados harcokkal súlyosbított sanyarú helyzetét végeredményben Pogareli Přeclav püspök tevékenysége rendezte, aki jó barátságban lévén a cseh királlyal, 1345-1358 között jelentős anyagi áldozatok árán fokozatosan visszavásárolta az elorzott birtokokat, többek között Kaltenštejn, Javorník és Frýdberk várakat. Ezzel megkezdődött a püspökség virágkora. Bár csak idő kérdése volt, hogy a visszaszerzett területeken kemény munkával létrehozott új településhálózatot és az összevásárolt birtokokat mikor nyeli el a lavinaszerűen növekvő adóssághalmaz.

A nysai anarchia hátrányosan érintette a közvetlenül szomszédos területek gazdaságát és kolonizációs folyamatait is. A Černá (Fekete) Opava völgye fontos kapocs volt Morvaország és Szilézia között, ennek ellenére sokáig a cseh és lengyel elit látókörén kívül maradt. A növekvő cseh érdeklődést először Bruntál alapítása jelzi, ugyanakkor a Zlatý Hory (Arany-hegység) régiójában intenzívebbé váló cseh jelenlét egyáltalán nem jelentette azt, hogy a Přemyslek céltudatosan igyekeztek megszállni a fontosabb hegyi átkelőket, hanem egyszerűen az akkor még gyéren lakott területeken felfedezett aranylőhelyek rendelkeztek elég nagy vonzerővel. A folyóvölgyben futó kereskedőút mentén épült a már említett Freudenštejn vára, amelynek nevét csak a bruntáli tartomány 1579-es térképe őrizte meg. A környék védelmét is szolgáló II. Přemysl Ottokár idejéből származó Edelštejn és a valamivel későbbi Leuchtenštejn kevésnek tűntek a növekvő forgalom biztonságának szavatolására, így ezeket két kisebb várral egészítették ki. A környék északi és északkeleti előterének védelmét Quingburg vállalta. Régészetileg a 13. század végére keltezhető vár mellett állt egy kisebb, s minden jel szerint későbbi erősség. Drakov egy sziklabérc adta előnyöket kihasználva épült, közvetlenül a folyó és a főút mellett, és Quingburk sajátos előretolt őrhelyeként és megerősített vámszedőhelyként működött. Hasonló kettős vár – Weisenštejn-Rabenštejn – védte a Bílý potok (Fehér-patak) völgyében Bukovice és Jeseník felé vezető kereskedelmi utat. A régészeti leletanyag a 13. század végére teszi Weisenštejn felépítését, források csak a 14. századtól említik, Linavai Ulman tulajdonaként, aki a század első felében ebből a várból támadta meg és fosztotta ki a boroszlói püspök embereit. Az opavai polgárokkal is összeütközésbe kerülő Ulman figyelemre sem méltatta a felszólításait, így Opava megegyezett Hlubčicei Heynekkel, hogy együtt fegyveresen lépjenek fel. Sajnos nincs több adat arról, hogy Ulman végül megkapta-e a méltó büntetését, régészetileg nem zárható ki, hogy a kettős vár valamikor a 14. század közepén – második felében pusztult el. Egy újabb vár, Koberštejn, amelynek a nevét csak az 1687-es urbárium őrizte meg, csak 4 km-re fekszik a főúttól, és a vár területéről tökéletes kilátás nyílik rá. Írott források hiányában csak feltételezhetjük, hogy a vár építtetője egy befolyásosabb személy lehetett. Černá Opava völgyében ez az opavai fejedelemség mutat, akinek helyi érdekeltségeit hátrányosan érintette Edelštejn 1281. évi elvesztése. Talán Koberštejn – Leuchtenštejnhez hasonlóan, bizonyos ellentétel volt az eladományozott várért. Azonban nem lehet teljesen kizárni, hogy Koberštejn egy ideig a nysai fejedelemség hatalmi körzetéhez tartozott, s valamelyik sziléziai fejedelem – beleértve a boroszlói püspököt – építhette. Összességében a terület várhálózata három alapítási hullámban alakult ki. Az elsőhöz a 13. század harmadik negyedében épült Freudenštejn és Edelštejn tartozik. A második már a településhálózat fejlődésével és a szomszédos nysai fejedelemség uralkodói birtokrendszerének felbomlásával függ össze, s ezt a kettős Weisenštejn-Rabštejn és Quingburk várak képviselik. Már a 13-14. század fordulójának békés időszakában egészítette ki a rendszert Koberštejn és Leuchtenštejn.

Přemysl halála 1278-ban a Morvamezőn romba döntötte a dinasztia és híveinek terveit. Ugyanakkor hatalmas lehetőségeket nyitott Rudolf és támogatói előtt. A terveiben zavaró, a környéket több napja fosztogató sereg nagy részét hazaküldte, többek között IV. László csapatait, és észak felé indult. Dyjákovice mezején nagylelkűen fogadta a morva nemesség hódolatát és megegyezett Bruno, olomouci püspökkel. Még ugyanabban az évben a római császárnak behódolt Olomouc és Hlubčice. Ugyan a kortárs krónikák szerint Rudolf célja a cseh állam feldarabolása volt, de az megelégedett Morvaország öt éves megszállásával. Az özvegy cseh királyné – elveszítve birtokainak nagy részét

– kénytelen volt az opavai tartományból befolyó évi 3000 grivnyányi jövedelemmel vigasztalódni, amely jövedelem azonban Přemysl házasságon kívüli fiáé volt. Miklós, Opava ura, joggal elvárhatta híveitől, hogy kifizetik érte a váltságdíjat. Addig azonban Kunigunda királyné berendezkedett az új területein. Székhelyévé az opavai Hradecet tette, ahol Bruno püspök védelme alatt egy kis udvar alakult ki. Az ismertebb országos méltóságok mellett a királynéi udvarban megjelentek a helyi előkelők is: Benešovicei urak, Dědici Milota, Branicei Beneš, Kravafei és Fulštejni Vok és Fulštejni Herbert fiával, Henninggel. A kezdeti békés és egyetértésben élő udvart elég gyorsan komoly viszály rázta meg, amelynek fő okozója Falkenštejni Závis volt, aki 1280-tól kezdve egyre közelebbi viszonyba került a királynéval. A lovagi udvariasságból hamarosan intim kapcsolat alakult, annyira, hogy valamikor 1284 előtt az özvegy királyné egy fiúnak adott életet. A szerelemtől fejét teljesen elvesztett királyné maga ellen fordította nem csak az egyházat, de a nemesség nagy részét és a gazdag tartományi városokat is. Közben eljött az idő I. Miklós visszatérésének. Sajnos nem tudni, ki vagy kik váltották ki a fogságból, az egyes források akár Rudolfra is mutathatnak, és valóban, Miklós visszatérése teljes mértékben megfelelt a Habsburg diplomáciának. 1281-ben Opava frissen szabadult ura ellátogatott a Nysai fejedelemségbe, ahol nagylelkűen kárpótolta II. Tamás boroszlói püspököt a familiárisa, Linavai Ottó által okozott károkért. Természetesen ezzel nemcsak a túlélését és kiszabadulását köszönte meg Istennek az egyházon keresztül, hanem igenis a saját érdekeiben folytatott céltudatos politikát. Szuverenitását hamarosan IV. Probus Henrik is elismerte. A számos régióban megbízható hívekkel rendelkező Miklóst Krnov város polgársága hívta be. Éppen ott, két Benešovicei, két Fulštejni és Hlubčicei urak jelenlétében adományban köszönte meg a város hűségét, ugyanakkor őt ismerték el valódi uruknak. Hasonlóan jó viszonyt igyekezett kiépíteni Miklós az egyházi intézményekkel. A még fejedelemség nélküli fejedelem sorra látogatta a tartományi városokat, s egymás után a maga oldalára állította az egyházi és a világi nemesség képviselőit. Mindezzel Kunigunda hatalmának az alapjait rombolta le. Ugyan az írott források hallgatnak róla, de éppen emiatt tűnik valószínűnek, hogy 1283 körül Hradec u Opavy – a tartomány legfontosabb városa – önként behódolt Miklósnak. Egyes adatok arra mutatnak, hogy az életét egyre jobban féltő Závis a környező kisebb várakban bujkált. Úgy tűnik, hogy közben Opava ura megpróbált kapcsolatba lépni a prágai udvarral (más adatok szerint ez éppen fordítva történt, vagyis a prágai udvar kereste meg az egyre növekvő befolyású herceget).

A királyné kegyencét még kevésbé kedvelő, az időközben trónra lépő Vencel irigyledve nézte féltestvére növekvő befolyását. I. Miklós már vitathatatlanra nőtt befolyását jelentősen megrázta a király 1283 végén kiállított oklevele, amelyben Opava polgárainak egy sor fontos kiváltságot adományozott. A meglepett Miklós kezdetben próbálta megakadályozni a kihirdetését, de alulmaradt a várossal szemben. Végül elismerte a város összes régi és új privilégiumát, többek között a II. Vencel által adományozottakat, amelyek pénzverési és pallosjogot adományoztak, továbbá rögzítették, hogy a fejedelem nem építhet várat sem a városban, sem a városfalak mellett (egymérföldes jog). Ugyanakkor Opava polgárai megígérték, hogy II. Vencel és Miklós esetleges összeütközése során nem állnak egyikük oldalára sem. A tekintélyen esett csorbán kívül a korábbi harcok komoly károkat okoztak Miklós birtokaiban. Egyik ilyen – a régészeti adatok szerint ekkoriban lerombolt – Přerovec várának elvesztése volt. Az Opava város mérföldes jogának határán épített vár a Benešovicei uradalmakkal lehetett összefüggésben, s ezzel zavarhatta a város polgárságát.

Miklós beadva a híres diplomáciai tehetségét végül Tóbiás prágai püspök menlevelel Prágában tárgyalóasztal elé ültetett fiatalabb testvérével, Vencellel, s meg is állapodtak, hogy Opava névleges ura három évre megkapja a tartomány királynak tekintett jogait, a további sorsáról majd Rudolf császárral való egyeztetés után döntenek. Az ügy iránt növekvő császári érdeklődést még szemléletesebben jelzi, hogy a rövid idő alatt befolyását visszaszerző Miklós 1285. februárjában feleségül vette Adelheidot, Rudolf távoli rokonát. A Habsburg támogatással I. Miklós hamarosan bekerült a cseh előkelők legmagasabb köreibbe, ahol az özvegy kegyence, Falkenštejn Závís vezette vítkovi „klán” is mozgott. Kunigunda váratlan halála 1285-ben hirtelen elbizonytalanította Závís helyzetét, aki kéréssel fordult a királyhoz, hogy adományozzon neki egy kiterjedt birtokot a cseh-morva határvidéken. Általános csodálkozásra II. Vencel elfogadta a kérést, és a következő hónapokban Falkenštejn urának társaságában utazgatott országában. Még hiheletlenebb esemény történt 1286 februárjában, amikor az egykori hírhedt harcos, Obřani Gerhard behódolt és hűbéresi esküt tett II. Vencel előtt a brnói Špilberkben, a tanúk között Závís és Miklós is ott volt. Természetesen az elmúlt évek cselekményeit a behódolás látszólagos elfogadása sem feleltette, s II. Vencel 1288 utolsó napjaiban várbörtönbe záratta Závist. Egyes források ezt az eseményt I. Miklóssal összefüggésben említik, mint ahogyan azt is, hogy 1289 legelején a király elkobozta Závís jószágait.

Az 1280-as évek végének meglepő eseményei mögött a prágai udvar külpolitikai irányvonalának váltása állt. A 13. század első két negyedének déli – dunai irányú – politikája után II. Vencel észak felé fordult. Röviddel Závís bebörtönzése után a prágai udvart meglátogatta Kázmér bytomi fejedelem, aki 1289. januárjában átruházta fejedelemségét a Přemysl-házra. A szerződés szövegének megerősítését a prágai és az olomouci püspökök nevei nyitják, majd őket Svidnicei (Swidnicai) Bolko és Opavai Miklós aláírásai követik. Miklós baráti viszonyt ápolt IV. Probus Henrikkel, így részt vett a fejedelem által 1284-ben rendezett nysai lovagi tornán. A Piast hercegekkel való jó kapcsolata eredményezte, hogy 1289 augusztusában Opavában rendezett gyűlésen II. Vencel komoly szövetségeket kötött több felső-szléziai fejedelemmel. Amikor 1291-ben Olomoucban behódolt Opolei Bolek és Těšini Měšek (Cieszyni Mieszko), a tanúk között ott volt Miklós is. A cseh érdekek 1292-ben egészen a kujaviai Sieradz váráig vezettek, ahová Vencel keményfejű ellenfele, Łokietek Vladislav (Władisław) – mellesleg Károly Róbert apósa – fészkelte be magát és végül kapitulált.

A királlyal vívott elhúzódó, 1286-ban véget érő küzdelem lezárásaként a cseh király, II. Vencel háromévnyi haszonélvezetre adományozta féltestvérének, Miklósnak az opavai grófságot. Miklós opavai uralkodása azonban hosszabbnak bizonyult. 1293-ban Miklós Opava Hercege titulusa kiegészült a „Cseh Királyság marsallja” (*maršalk království českého*, ti. *Nicolaus dei gracia dux Opaue et marsalcus regni Boemie*) címmel, bár éppen az új titulus mutatta, hogy a régi gyakorlatilag semmit nem jelentett. 1295-ben ugyancsak Vencel Krakkó és Nagy-Lengyelország kormányzásával bízta meg a testvérét.

A hercegi hatalom alapjait, amellyel ekkor II. Vencel élt leginkább, a tartományi városok és a korszerűbb kövárak jelentették. Kezdetben a legfontosabb várak egyike Edelštejn, volt, amit azonban 1281-ben Miklós eladományozott. Az újonnan építettek közé tartoztak Leuchtenštejn, amit először csak egy 1687-es urbárium említ és Koberštejn. Cvilin vára a herceg egyik legkedvesebb tartózkodási helyévé vált, azonban a közeli Krnov város és a Benešovi család birtokai különleges helyzetbe hozták az erősséget. A vár jelentőségét az is mutatja, hogy 1283-ban itt volt a tartományi gyűlés. A herceg-

ség legfontosabb erődítménye, Hradec u Opavy Kunigunda alatt átmenetileg elveszítette jelentőségét, amit 1285-ben visszaszerezve hamarosan újra régi fényében tűnik fel, mint az uralkodót fogadó vár, illetve több jelentős királyi adomány kiállításának helye. A heralticeai magánvár is megtartotta kiemelkedő szerepét, sőt egy tulajdonosváltást követve a 13. század legvégén a tartományi várak sorába került. A királyi – valószínűleg II. Přemysl Ottokár – alapítású Fulnek egy fontos útszakaszt ellenőrzött, amely Opavát Nový Jičínnel, Přerovval és Olomouccal kötötte össze. Első közvetett említése 1293-ból való, amikor csak Fulneki Albert névvel találkozunk.

A kisebb jelentőségű magánvárakhoz a 13. század legvégén még viszonylag kevés épületet lehet sorolni. Az Opavai Miklós visszatérését megelőző kaotikus időben létesülhetett Štítina vára. Bár a vár először csak a tartomány felosztását tárgyaló 1377-es forrásokban szerepel, előnévként már 1282-ben előfordul, Miklós közeli baráti köréhez tartozó családdal összefüggésben. A herceg szolgálatába 1282-ben lépő Baruti Siegfried lett Landek várnagya, amely a közeli Hlučín városával együtt hamarosan a Baruti rokonság családi fészkevé vált. 1303-ban Siegfried a „landeki várában – *apud Landek castrum nostrum*” privilégiumot állított ki a hlučini polgároknak. A kortárs források által elhanyagolt Fulštejn birtokosai viszonylag biztosan kézben tartották az uradalmait. A tekintélyes kort megérő Fulštejní Herbert a morvamezei csatában elveszítette hasonnevű fiát, de a családi vonalat Ekrik (*Ecric*) s unokája III. Herbert folytatta.

#### Az eladósodott virágkor

Miklós gondtalannak induló lengyel tevékenysége elég gyorsan rémálommá vált. Miután a cseh uralom Lengyelországban összeomlott, 1306 legvégén már a mindennapi szükségletek hozták vissza Miklóst másodszor is Opavába, éppen amikor Habsburg Albert elfoglalta Prágát. Már úgy tűnt, hogy sikerül megállapodni a városokkal, és Miklós bátran leírhatta: „*Nicolaus, dei gracia dux, dominus et verus Heres Terre Opaue*”, amikor három év múlva a felkelt nemesek mégis elűzték, s a hercegséget Legnica-Boroszló (Wrocław) grófjainak zálogosították el. A reményt vesztett herceg visszavonult, majd Brnóba ment, ahol jelentős anyagi áldozatok árán felépíttette az impozáns Szent Jakab minorita templomot, ahol 1318. július 25-én el is temették.

A tartomány visszaváltásáért az összeget valamivel 1311 előtt fizethették ki. Ezzel Opava tulajdonjoga visszaszállt a cseh uralkodóra, aki rövidesen megállapodott Miklós hasonnevű fiával. Az ifjabb Miklós 1318. július 3-án tette le a hűbéreskút János király előtt és kezébe vehette az Opavai fejedelemséget. II. Miklós eskütételével a végéhez érkezett az opavai provincia vazallusi hercegséggé való alakulása, s ezzel rögzült Opava jogi helyzete is mint a Morva örgrófság keretein belüli területnek. Többen kiemelik, hogy a prágai udvar ennek ellenére csak az 1320-as évek után fogadta el Opava különálló jogi státusát. E mögött azonban az a tény is állhatott, hogy 1312 nyarán II. Miklós támogatta egyes morva urak felkelését, bár utána elsőként kapott kegyelmet. Az eskü utáni változások annyiban merültek ki, hogy a tartomány élére Vartenberki János személyében kineveztek egy morvaországi tisztartót. Még az opavai herceg 1318 júniusi hódolata előtt Luxemburgi János király a nemesi nyomásnak engedve elfogadta a hatalmát megnyirbáló követeléseket. Ezek értelmében – a *Chronicon aulae regiae* szerint – az uralkodó elküldte udvarából és országból az összes Rajna-menti lovagot és idegen harcost.

A cseh urak „tanácsa” hamarosan megtérítette az opavai přemyslidáknak okozott károkat, megnyitva a néhai I. Miklós elsőszülött fia előtt az örökség felé vezető utat, amely nemcsak a tartomány feletti irányítás, hanem a királyi udvarban elfoglalt pozíció miatt is jelentős volt. Ezzel II. Miklós a királyság egyik leghatalmasabb földesura lett, s a neve hosszú ideig ott volt az uralkodó közvetlen környezetéhez tartozó lovagok névsorában. Zászlaja nem hiányozhatott 1327 elején a krakkói városfalak alól, amikor a meglepett Łokietek csak Károly Róbert beavatkozásának köszönhetette, hogy nem kellett dicstelenül megadnia magát az egykori legfőbb ellenfele fiának. A kortársak körében komoly tiszteletet és megbecsülést vívott ki II. Miklós 1345 júniusi sikereivel, amikor Kázmér lengyel király a magyar seregekkel egyesülve betört Opava területére. A védők nem hátráltak meg a jelentős túlerő előtt, és egészen a cseh felmentő csapatok megérkezéséig tartották a ratibori Žárý városát, felborítva ezzel a lengyelek terveit, akik kénytelenek voltak ezután visszavonulni. Az opavai herceg e tettét több korabeli forrás is megörökítette, többek között önéletrajzában IV. Károly is. A Luxemburgi ház nagyra becsülte a herceg diplomáciai tehetségét is. II. Miklós többek között 1327 februárjában Opavában összehívatta a Felső-Sziléziai fejedelmeket (hasonlóan apja 1289-es szervezéséhez), s elérte, hogy azok behódoljanak a cseh királynak. A névsorban olyan nagy nevek szerepeltek, mint Opoli Bolek, Těšini Kázmér, Ratibori Lešek és Kozeli Vladislav. Az ő hűségük biztosítása megnyitotta a csehek előtt az utat a Piasz terület mélyébe. Ezzel még február folyamán Bytomban megszületett a szövetségkötés Osvětim-Zátori János (Oświęcim-Zátor) fejedelemmel, és áprilisban készséggel behódolt a büszke és gazdag Boroszló (Vratislav, Wrocław) városa is. II. Miklós gyakori prágai látogatásai szükségessé tették egy helyi reprezentatív székhely megvásárlását, vagy inkább felépítését. Ez a ma is létező épület a Dobytčí trh (Állat-piac, mai Károly tér) területén található, a Nové Městóban, s korábban a legnagyobb prágai rezidenciák egyike volt. A herceg hűsége, tehetsége és magabiztossága megnyitotta előtte az európai diplomácia ajtait is. 1335-ben Luxemburgi János feleségével a bajor Dunamentéhez tartott, 1347 elején már IV. Károlyt kísérte a veszélyekkel teli tiroli útján. A karrierje csúcspontjának viszont az 1350. év tekinthető, amikor Pardubicei Arnošt mellett találjuk a pápai udvarba, Avignonba küldött követség élén, hogy előkészítsék a talajt IV. Károly császári koronázásához. Bár a követség nem járt sikerrel, ez nem rontott II. Miklós hírnevén. Az utolsó hivatalos külföldi útja 1361 márciusában Nürnbergbe vezetett, ahol IV. Károly az összegyűlt hívei körében bejelentette a várva-várt trónörökös (a leendő Vencel király) megszületését.

Ne felejtjük el azonban, hogy a királyi s majd a császári udvar csalóka ragyogása kétségbeejtő adósságok csapdájába lökte a látszólag sikeres herceget, amelyek mértéke aláásta a tartományi kamara stabilitását. A kezdeti kísérletek a helyi adók megnövelésére nagyon hamar az opavai rendek felháborodásához vezettek. Ugyanakkor az állandó eladósodottság mellett II. Miklós komoly reformokat hajtott végre. Így 1327 végén létrehozta az opavai helytartói tisztséget, amelynek élére elsőként a híres Stoši familiából származó – és Miklós bizalmát bíró – Hlubčicei Heynek állt. Még valamivel hamarabb, 1325. június 16-án Opava, Hlubčice, Krnov (Jägerndorf) és Bruntál városoknak pallosjogot adományozott. Hozzájárult emellett az opavai textilkereskedelem fellendítéséhez, malmokat építtetett és fellépett az aranyelőhelyek gyakorlati védelmében. Ez utóbbi célból épülhetett a Pokrzywna melletti erődített település a Biskupská kupa (Püspök-halom) északkeleti lejtőjén. Az írott forrásokban nem szereplő erősség körzetében található kutatóknak és a területéről származó, a 14. század első felére keltezhető kerámia viszonylag jól dokumentálják a bányászat fellendülését a második morva herceg alatt. Miklós pénz-



ügyi helyzetének ennyire törékeny egyensúlya nem magyarázható kizárólag prágai udvari kiadásaiival, illetve a külföldi utazások kényszerű reprezentációs költségeivel. Jelentős bevételkieséssel járt a herceg 1339. július 8-i titkos adománya, amelyben Luxemburgi János javára lemondott a Zlaty Hory aranylelőhelyeinek minden jogáról. Ugyan az átruházó szerződésben nagyon sokszor szerepel az a kitétel, hogy Miklós önként adta át a jogokat, valószínűleg ez éppen fordítva történt. A viszonylag sok összeszedhető adat arra mutat, hogy 1339 nyarán II. Miklós hirtelen kegyvesztett lett a cseh uralkodónál, bár az okok nem derülnek ki egyértelműen. Valószínű, hogy II. Miklós csatlakozva Károly morva őgróf merész terveihez, azok bukása után jövedelmező bányákkal kellett, hogy fizessen. A kárpótlásra a herceg egészen 1361-ig várhatott, IV. Károly csak akkor csatolta vissza Opavához a tárgyalt területeket.

Az „ajándékozással” Opava elvesztette Edelštejn várát, a nyugati védelmi rendszerének alappillérét. A környező Leuchtenštejn, Koberštejn és Quingburk korszerűtlensége miatt II. Miklós elrendelte Koberštejn átépítését, s azzal egyidőben a hercegség délnyugati sarkában levő Zámecká Hora (Várhegy) tetején, 854 m tengerszint feletti magasságban új erősséget építtetett: Fürstenwalde várát. A Středná, Bíla és Černá Opava összefolyásánál álló Fürstenwalde első említése 1348-ból származik, a régészeti leletek tükrében feltételezhető, hogy nemcsak a helyi várrendszer tagja volt, hanem vadász- és pihenőlakként is szolgált. A Zlaty Hory (Arany-hegység) időleges elvesztése nem az egyetlen csapás volt, amit Miklós fejedelemségének el kellett szenvednie. Még 1339 folyamán a hercegségről végérvényesen levált a prudniki enkláve, és a cseh király egyetértésével Falkenberki Bolek örökségévé vált. Fontos azonban aláhúzni, hogy ez nem az uralkodói harag újabb megnyilvánulása volt, hanem egyszerűen Luxemburgi János már 1337-ben eladta Boleknek Prudnik városát és a környékét.

II. Miklós erőfeszítései által összehozott felső-sziléziai Piast fejedelmek viszonylag egységes táborát 1337-ben éppen a cseh király bomlasztotta fel. Amikor 1337 januárjában a boroszlói (Wrocław) találkozon az elhunyt Lešek fejedelem meglehetősen gazdag ratiboři (raciborzi) örökségének sorsát tárgyalták, Luxemburgi János a hűbéresi jogok értelmében a legközelebbi hívének, II. Opavai Miklósnak adományozta a megürült trónt. A váratlan lépéssel a király nyíltan mellőzte a közvélekedést, felborította és szétzilálta a fejedelmek gyűlését, s a felháborodásuk mély ellenségességhez, majd pedig az 1350-es években nyílt támadásokhoz vezetett. Ráadásul Miklósnak át kellett adnia Kozlí és Hlívce városokat, s az általa birtokolt két fejedelemség közötti kapcsolat soha nem lépett túl a perszonálunió szintjén.

Az átmeneti kegyvesztettség és a felső-sziléziai fejedelmek újabb keletű ellenséges viszonya ellenére, II. Miklós egyértelműen a cseh állam hatalmi elitjének része volt, és ennek megfelelően a hercegi reprezentációt a világi szintről az egyházi síkra is átvitte. Elsőként az opavai ferences kolostorra irányította figyelmét, ahová áthelyezte a családi temetkezőhelyet, és ahol 1365 végén kialakította a saját végső nyughelyét is. Hasonlóképpen támogatta és kiemelte a herceg a ratiboři (raciborzi) domonkos apácák kolostorát, ahol, többek között a helyi Piastok is nyugodtak. A régi intézmények mellett 1331 előtt II. Miklós alapította Opava városfalainál, a ratiboři elővárosban a johannita ispotályt, amely hamarosan a korábbi eredetű helyi német lovagrendi konvent komoly ellensúlya lett. A herceg életvitele egyértelműen mutatja, hogy előnyben részesítette a gazdag városok viszonylagos kényelmét, a várak által nyújtott ugyancsak viszonylagos biztonsággal szemben. Éppen ez a jellemvonása eredményezte a városi erősségek válto-

zását. II. Miklós részben átépíttette Hradec u Opavy várát, ami által az épületegyüttes egy klasszikus főnemesi székhellyé vált. Cvilín viszont már teljesen kikerült a hercegi látótérből, s a vár a 14. század harmadik negyedében az egyik familiárisához került. Landek valamelyest javított a tartományi várrendszer hanyatló helyzetén, ugyanis a 14. század elején Baruti Siegfried uradalmához került vár valamikor 1349 és 1359 között visszakerült a tartományi szintű erősségek közé. Ugyancsak fejedelmi várnak számított Fürstenwalde, amely valamikor a 14. század közepe előtt felváltotta egyrészt a reménytelenül elavult Freudenštejnt, másrészt az átmenetileg elveszített Edelštejnt.

A tartományi szintű várrendszer szemmel látható felbomlásának oka nem kizárólag az opavai herceg érdektelenségének volt köszönhető. Számottevően hozzájárultak ehhez az aránytalanul magas kiadások és, nem utolsósorban, az állandó javítási és karbantartási kényszer. Ezek után érthető, hogy a fejedelem súlyos anyagi gondjai jelentősen lecsökkentettek az opavai herceg ellenőrzése alatt álló erősítések számát. Éppen II. Miklós uralma idején szűnt meg majdnem teljesen a Černá Opava völgyének várrendszere. Így, például valamikor a 14. század második negyedében szűnhetett meg Luginsland, amelynek pusztulását – a feltárás során érzékelt vastag égési réteg és a belőle származó rengeteg súlyos kőgolyó alapján – drámai események okozhatták. Elvesztette tartományi rangját Heraltice, amely Bystřice-i urak tulajdonába került (még 1330 előtt) és Fulnek amelynek új ura nem sokkal 1318 után már Kravaře I. Vok. Éppen Fulnek érdekessége, hogy közvetett adatokból a létezése elég korai időtől fogva feltételezett, ugyanakkor magát a várat mint épületet csak 1371-ben említik, amikor Vok fia Drslav fia Vok, Beneš és II. Drslav megosztozkodnak rajta. Benešov címere került Štítina várára. Valamikor ebben a korszakban, a 14. század második harmadában két új vár épülhetett már magán kezdeményezésből. Vartnov esetében még a létezése is bizonytalan, egyedül a Vartnovi urak neve tekinthető közvetett utalásnak. A Moravica középső folyása melletti hegyes területen levő Vikštejnről semmilyen forrás nincs. A fekvése alapján sorolják a Lublicei és Heralticei Vitek – Vitkov városának alapítója – birtokaihoz. Talán éppen ő emeltette új székhelyként ezt az erősséget az 1340-es években (?).

II. Miklós idejében Opava elismert és fejlett tartománnyá vált; jogi kereteit privilegiумok és oklevelek sorozata határozta meg. Úgy tűnt, hogy a fejlődése töretlenül folytatódik a herceg utódja alatt is, legalábbis II. Miklós elsőszülött fiának, Jánosnak szánta a trónt. A halála mégis váratlanul érte 1365. december 8-án az örökösöket, mert a tartomány további sorsára vonatkozóan nem volt írott végrendelet. Természetesen az elhunyt fiai és testvére is részt akartak kapni a rendelkezés nélkül maradt hagyatékból. Ugyanakkor éppen a testamentum hiánya jelentette a legnagyobb akadályt a rokonságon belüli békés megegyezéshez. A családtagok önzése és kapzsisága marakodáshoz és a tartomány feldarabolásához vezetett. A négy részre való felosztás végérvényesen 1377. április 18-án rögzítették, amely alapján I. Vencel és I. Přemysl kapták meg a hercegség déli felét, ahol az ő birtokaik Opava és kis Hlučín városok és két vár: a kiterjedt uradalommal bíró Hradec és jóval kisebb Landek lettek. A többi várat (Fulnek, Odry, Štítina és Vikštejn) mind a helyi nemesség birtokolta. Elég rövid időnek kellett azonban eltelnie az új komoly változások bekövetkeztéhez. 1378 végén meghalt a császár, majd 1380 folyamán egymás után távoztak el előbb az egykori fejedelem özvegye, Falkenbergi Juta, majd a legidősebb fia I. János, 1381 nyarán őket követte I. Opavai Vencel herceg. A megmaradt tizenhat éves I. Přemeknek egyedül kellett szembenéznie a császár halála után kitört belső harcokkal és az örökségre pályázó rokonokkal.

## Těšín – a kis hercegség

A fentebb írt zavaros és időnként tragikus események árnyékában bizonyos átalakulás jellemezte Těšín (Cieszyn) hercegségét is. Az eredeti vártartomány, amelyet már Adorján levele említ Valter boroszlói püspökhöz 1155. április 23-án, Měšek herceg által bírt Ratiboř (Raciborz), majd később Opolé részévé vált (amit később a Habsburgok anyyira oda akarták ajándékozni az erdélyi fejedelmeknek Erdélyért cserébe). A herceg örököseinek elhúzódó vitái végeredményben a családi tulajdon négy részre való szakadásához vezettek. Az egyik volt maga Těšín (Cieszyn), amelyet 1289-1290 körül foglalta el Měšek herceg, s megalapította a Piastok těšíni (cieszyni) ágát. A těšíni (cieszyni) Měšek hosszú távú együttműködésre koncentrált a Přemyslida dinasztiával. 1291-ben II. Vencel királlyal szövetségi szerződést kötöttek és a herceg lányát a trónvárományos III. Vencelhez adták feleségül. A barátságos viszony megmaradt 1306 után is. Kázmér, Měšek fia a Piast dinasztiából elsőként ismerte el Luxemburgi Jánost szuverén uralkodónak és IV. Károly alatt befolyásos helyhez jutott a császári kúriában. Apja és nagyapja szellemi örökségét folytatta těšíni (cieszyni) Přemek, akit nem csak diplomatának ismertek el, hanem sikeres uralkodónak is. A cseh befolyás növekedése a sziléziai Piast hercegségekben leginkább az Opavai terület különleges Přemyslida státusával köthető össze. A sziléziai hercegségek között egyedülállónak számító Opava hagyománya a 13. század második felében gyökerezik, amikor a Piast hercegek többsége csodálta és igyekezte felülmúlni II. Přemysl Ottokár királyi udvartartását. A „vas és arany” király fennmaradt a fia, I. Miklós politikájában, sőt az ő hasonnevű utódánál is. II. Miklós talán ennek is köszönhette a Ratiboři hercegségért vívott örökösödési harcokban elért sikereket 1336-ban. Igaz, hogy három év múlva már kegyvesztett lett a cseh királynál, amikor ismeretlen okokból Luxemburgi János javára lemondott Edelštejn váráról és a környékbeli aranybányákról. A jövedelmező területek birtoklását az opavai herceg 1361-ben szerezte vissza, IV. Károly segítségével, s Miklós kecsesített örökséget tudott felmutatni az örököseinek. Bár II. Miklós kiemelkedő egyéniség volt, mégsem tudta megakadályozni fiai széthúzó törekvéseit, akik 1377-ben, a halála után tizenkét évvel az opavai hercegség két részre való osztásakor az északnyugati terület III. Miklósé lett, a délnyugati rész ratiboři Jánoshoz került, Kelet-Opava viszont Vencel és Přemek közös tulajdona lett. Éppen opavai Přemek tett kísérletet a következő években az opavai hercegség egykori dicsfényének visszaállítására. A Morva-Szilézia határvidék a későközépkori időszakba kis, szétaprózódott és gyakran marakodó fejedelemségek együtteseként lépett.

A těšíni Piastok kiemelkedő befolyása a királyi s majd a császári udvarban azt a téves elképzelést eredményezheti, hogy a tartományuk is – a hatalmukkal arányosan – Közép-Európa egyik fejlett, sikeres régiója. A forrásokban 1155-től szereplő egykori vártartomány 1163-ban került a ratiboři (raciborzi) majd Opolét is megszerző Měšek (Mieszko) fejedelemhez. Önállóvá a régió Měšek (Mieszko) hasonnevű unokája alatt vált 1289-1290 táján, s ezt a 14. század elején Žitavai Péter cserélte el.

A nem túl nagy kiterjedésű těš kimaradt a 13. század forrongásaiból, ami nem csak a felemás betelepítésekben, hanem az első városok kései kialakulásában is megnyilvánult. A városi jogok kezdetei Těšínben nem tehetők 1270 elé. Az erődítések száma megfelelt a tartomány arányainak. Szerencsére éppen e területre vonatkozóan fennmaradt egy 1327. február 18-i oklevél, amely szerint a hűbéreskü minden hercegi városra és várra vonatkozik, tudniillik *„Teeschyn civitate cum castro, Freyenstat et Belicz civitatibus,*

*Zchotschow et Jemnicz oppidis cum municionibus et Ostravia castro... nostro*” (vagyis Těšín (Cieszyn) város és vár, Fryštát és Bílsko városok, Skočov és Jemnice települések erősségekkel és Ostrava vára). Ezek alapján a tartományban a székhely mellett csak egy tényleges vár létezett, Ostravában, amely létezéséről már a 13. század végéről vannak adatok. Nagyon fontos a forrásban, hogy a szerzője kétféle erősítést különböztet meg: *castrum* és *municium* (cseh nyelvben *hrad* és *tvrz*). A hercegség elmaradottságát jelezte a helyi nemesség hiánya is. Az uralkodó Piastok jelentős mértékben a saját kezükben tartották a helyi földterületeket és megakadályozták nagyméretű összefüggő magánbirtokok kialakulását. A helyi hagyományokat csak az első idegen eredetű arisztokrácia módosította, többek között Baruti, Kornicovai és Bludovicovai családok. A fentiek alapján – éppen Těšín példáján látszik, hogy egyszerre több „párhuzamos” fejlődési modell létezett egymás közvetlen közelében.

### Opava a késő középkorban

A hradecki uradalom elvesztésével Přemek gyakorlatilag hatalmi és gazdasági támasz nélkül maradt a tartományában. Tanulva az eseményekből és szakítva édesapja és testvérei költsékes politikájával, Přemek elkezdte újjászervezni birtokát, amelynek centrumává Opava városát tette. A tartomány névadó és leggazdagabb városával való együttműködés kölcsönösen előnyösnek bizonyult. Már 1382. március 22-én a herceg megerősítette Opava összes addigi kiváltságát, lényegében a város magdeburgi jogait, azok viszont cserébe kivették Přemek nagyapja által 1284-ben tett ígését, hogy Opavában nem épülhet hercegi vár. A polgárok tisztában voltak a tartomány urának nehéz helyzetével, aki Hradec elvesztésével a székhelyét is elvesztette. Ezekből következik, hogy a városi vár építése valamikor 1383-1386 között kezdődhetett. A vár tulajdonságait erőteljesen befolyásolták Přemek anyagi lehetőségei és a rendelkezésére álló idő. Az egyetlen háromszakaszos palotájával és szerény méreteivel az épület jóval elmaradt a korabeli nemesi várak többségétől. A vizes árok által kerített szabályos négyzetes alaprajzú erősség védelmét növelte a palotával szemben elhelyezkedő két masszív torony. Mivel a tornyok nem álltak ki a várfal síkjából, a vár kifejezetten defenzív jelleget kapott. Přemek anyagi helyzetét leginkább II. Miklóstól örökölt családi adósságok terhelték. Az adósságok egy részét vállaló III. Opavai és Hlubčicei Miklóssal kiegyező herceg Landek várát zálogosította el a kért összeg fejében, amely várhoz tartozott Hlučín városa és komoly kiterjedésű uradalom is. Az Olešnicki családdal kötött szerződés értelmében a herceg csak akkor kapta volna vissza a várat, ha minden adósságot törlesztett, ennek ellenére Přemek szinte azonnal közvetlenül birtokolhatta az utolsó tartományi várat. A herceg hatalmának megerősítéséhez igyekezett megragadni minden lehetőséget. Ilyen volt, például, egyik lovagjának, Bítovi Jánosnak „hütlensége”, akinek kezén volt Štítina vára. Az 1383 körüli események során Přemek megszerezte a kisméretű várat, de ettől még nem érezte magát nagyobb biztonságban, ezért egy sor olyan lépést tett, amelyekkel bebiztosította helyzetét a tartományán kívül is. Ilyen lépés volt a herceg részvétele a boroszlói (wrocław) találkozón, amelyen a cseh király, IV. Vencel helyzetéről és Jagelló Ulászló cseh politikájáról tárgyaltak a sziléziai fejedelmek, a városi tanács és, természetesen a boroszlói püspök. 1389. január 8-án pedig, Osoblahában Přemek csatlakozott a morva-sziléziai ligához (landfryd). A herceg utóbbi lépésével kísérelte meg biztosítani maga számára Vikštejn

várát Opava déli határán. Vikštejn egy összefüggő és gazdag uradalom központja volt, amelyhez Vítkov városa és több környékbeli, a vár mindenkori urait szolgáló kismemesi falu tartozott. A vár korábbi tulajdonosa, Vikštejni Bernard már többször összeütközésbe került a szomszédaival, 1384-1385-ben pedig nyílt harcba bocsátkozott Ratiboři (Raciborzi) II. Vas János herceggel, Přemek rokonával és szövetségeseivel. 1390-től pedig Bernard, várára és a kismemességre támaszkodva már önálló politikába kezdett. Nem tudni, hogy Bernard halála vagy egyéb okok siettek Přemek segítségére, de 1394 nyarán a herceg már elkobozta és birtokba vette a váruradalmat. Ahogyan az opavai herceg helyzete kezdett konszolidálódni, felmerült az igény Hradec várának minél hamarabbi visszaszerzésére. Nem maradt fenn eredeti írott adat Hradec kiváltásáról, de egy 1386-os töredékes forrás arra mutat, hogy abban az évben Přemek kifizette a Kravaři uraknak a tartozást. A féltestvérével, III. Miklóssal való szoros kapcsolatai is meghozták gyümölcsseit, amikor az 1394. július 9-én gyermektelenül meghalt, a korábbi megállapodások és szerződések révén a herceg jogot formálhatott Miklós birtokaira, így Cvilínre, a hlubčicei (glubczycei) uradalomra hlubčicei városi várral és Edelštejnnel. Összességében közvetlenül a huszita háborúk előtt, 1419 végén Přemek kezén már legalább hat vár volt (Cvilín, Edelštejn, Hlubčice (Glubczyce), Hradec, Opava, Vikštejn és valószínűleg Leuchtenštejn és Koberštejn). Közvetve a herceg alá tartozott a familiárisok további hat vára (Branice, Fulnek, Odry, Raduna, Štítina, Třebovice és talán Kružberk), továbbá elég sok kisebb tartományi őrhely (tvrzí a hrádky), és komoly esélyei voltak, hogy végérvényesen kiváltja Landeket, amivel Meidburk és Hučín váraihoz is hozzájutott volna.

Mivel a herceg elég gyakran megfordult Prágában, jól informált lehetett Husz János terjedő reformnézeteiről, de ha onnan nem is, rokona, II. János, biztosan értesítette, aki 1397-től a cseh királyi tanács tagja és Kladsko (Kłodzko) és Frankenštejn királyi helytartója volt. Ott volt még Kravaři Lacek, Landek várának zálogosa, aki nem csak élénken érdeklődött az új tanok iránt, hanem támogatta is azok terjedését. A császárválasztások körüli zűrzavart fokozták a pápai udvar botrányai. A közeledő társadalmi válságra Přemeket figyelmeztethette az 1410-es prágai felkelés is. Husz János tragikus elítélése, amit a cseh területeken sértésként értelmeztek, és amihez a Konstanzba küldött tiltakozó levelek hozzá is járultak, hatalmas közfelháborodást váltott ki Csehország szerte. A levelek aláírói között Přemek alattvalói is voltak. Az opavai herceg azonban, leginkább a Luxemburgi Zsigmonddal (Zikmund Lucembursky) való személyes kapcsolatai miatt is, a konzervatív katolikus oldalra állt. Hatalmának szilárd támaszát a konszolidált belső helyzet és a tartományi várak rendszere jelentette. Přemek ugyanakkor nem volt tisztában azzal, hogy éppen katonai szempontból várainak többsége rég elavult, felújításukra és korszerűsítésükre hosszú évek óta nem fordítottak pénzt; az egyetlen újabb vár Opavában alapvetően archaikus volt és legfeljebb egy rövidebb ostromnak állhatott volna ellen. Amikor 1419 nyarán teljes erejében kirobbant a huszita felkelés a herceg, és általa formálisan az egész Opava, a hagyományos uralkodó dinasztia támogatását vállalta, amelyet IV. Vencel halála után (1419. augusztus 16.) már egyedül Zsigmond képviselte. A husziták nem hagyták Zsigmondot kihasználni az átmeneti morvaországi győzelmeit, már azért sem, mert a lengyel-litván csapatok 1423-ban megtámadták Morvaországot, a harcok hamarosan az őrgrofság központi területeire terjedtek át, és 1424-ben már Opava is sorra került. Přemek az év karácsonyán Zsigmond király budai udvarában tartózkodott, és a hazatérésekor már a határmenti harcok szemtanúja volt. II. Vas János sógora, a litván herceg, Korybut Zsigmond számítva a ratiboři (raciborzi) herceg és Opavai Přemek sem-

legességére, Ratibořon, Hlubčicén át, Osobláhát érintve Csehországba akart jutni, ahol a husziták egyik pártja már odaigérté neki a cseh koronát (mindezt a lengyel szövetségesei ellenére). Osoblaha védelmét a II. Ratiboři (Raciborzi) János krnovi familiárisai vállalták, és súlyos harcok révén kényszerítették Korybutot a város ostromának felhagyására és sietős távozásra Csehországba. A rövid harcok tökéletesen megmutatták a régi várak gyenge pontjait és Opavát is fenyegető veszedelem sokkoló példajaként szolgáltak Přemeknek.

1426 végén Opava keleti határainál kiújultak a súlyos harcok. Decemberben harmincnapos ostrom után Cimburki Tovačovský Jánosnak megadta magát Přerov, majd a huszita csapatok a korábbi kroměříži legyőzőjük, Jičini János birtokai ellen fordultak. Elfoglalva és kifosztva a központot, Nový Jičint, észak felé haladtak tovább, ahol átkeltek Opava oderai határán és kifosztották Fulneket. Úgy tűnik azonban, hogy a település feletti várat, amit Jičini János várnagya, Kralici Szilveszter védett, nem tudták elfoglalni. Élve a meglepetés erejével, az elpusztított váralját elhagyva végigrabolták a třebíči prépostság březovai birtokait, amelyeket addigra szekularizáltak, és amiken Opavai Přemek és Jičini János meg is osztozkodtak. Mindezek után a husziták a következő kroměříži ellenfelük, Šternberki György városára, Odryra törtek. Ezt is a városi várával együtt elfoglalták és kifosztották, de innen már nem mentek tovább, hanem a következő harcok támpontjává tették. A kampány kiütötte Přemek főbb szövetséges szomszédjait, s már csak idő kérdése volt, mikor éri el Opavát a huszita támadás teljes ereje. Az eredménytelen olomouci tárgyalásokon a sziléziai hercegekkel, Přemek elvetette Odry visszaszerzésének lehetőségét. Az elmúlt támadás azt mutatta, hogy a nagyobb, jól megerősített, a városoktól távolabb fekvő várak (így kevesebb az ellenség helyi utánpótlása) sikerrel ellenállhatnak a huszita harcmodornak (Fulnek mellett ilyen volt még a morva Starý Jičín); a kisebb városi erősségek viszont nem. Přemek ezekből okulva számított Hradec, Cvilín vagy Edelštejn váraira, Opavai rezidenciában már nem bízott annyira.

1428 telén a táboríták és az árvák egyesült hatalmas huszita serege Holý (Csupas) Prokop, Bukovinai Jaroslav és Kralupi testvérek vezetésével felégette Magyarország nyugati határvidékét, és február 17-e után északra – Opava felé fordult. Útközben csatlakoztak hozzájuk Tovačovský kelyhesei, akik egyenesen Opava és Hradec felé vettek irányt. Hradecet akkor Přemek legidősebb fia, II. Vencel védte, míg Opavát Přemek és olomouci, ratiboři (raciborzi), olešniki és kozelski szövetségesei. A huszita csapatok február 28-án kerítették be Hradecet, amelynek ura figyelembe véve az ellenség jóval nagyobb létszámát és elszántságát, kiegyezett a vezetőkkel. A Vencel alá tartozó területekre érvényes béke-megállapodás meglepő módon nem váltott ki széthúzást az opavai védők körében, de nem is jelentett egyoldalúan hátrányos megegyezést. Vencelt nem ejtették túszul, nem dobták fogságba, de nem is kényszerítették kehely erőszakos elfogadására vagy erősségeinek lerombolására. Valószínűleg a huszitáknak elég volt az, hogy biztosították a hátukat és felvonulási területet nyertek Opava előterében. Az Opavát ekkor védő koncentrált katolikus erők létszáma mutatta, hogy Přemek szemében a tartomány oszlopa maga a székhely volt. A kelyhes vezetők tisztában voltak az esetlegesen sikeres ostrom és egy ily gazdag város elfoglalásának jelentőségével és kedvező következményeivel. Mégis a háromnapos szakadatlan harc sem vezetett eredményhez, így március 3-án az ostromlók felkerekedtek és elvonultak Opole felé, ahol már több győzelmet értek el, de leginkább fosztogattak. Nem tudni, hogy a később szintén elfoglalt és felégetett Hlucholazy (Glucholazy) felé vezető útukon mekkora fenyegetés érhetette a husziták látóterébe kerülő Leuchtenštejn, Edelštejn és Koberštejn várakat. Talán mivel ezek II. Vencel uradalmának részei voltak a főerők

kikerülték az erődítményeket, ugyanakkor nem tudni, hogy a huszitákéhoz hasonló nagy méretű, szedett-vedett és kezelhetetlen sereg egyes csapatainak mennyire támadt kedve az erdős-hegyes eldugott területeken való mászkáláshoz, mint a kényelmesebb főúthoz. Az első támadást sikerrel háritották el Opava urai. Přemek elszánt harccal, fia, Vencel okos, de a kor lovagi etikája szemében kérdéses szerződéssel. A hercegnek az átmeneti győzelem ellenére számot kellett vetni a tartományt ért súlyos károkkal: számos kifosztott és felégetett falu, Opava elpusztult elővárosai, emberi és vagyoni veszteségek okozhattak álmatlan éjszakákat. Mindezt súlyosbította a védelemre fordított és fordítandó további kiadások tömege, mert a fenyegetettség csak eltávolodott, de nem szűnt meg.

Husziták fényes domažlicei győzelme a német lovagok felett 1431. augusztus 14-én nagy mértékben megnövelte a kelyhesek öntudatát és a harci moráljukat. A következő hónapokban az éppen Sziléziában harcoló husziták egyik vezetője felelevenítette, hogy 1431. július 31-én Opavát súlyos tűzvész pusztította. A lehetőséget kihasználó csapatok azonnal a védtelen városhoz vonultak. Siralmas helyzetét Přemek is világosan látta, s a városra való tekintettel a mérsékelt husziták egyik képviselőjével, egyúttal a vejével, Jičíni Jánossal kezdett tárgyalásokat. A herceg megígérte, hogy nem akadályozza a huszita csapatok ellátását, mozgását és hogy egy év múlva, 1432. szeptember 28-án a fiaival egyetemben elfogadja a négy tételt. Mivel a husziták nem bíztak a hercegen, a feltételeket 4000 grivnyányi összeg követelésével növelték meg, amit a következő egy év folyamán kell befizetni a prágai óvárosi városházán; s mindezen felül addig is katonailag köteles támogatni a huszita hadműveleteket. A következő évből sajnos alig van adat, valószínű, hogy a várt stabilizáció nem a terveknek megfelelően zajlott, amit az is akadályozta, hogy a közeli ratiboři Miklós herceg még azután is harcolt, hogy már majdnem az összes szomszédja behódolt vagy békét kötött a huszitákkal.

Az öreg opavai vajda még véletlenül sem pihenhetett le, mert időközben a fiai – a legidősebb II. Vencel és a másodszülött IV. Miklós – között konfliktus robbant ki. Přemek felidézve fiatalkorának viszontagságait és nehéz kezdeteit, amelyek mögött részben a hercegség szerencsétlen felosztásai, részben az atyai végrendelkezés hiánya álltak. Éppen ezért 1433. szeptember 18-án Přemek Hradec várában tollba mondta a végrendeletét, amelyben felhívta a négy fia figyelmét, hogy legalább addig, amíg tartanak a huszita harcok, ne osszák fel a tartományt és mindig tartsanak össze. Szigorúan kikötötte továbbá, hogy a makacsul különválni akaró IV. Miklós ne részesüljön semmiféle földbirtokban a hercegi örökségből, hanem a jussát pénzben kapja meg, bizonyos évenkénti összegekben, de szükség esetén ő is vegye ki a részét a közös kiadásokból. A végrendelkezés után tíz nappal, pontosan a be nem tartott megtérési ígérethez képest két évre halt meg I. Opavai Přemek herceg.

Bár Přemek öröksége nem volt túl fényes, kezdetben úgy tűnt, hogy a helyzet nem reménytelen. A vezető szerepet a családban II. Vencel vitte, együttesen a testvérek Opava egykori területének háromnegyedét birtokolták, bár a hercegség területi integritását néhány kisebb zálogba adott birtok sértette. Ez az olešniki hercegek kezén levő hlučini és krzanowicei uradalomra vonatkozott leginkább. A hlučini körzet központjává egy kis városi erősség lett, amely felváltotta a régi, a huszita háborúkban talán sérüléseket is szenvedett Landek várát. A krzanowicei várról ugyan közelebbit nem tudni, de talán még fennállt a 15. században. A tartomány másik vesztesége Odry városának és várának huszita megszállása volt. A várból berendezkedett Pozořici Boček fosztogatásaival és betöréseivel folyamatosan rettegésben tartotta Opava déli határvidékét. A megmaradt várak közül Hradec teljesen kimaradt a harcokból, Opava kis erőssége sikeresen ellenállt

a háromnapos támadásnak, bár nem a korszerűségének, hanem a támadók felkészületlenségének köszönhetően, de a hátrányok így is kiderültek. Vikštejn erejében a néhai Přemek annyira bízott, hogy 1433-ban ide küldte feleségét, hajadon lányait és a legifjabb fiát, annak ellenére, hogy a vár közvetlen közelében futott az a főút, amely összekötötte a főbb huszita erősségeket. Értékes volt Cvilín is, amelyet nem értek el a huszita betörések, s ahová a fejedelmi pénzverdét áthelyezték. Hlubčice uradalmának székhelyét jelentő Edelštejn is érintetlenül őrizte a Zlatý Hory (Arany-hegység) aranybányáit. Kérdéses viszont, hogy a két közeli kisegítővár mennyire létezett még a 15. század közepén. Leuchtenštejn régészeti leletei nem nagyon engedik a vár keltezését a 15. század közepéig, s nem zárható ki, hogy egy kisebb összecsapásban, 1428-1433 folyamán elpusztult. Még kevesebb az adat Koberštejnről. Sértetlen és feladatait tökéletesen ellátó maradt Hlubčice városi vára is.

Különleges helyzetben voltak a kravaíei Jičín (Jičínský) János uradalmának várai. Ahogy tudjuk, Fulnek ellenállt a huszita ostromnak. A kravaíei földesúr későbbi áttérése a továbbiakban is megőrizte a fulneki vár és a třebovicei őrhely (tvrz) biztonságát. Jánosnak a csak kényszerből megtért Opavai Přemekkel meglévő rokoni kapcsolatainak köszönhetően a katolikus liga koncentrált támadásai nem vették célba birtokait, a szomszédos huszita betörések is csak később váltak gyakoribbá. Mindezek ellenére a családi fészket János 1432-ben áttette Třebovicéből Fulnek várába, ahová a feleségét, Opavai Ágneszt is átvitte.

Úgy tűnt az atyai tekintéllyel megerősített testamentumot a fiak betartják. Még 1433 őszén a Přemek után megmaradt adósságok megfizetéséhez szükséges készpénz összegyűjtéséhez a négy fiú egyetértésben a tartományi városoknak – Opava, Hlubčice és Zlatý Hory – eladták a pénzverés eddig a herceget illető jogát. Mégis 1434. február 2-án megosztzkodtak, s úgy tűnik tényleg IV. Miklós erőltette, mert csak a neki juttatott hlubčicei uradalomról esik részletesebben szó. A területére eső aranybányák jövedelme még az osztzkodás után is egyenlő részben illette a testvéreket, mint ahogyan egyenlően kellett állni a legfiatalabb, még kiskorú Přemek örökségének és az özvegy mostoha anyjuk jussának részleteit. Mindez nem tartott túl sokáig, mert még 1434 nyarán ismeretlen okból Miklós a teljes birtokát átengedte II. Vencelnek. Vencel minden erejével próbálta betartani apja végrendeletét, de mostohaanyja halála után a két másik testvér is önállósodott, magukkal ragadva a hercegség őket illető egy-egy negyedét. Az egyik távoli rokonával, V. Ratiboří (Raciborzi) Miklóssal 1436-1437 táján kirobbant konfliktus Edelštejn várába került Vencelnek, s ezt a veszteséget az a néhány falu sem ellensúlyozhatta, amiket a krnovi (jägerndorfi) uradalomtól csatoltak át. A legrosszabb azonban még csak ezek után jött. 1436 és 1438 között a Cseh korona földjeit egyszerre árasztották el a Habsburg és a Jagelló trónjelölt támogatói, fosztogatva, rabolva, pusztítva. A morva-szléziai határvidéket érő súlyos csapás Vencelt rendhagyó lépésekre indította.

Az anyagi gondok, amiket a huszita háborúk okozta adósságok súlyosbítottak, arra kényszerítették II. Vencelt, hogy megváltja kincstárának egy részétől és Zlatý Hory-i (Arany hegység) uradalmától, beleértve az ottani aranybányákat védő Edelštejn várát. A szomszédos Prudník fejedelemségének urával, Opolei Bolekkel 1440. április 3-án kötött szerződés azonban olyan záradékot tartalmazott, amellyel opavai Přemyslek végérvényesen elveszítették ezeket a területeket. Bolek mindezek mellett felvásárolta a nysai zsidóktól a IV. Miklós által elzálogosított családi ezüsteket, amelyek elvileg II. Vencelt illették. Vencel 1446-es halálával az utódaira hagyott örökségre leginkább az eladósodottság volt jellemző, bár már az is csodával ért fel, hogy legalább ennyit sikerült megtar-



tania. A hercegnek a szomszédos Šternberki urakkal folytatott pereskedés végén ugyan sikerült megtartani Fulneket, azonban Edelštejnén kívül elveszett Třebovice, Štítina; a visszavívott Raduň és Odry várait familiárisainak adta, de Opavát és Vikštejnt fiatalabb testvérei birtokolták. A hercegi székhelynek Vencel alatt Hradec és Hlubčice városi vára számított, sőt a kiállított oklevelek arra mutatnak, hogy Hradec jelentősége a 15. század második negyedében jelentősen megnőtt. Vencel testvéreit a hercegség felosztása után is folyamatosan nagyon szoros együttműködés jellemezte, annyira, hogy esetükben igazából a hatalom osztatlanságáról beszélhetünk. Egyrészt mindketten kezdetben Opava városában laktak, s közösen birtokolták Vikštejn várát már 1434-től. Vilmosnak (Vilém) 1446-ban sikerült kiegyezni klimkovici Bítovský Tas-szal, amivel a hercegség kamarai várainak sorát kiegészíthette Štítinával. A viszonylag kicsi erősség megszerzése a tartomány összes megmaradt várainak csekély számához képest igen fontos lépésnek számított. A lassan száz éve nyomasztó adósságok miatt Vilmos 1452. október 23-i halála után a helyzet még rosszabbra fordult.

### A rettegett Mátyás

1451 folyamán III. Frigyes császár elismerte Csehország helytartójának a nagyravágyó és a huszitizmus kelyhes irányzatához tartozó Poděbradi Györgyöt, akit ebben a tisztben az áprilisi országgyűlés megerősített. Ezen a gyűlésen azonban a távolabbi tartományok nem képviseltették magukat. Az opavai hercegek tisztában voltak azzal, hogy az új helytartó könnyedén felélesztheti az alig halványult ellentétet a katolikus Szilézia és Opava, illetve az utrakvista Cseh és Morva tartományok között. Poděbradi György viszont inkább pacifikálta a husziták radikális szárnyát, és békéltetőként lépett fel. Opava hercege, Arnošt (az elhunyt Vilmos öccse) eközben, még mindig elmerülve az adósságok tengerében minden adódó lehetőséget kihasználta, hogy javítson helyzetén, lelkiismereti aggályok nélkül nyúlt testvére fiát illető uradalmakhoz, amelyeknek gondnoka volt, s amikor még az is kevésnek bizonyult még radikálisabb módszerekhez folyamodott. Arnošt anyagi problémáit Opolei Bolek „segítette” megoldani, aki már megszerezve néhány szeletet a hercegségből és éppen kitérve II. Vencel fia, Hanuš Zlaté Horyt illető kiváltási kísérlet elől, kiváló alkalmat látott Opava további részeinek bekebelezéséhez. Az opavai herceg 1455-1457 között először elzalogosította Bílovec hercegi jogait, majd 1457-ben a hercegség őt illető két negyed végleges eladásáról is döntött. Arnošt ezzel nem elég, hogy nem oldott meg semmit, hanem felszámolva örökségét, a családi fészket, Opava városát is elvesztette, s gyakorlatilag földönfutóvá vált. Átruházva két maradék várát, Štítinát és Vikštejnt is a familiárisaira, végre kifizetve az adósságait, Arnošt a maradék pénzével, jobb híján a királyi udvarhoz csapódott. György király nem engedte, hogy az ősi cseh uralkodói Přemyslida dinasztia leszármazottját elzavarják, így az vagy a prágai udvarban vagy a király fiának kladskói (klodzkói) várában töltötte idejét. Éppen Kladskóban kötött a herceg szorosabb barátságot Viktorinnal, amelynek köszönhetően 1485-ös halálakor Viktorin rendelkezése alapján a szülőföldjén, Opavában a családi kriptában temették el.

Opolei Bolko a megszerzett opavai birtokokkal elég sok gondot is átvett. Opava városi várán kívül egyetlen egy vár sem tartozott közvetlenül alá, ráadásul a kamarai jövedelmek nagy részét a hercegek eladták vagy elzalogosították. Bolko hirtelen halála 1460-ban az ő örökségét is vitatott helyzetbe hozta. Mivel nem volt törvényes örököse, testvére,

Opolei Miklós kapta meg Bolko családi és szerzett örökségét. Poděbradi György azonban bejelentette, hogy a háramlási jog révén Bolko szerzett öröksége a királyt illeti. Ezzel elsősorban azt szerette volna Miklós tudtára adni, hogy legalább az opavai részokról mondjon le. A király jól ítélte meg a hagyomány erejét és úgy érezte, hogy Opava megszerzésével is a legendás Přemysl-ház örökösévé válik, és Arnošt tartózkodása a királyi udvarban önmagában a cseh uralkodót az ősi dinasztia örökségének védelmezőjeként mutatta. Ezen kívül sokat jelentett Opava kulcshelyzete Morvaország és Szilézia között és Felső-Magyarország közelsége, nem is említve Opava domináns gazdasági helyzetét Nysa, Opole és Olomouc háromszögében. Következésképpen Poděbradi György választás elé kényszerítette Opolei Miklóst, hogy vagy lemond bizonyos részokról, megtartva ezzel a régi örökséget, vagy szembekerül a királlyal, akinek „problémamegoldási” sikeireit már számos más eset jól illusztrálta. Az 1460. augusztus 15-én született megállapodás értelmében Miklós eladta az uralkodónak a két opavai uradalmat, Edelštejn várát és Zlaté Hory városát és minden ezen területeket érintő oklevelet, cserébe Poděbradi György megerősítette Miklós Opole, Falkenberg és Prudnik hercegségeinek birtoklását (a meglehetősen magas összeget a király csak 1465-ben fizette ki). György világossá tette mindenkinek számára, hogy célja Opava teljes megszerzése, s nem elégszik meg az Opolei Miklóstól megvásárolt részekkel, továbbá mindezek mellett erősíteni szeretné a királyi hatalmat a hercegség területén. Már 1461. január 17-én Olomoucban megerősítette Opava város minden régebbi kiváltságát, a terület élére királyi helytartót helyezett, s a végén elérte, hogy további területek is a birtokába kerüljenek.

Zbožný (Istenfélő) János herceg, II. Opavai Vilmos legfiatalabb fia, akit 1485-ben Boroszlóban (Wrocław) lovaggá ütöttek, megosztzkodva testvérével, Hanušsal az örökségen, megkapta először Hlubčice egy részét, majd Hanuš halála után (1454) a többi is. Ezzel János herceg egyedüli birtokosa volt az Opavai hercegség majdnem felének és a hlubčicei uradalomnak. Arnošt herceggel kötött megállapodással megszerezte Fulnek főhűbérúri jogait és egy sor kisebb, eddig felosztott uradalmat, ezekhez azonban azt a kötelességet is, hogy a befolyó jövedelmekből kifizeti a legfiatalabb nagybáty, a közben boroszlói kanonokká vált II. Opavai Přemek részét. A lovag is megpróbálta visszaszerezni az edelštejnit és Zlaté Hory-i uradalmat, de Opolei Bolek visszautasította, arra hivatkozva, hogy a felajánlott kiváltási összeg nem éri el az 1455-ben leégett és azóta teljesen újjáépített és modernizált vár aktuális értékét. Zbožný (Istenfélő) János székhelye Hradec vára lett. A fulneki uradalomtól már 1454-1458 között meg kellett válnia, a szokásos adósságtörlesztés miatt. 1463-ban, hogy megelőzze a király keményebb fellépését és elkerülje a saját csődjét, a herceg elhatározta, hogy eladja a kezén levő opavai területeket Opava várossal és csak Hlubčicét tartja meg. Erre az adásvételre 1464-ben sor is került, amelynél a királyt fiai képviselték. A Přemysl ház opavai dicstelen végét még jobban beárnyékolta Fulneket illető per, amit 1464-ben II. Opavai Přemek robbantott ki, s ami végül oda vezetett, hogy ez a vár is a király érdekeltségi körébe került. Poděbradi György így 1464-re megszerezte az egykori hercegség legnagyobb részét; övé lett Opava városa várával és körzetével együtt, Hradec, Edelštejn és Fulnek várai, de a király volt a legfőbb hűbérura Vikštejn, Odry és Štítina várainak. Az új szerzemények élére az uralkodó a fiait tette: kladskói (klodzkói) grófokat és münsterbergi hercegeket, Viktorint, Henriket és Heyneket, illetve Kunštáti Bočeket. Poděbradi György 1465. december. 16-án szenteltette az új birtokait illető hűbérszerződést, amely értelmében Opava város harmadát és Hradec várát három fiára ruházta át.

A királyi ház opavai helyzetének megszilárdulása a legjobbkor jött. A pápa 1462-es rendelkezése rontott Csehország belső politikai közhangulatán. Újra erősödtek a katolikus-kelyhes viták, a katolikus ellenzék szervezkedni kezdett a kelyhes király ellen. Rožmberki Jošt boroszlói püspök által szervezett kezdetben strakoniceai, majd zelenohory-i unió György királysága ellen lépett fel. A királyt kiközösítették az egyházból, 1467-ben a lázadók megtagadták a béke meghosszabbítását, ráadásul soraik kiegészültek Boskovicei Tas olomouci püspökkel és a morva katolikus rendekkel. A király közben, 1467. április 19-én kompromisszum nélküli harcot hirdetett a rekatolizációt erőltető II. Pál ellen, másnap pedig kiterjesztette a harc érvényességét a lázadó világi ellenfeleire is. Ebben a történelmi pillanatban Opava a királyi hatalom felbecsülhetetlen támaszát jelentette. Észak felől Boroszló és püspöke, Jošt felkelői álltak, délről és keletről a morva katolikus unió fenyegetett, Tas püspök vezetésével, aki nem titkolta György király veje, Korvin Mátyás iránt táplált szimpátiáját; nyugat felől pedig a zelenohory-i unió nyugtalanította a határokat. A cseh király Opavában először is a katolikus hlubčicei herceg, Zbožný (Istenfélő) János semlegességére számított, elvárta Opava katolikus lakosságának segítségét és a helyi nemesség – leginkább katolikus Stoš nemzetség – tagjaira támaszkodott. Bizott a tartományi helytartó, az ugyancsak meggyőződéses katolikus násilei Bírka Bernard hűségében. Ezt kiegészítve, Edelštejn élére a hívét, utrakvista Žerotíni Jánost tette. 1466 körül, Vikštejn várának a király elleni ligához csatlakozó birtokosa, Moravicei Budivoj, egy kisebb összecsapásban életét vesztette, s ezután a király a kezére jutott várat egyik hívének adta.

Teljes erejével a morva-sziléziai határvidéken a harc a következő 1467-es évben robant ki. Boroszló városa, amely a gyűlölt kelyhes király elleni harc sziléziai harcosainak élére állt, egy Opavába küldött felhívásban háborút üzent a király fiainak és támogatóiknak. Erre a királyi helytartó, Bírka Bernard megindította sziléziai betöréseit. Az edelštejni várnagy a Frankenštejn mellett 1467. június 16-án vívott sikeres csata után rengeteg hadizsákmánnyal és tússzal vonult vissza várához, s a következőkben innen akadályozta a Morvaország és Szilézia közötti kapcsolatot. A boroszlóiak, Rožmberki Jošt vezetésével, meglepetésszerűen megtámadták és elfoglalták Edelštejnt, kiszabadítva a túszoikat, s pár nap múlva földig rombolva a várat. A viszonylag modern és erős vár elvesztésével a királyi Opava védelmi rendszerét súlyos veszteség érte. A királyi reményeket átmenetileg megnövelte a boroszlói püspök, Rožmberki Jošt halálának híre (1467. december 15.), azonban majdnem súlyosbította a helyzetet a Poděbradok által Fulnek ügyében csúnyán kijátszott II. Opavai Přemek jelöltsége, aki közismerten a cseh királyi család elszánt ellensége volt. György király szerencséjére, a sors ebben az esetben nem volt ennyire kegyetlen hozzá, mert a káptalan, II. Pál pápa és Kázmér lengyel király nyomására végül Rüdeshelmi Rudolfot választotta püspökké 1468. január 20-án. Annál inkább hozott óriási változást a szembenálló felek addig viszonylag egyenlő erejébe Mátyás király nyílt beavatkozása. 1468. márciusában Korvin Mátyás Nagyszombatban hadat üzent a cseh király fiának, Viktorinnak, az osztrák tartományok elleni támadása miatt. Április második felében az ellenséges csapatok már az osztrák Láva mellett néztek farkasszemet, ahonnan május elején a cseh csapatok kezdtek Třebíč felé visszavonulni. A várost Mátyás csapatai május 14-én rohamozták meg és foglaltak el. Viktorinnak hajszálon múlt a megmenekülése, amikor a folyó túlsaján levő kolostorban rejtőzött el, ahonnan csak június 5-6-i éjszakán sikerült kiszabadulni a bekerítésből és eljutni Polnába. A magyar király lassanként elfoglalta majdnem a teljes Morvaországot, gyorsan csatlakozott hozzá a katolikus királyi városok többsége, olomouci püspök, majd Szilézia és Luzsice is. 1468 végére, amikor már úgy

tűnt, hogy a cseh királyt már semmi sem mentheti meg a teljes vereségtől, éppen Opava, a környező Přemyslek és a rettenthetetlen Bírka Bernard támogatása jelentették a legfőbb támaszt. 1469 elején Mátyás felújította a harcokat, s február 19-én már elfoglalta György király utolsó jelentős morva várát, a brnói Špilberket. Csak ez után vállalkozott György, hogy a kelet-csehországi Vilémovban meglátogassa Mátyást és négyszemközt tárgyalásokat folytasson vele. A titkos megbeszélésen született megállapodás és rövid béke értelmében márciusban a már nyilvános tárgyalásokon kötöttek volna konkrét megállapodást. A márciusi olomouci tárgyalások, amelyeken magasabb rangú képviselők hada is részt vett, semmilyen eredményt nem hoztak. Az utolsó kompromisszumos kísérlet kudarcát a katolikus liga kihasználta, hogy Mátyást cseh ellenkirállyá válassza 1469. május 3-án. Poděbrad válasza erre az volt, hogy 1471-ben a lengyel Jagellóknak ajánlotta fel trónját. Az időközben felújuló harcok során 1469. július 27-én, a Veselí nad Moravou<sup>1</sup> melletti csatában Mátyás serege foglyul ejtette többek között a cseh csapatok vezetőjét, Opava királyi herceget, Viktorint. Opavában Viktorin helyére Bírka Bernard lépett, aki továbbra is támogatta és irányította a cseh király ellenfelei elleni betöréseket Sziléziába. A magyar és most már cseh király is, aki még június folyamán Nysa érintésével eljutott Boroszlóba, s onnan, Luzsice és Szilézia formai hatalomátvétele után visszatért Magyarországra, felfigyelt, hogy a kulcs fennhatóságának fenntartásához a morva-sziléziai határvidéken Opava letörése. Éppen ezért Sziléziában hagyta a Fekete légióját, seregének legharcedzettebb részét, Hájei Ferenc vezetésével. Ugyanakkor a magyar király 1000 magyar arany forintért a saját oldalára állította a rybníki Vencel és a těšini Přemysl hercegeket (1469. június 8.), abban a reményben, hogy egyrészt így Bírka Bernard támadásaival szemben végre szervezeten léphet fel, másrészt, hogy a két herceg átállása megszerzi a környező kisebb urak támogatását is (az utóbbi számítás nem vált be). Opava elleni következő támadást már Hájei Ferenc szervezte, amikor ősszel a boroszlói csapatokkal felégette Opava elővárosát és környékét, de november végén elvonultak anélkül, hogy el tudták volna foglalni a közeli Hradecet. A harcok ekkor már sokkal kiterjedtebb és elszigeteltebb jelleget vettek fel. A már gyakorlatilag áttekinthetetlen összeviSSzaságban Mátyás király szétszórt támogatói harcoltak, a hasonlóan szétszórt ellenfelekkel, miközben Bírka Bernard rendszertelenül próbálta közös harcra buzdítani és szervezettebben fellépni Poděbrad híveit a közelebbi és távolabbi környékről. Az egyik legfontosabb helyi vezető a Vladěni Trojan János, aki linhartovi erősségéből rendszeres támadásokat intézett a boroszlói püspök nysai birtokai ellen. Az ellene fellépő Hájei Ferenc 1470. május 7-én, koncentrált ágyúzás után elfoglalta Linhartovyt. 1470 augusztus közepén, Poděbradi György, Uherské Hradiště visszafoglalása után Olomouchba szorította Mátyást, s már-már úgy tűnt, hogy közeledik az ellenkirály uralkodásának vége. György király prágai halála 1471. március 22-én szertefoszlatta a gyors megegyezés reményeit. Mátyás visegrádi fogságában levő Viktorin rekatolizált, de szabadon bocsátásához még hiányzott a magyar király által követelt százezres váltságdíj. Az összeg összeszedéséhez Viktorint becsületszóra hagyták távozni. 1471. február 1-én, Prágában jelentette be a herceg először, hogy átállt a magyar király oldalára. Nagyjából ugyanakkor tagadta meg tőle a cseh országgyűlés a váltságdíj kifizetését. Mivel a herceg senkit nem talált, aki a szükséges összeggel kisegítette volna, a testvéreire fordult. Henriknek átengedte a már elpusztított Edelštejn, Zlaté Hory és a környék aranybányáinak jogait. Anyagilag hozzájárultak Viktorin váltságdíjához a her-

1 A történelem fekete humora, hogy a helynév jelentése: „Morava-menti vígasság”.

cegséget mindig híven szolgáló Stošek, de több más család is. A három testvér 1472. július 14-én újra megerősítette Opava összes addigi kiváltságát, kiegészítve ezt azzal, hogy mentesítették az adófizetés alól azokat, akik a herceg sarcához anyagilag hozzájárultak. A még mindig hiányos összeg hátralevő része végül Lengyelországból érkezett meg, s akkor, ezen felül, Viktorin köteles volt átadni Mátyásnak és az új kegyencének, Pernštejni Vilmosnak anyai örökségét is – Kolín nad Labemet és Ratajét.

Viktorin átállása Mátyás király oldalára – meglepő módon – alig volt hatással Opava helyzetére. Bírka Bernard 1471 nyarán valószínűleg már nem tartott lépést az országos eseményekkel s nem volt teljesen tisztában Viktorin új helyzetével, de amúgy is, már túl hosszú ideje vívott hosszú és kimerítő harcokat Mátyás támogatóival szemben, hogy hirtelen politikai irányvonalat váltson. Egyetlen kínálkozó lehetőségként a cseh trón lengyel jelöltjének legodaadóbb szorgalmazója lett, annyira, hogy a Kutná Horai gyűlés után rögtön Lengyelországba ment a követség keretében, amely hivatalosan is felajánlotta a cseh koronát Jagelló Ulászlónak. 1471. június 15-én az ifjú Jagelló elfogadta a jelölést, s hamarosan el is indult az új hazájába. A lengyel trónvárományos kezdettől fogva nagyon megkedvelte Bírka Bernardot, s hamarosan fényes karriert biztosított neki. Ezzel párhuzamosan elhidegült a viszony Viktorin és egykori opavai helytartója között. A növekvő befolyású és gazdagságú Bernard és fia Hynčík szilárdan maga mögött tudta az új cseh király támogatását, de emellett ott volt Vikštejn vára és uradalma. Poděbrad herceg annál inkább veszélyeztetve érezte magát, Mátyás király híveként. Csak részben jelentett megoldást az öreg Bernard lemondása és a prágai királyi udvarba való visszavonulása. Vikštejnben a fia rendezkedett be, kezdetben folytatva apja politikáját.

1471-1473 között több vezető opavai nemzetség konkretizálta politikai állásfoglalását, feszültebbé téve az amúgy is nyugtalan légkört. Bernardéhoz hasonlóan megtartották álláspontját a Stoš család tagjai, akik közben Fulnek várával kapcsolatos örökségi vitába keveredtek Žerotíni Jánossal. Éppen ez az ellenségeskedésig fajuló nézeteltérés járult hozzá ahhoz, hogy György király egykori harcos híve, legalább olyan elszánt támogatójává vált Viktorinnak, s rajta keresztül egykori ellenségének, Mátyás királynak. Viktorint támogatva akár azonnal neki is indult volna Stošek családi fészke, Albrechticének, de mivel Boroszló a kért segítségnek csak egy részét ajánlotta fel, az opavai herceg elállt a túlerővel szembeni kockázatos harctól. Helyette inkább csatlakozott a magyar király főbb csapataihoz, és a püspöki, boroszlói városi és swidnicei erők támogatásával a nyugtalan rybníki Vencel herceg ellen vonult. Közben már-már kezdett olybá tűnni, hogy mindkét cseh király – Jagelló Ulászló és Korvin Mátyás – keresik a megegyezést és a közös uralkodás lehetőségét a folytonos háborúk helyett. Az opavai herceg az adott körülmények között, Mátyás odaadó híveként, Ulászló szemében megmaradt a kiegyezés egy lehetséges közvetítőjének. Ulászló több olyan lépést (gesztust) is tett, amivel méltányolta Viktorin ilyen jellegű igyekezetét (leginkább a herceg második felesége révén és Opava tisztségeinek személyi kérdéseiben). A herceg növekvő befolyása megmutatkozott abban is, hogy Opava lett a három király követségeinek találkozhelye a béketárgyalások idején. Az 1473. augusztus-szeptember folyamán összegyűlt királyi követek (Ulászló, Kázmér és Mátyás) mellett jelen voltak még: Márk, pápai legátus; Rudolf, boroszlói püspök; Szilézia és Lutzice rendjeinek követei; és szemtanúként Bírka Bernard és Vlček (Kis Farkas) Vencel, Opava egykori helytartói. Mátyás király ellenséges és növekvő követelései miatt a tárgyalások zátonyra futottak, és a szeptember végére, Benešovba hirtetett további egyeztetések, a tűzszünetet sorozatosan és kölcsönösen megsértő portyák

következtében kirobbant újabb harcok miatt el sem kezdődtek. A magyar király offenzívája Ulászlót sietős segítséget kérő követség küldésére kényszerítette a lengyel királyhoz. A Piotrkówban lévő Kázmér 24000 arany pénzbeli támogatást küldött fiának, majd 1474. június 15-én hadat üzent Mátyásnak s elrendelte csapatai mobilizálását.

Vktorin időközben eldöntötte, hogy most már végérvényesen leszámol hercegsége legnagyobb urával, s a Jagelló-párt legfőbb helyi támogatójával – Stoš Zsigmonddal. 1474. augusztusában ostrom alá vette Dívčí Hradot. A csábító falatnak számító Vikštejn miatt a herceg egyúttal megpróbálhatta hasonló módon lezárnia Bírka Hynčekkel folytatott viszályát is. Ez utóbbi esetben azonban, úgy tűnik, hogy a várat ostrommal nem sikerült elfoglalni, és az ügyet végül békés úton rendezték. A gyorsan változó eseményekbe szeptember második végében maga Mátyás király is bekapcsolódott. Uherské Hradiště sikertelen ostroma után, amikor a főrohamban a király által személyesen vezetett csapatokat visszaverték, a magyar seregek átmenetileg visszavonultak Trencsén mellé, hogy feltöltsék a tartalékokat. A következő, jól időzített és összeegyeztetett együttműködésben Viktorinnal, Mátyás erőltetett menetben Olomoucig nyomult, majd onnan, pár napi pihenő után megsegítette a herceget elfoglalni Dívčí Hradot és Vikštejnt. Az utóbbinál Bírka Hynček behódolt, elfogadva Mátyás fennhatóságát. Opavába érve a magyar király és hadvezérei, minden jel szerint megállapodtak és elhatározták, hogy a saját és Viktorin ellenfelei kezén levő erősségeket és várakat le kell rombolni. Ez elsősorban a két nagyobb család – Bírka és Stoš – várait érintette. Mátyás szemében leginkább mégis Stošek jelentettek gondot (az ifjabb Bírka már úgyszólván behódolt), akik családi fészke – Branice – már a Dívčí Hrad elleni felvonulás során a király kezére került. Úgy tűnik Krnovban a magyar király szétosztotta csapatait, megbízva azokat a ellenséges várak lerombolásával. Maga ugyanakkor Albrechticéhez vonult, ahol lerombolva a helyi kisebb erősséget (tvrz), valószínűleg még ott, egyrészt fogadva a krnovi János herceg behódolását, másrészt értesült arról is, hogy az emberei (főleg a híres, itt inkább hírhedt Fekete légió) sikeresen elfoglalták Bruntál városát és elpusztították Vartnov és talán Fürstenwalde várát. A csapatait mozgósító lengyel király nem akadályozta Mátyás opavai pusztításait, ráadásul a hónap végén Kázmér egy újabb életbevágó lehetőséget szalasztott el Mátyás király létszámhátrányban lévő csapatainak megsegítésére. A magyar király seregének legnagyobb részét Morvaországban Ulászló király hadai kötötték le, és további 2000, kornicei Bělík Jan vezettefegyverest kellett Mátyásnak Vencel, rybníki herceg segítségére küldeni, akit már nagyon szorongatott poděbradi Münsterbergi Henrik.

A feljebb ismertetett módon zárta le közben Mátyás király a Morva-Sziléziai határvidék politikai széttagoltságának korszakát és változtatta 1474. augusztusában – szeptemberében a Poděbrad-Jagelló párt egyik legstabilabb támaszát a saját biztos birtokainak egyikévé. Viktorin titkon ápolta reményei, hogy az áttérésével, hazai hagyományok elárulása és több ősi nemzetség kiszolgáltatása, illetve Korvin terveinek maradéktalan támogatása révén a magyar király részéről netán végre valami kisebb jutalmat is kap (például az őt jogosan illető Opava hercegség formális birtoklásának formájában), kegyetlenül váltak semmivé a herceg teljes kiszorításával a környék politikai életéből, amikor Mátyás először közvetlenül a saját kezébe vette Opava irányítását, majd a törvénytelen fiának, Korvin Jánosnak juttatta azt 1485-ben.

Ha áttekintjük az utoljára tárgyalt évszázadnyi időszak opavai várait, legelőbb azt kell kiemelni, hogy az időközben felépült opavai rezidencia kivételével a hercegség várainak száma lényegében nem változott. Sorba véve ezeket, az első helyen a gazdaságilag

erős alapot adó kiterjedt uradalommal bíró Hradec várát kell megemlíteni. Mind katonai, mind reprezentatív szempontokból messze a legfejlettebb épületegyüttes volt a tartományban, s igazából soha senki nem tudta elfoglalni (bár nem is tettek rá komoly kísérletet). A váruradalmat irányító várnagyok (*hejtman*, a német *Hauptman*ból) közül több említésre méltó személy is akadt. Többi változó hovatartozású és méretű vár esetében még azt is nehéz megítélni, hogy milyen jellegű és mekkora építkezések, módosítások történhettek a 15. század folyamán. Azt egyértelműen ki lehet jelenteni, hogy a tartomány várainak többsége elavult, korszerűtlen épület volt, s egy-egy komolyabb támadásnak nem tudott ellenállni. Az újonnan épült opavai városi vár is egy archaikus, kifejezetten defenzív típust képviselt, és az, hogy nem esett el a háromnapos ostrom során, nem a vár építészeti „előnyeinek” volt köszönhető. Talán az Edelštejn várán zajlott 1455 körüli építkezések jelentettek a legnagyobb mértékű modernizációt a tartomány várainál. Főbb tartományi várak közé sorolható Vikštejn, Štítina, Edelštejn, a három, az aranybányákat védő (Koberštejn, Leuchtenštejn és Quingburk), illetve az 1742 után Lengyelországhoz került Hlubčice (Głubczyca) városi vára. Fulnek vára már korán a kravaíri urak nevével kapcsolódott össze, s ténylegesen a legjelentősebb magánvár volt a tartományban. Egy sor kisebb várról és erősségről (mit a csehek még várnak sem neveznek, ti. tvrz), írott források híján nehéz közelebbit mondani.

### Rövid településtörténet és vártipológia

A sziléziai települések megállapodása és fokozatos növekedése jelenleg a 13. század folyamán az ún. nagy vagy „csúcskolonizációval” kapcsolatban vizsgálható. Két etnikai elem kölcsönhatása és együttes beszivárgása zajlott ezen a területen: a helyi szláv és az újonnan érkező, többnyire germán lakosságé. Leginkább a még érintetlen, időnként szélsőséges viszonyú területek betelepülésének szemtanúi vagyunk, amelynek intenzitása elmossa a határokat a régi és az új települési területek között. A folyamat során a régi, még a természeti körülmények által diktált települési stratégiák és mechanizmusok először változtak és tűntek el ekkora mértékben. Elsősorban az eddigi érintetlen erdőségek folyamatos irtása új kulturális formákat hozott létre, s ez a mai napig kihat. Nyilvánvaló, hogy a külföldi bevándorlókon kívül bizonyos mértékben a helyi lakosság is részt vett a kolonizációs folyamatban, amire olyan bizonyítékok állnak rendelkezésre, mint a szláv nemesség vitathatatlan részvétele a mongol támadás során elpusztított Rychleby hegység lejtőinek újratelepítésében. Bizonyos továbbá, hogy a legtöbb esetben a vállalkozásokban résztvevők ténylegesen új letelepülők voltak, akik nem csak új falvakat és városokat alapítottak a német jogrendű területeken, de részt vettek a létező települések kiterjesztésében és az elpusztultak újratelepítésében. A legtöbbjük Csehországtól nyugatra eső sűrűn lakott területről érkezett s emiatt német nemzetiségű kellett legyen. A jelenlétük már a 12. században szóróványosan kimutatható, bár az esetek többségében ezekről kiderül, hogy a flamand vagy német eredetű világi vagy szerzetesi papság telepesei. A telepések gyakorlatilag folyamatos özöne főleg a 1220-as évektől indul meg és a mongol támadás súlyos pusztításai utáni időszakban éri el a csúcspontot. Lőrinc (1207-1232) és I. Tamás (1232-1268) boroszlói püspököknek köszönhetően elsőként a határmenti erdőségek és az attól délebbre eső régió kis területeit népesítették be. Fokozatosan a boroszlói herceg és a hűbéresei is belefognak a folyamatba, kiterjesztve ezt Javorník, Jeseník és Vidnava területeire. Dél fe-

lől (Morvaország irányából) a betelepülés már a 13. század legelejétől nyomon követhető, amire a legjobb bizonyíték Bruntál eredetileg vitathatatlanul agrár-bányaváros 1213-as alapítólevele. A magdeburgi jog csehországi területén ez így a legrégebb város. Ebből a kiindulópontból zajlott a következő évtizedekben és még inkább a század második felében a telepések agresszív benyomulása a határ-hegységbe, a fontos érclelőhelyek felé, amelyek gazdagsága nemcsak nemes-, hanem hagyományos fémekben is megnyilvánult. A települések észak felé „rohantak”, a még nevenincs patakok mentén, a szűz természet szívébe, részben a csillogó fém és az első telepések kezdeti kedvezményeik vonzása által vezettetve, de nem utolsósorban a szülőföldről való menekülés lehetősége által is, amely addigra túlnépesedett és kimerült földjeivel már nem tudta kielégíteni az emberek szükségleteit. A telepések így leginkább dél felől jöttek, Duna völgyében, Morvaországon keresztül. Bár szülőhazájukat nem lehet biztosan megállapítani, a többségük kiindulópontja – elmentében az Arany hegység (Zlaté Hory) és Jeseník vidékével, amelyeket észak felől telepítették be – Bajorország, Frankfurt, Felső Pfalz lehetett, illetve számosan jöhettek még Maim folyó és Saale medence vidékeiről. Úgy látszik, Bruntál jelentette ezen telepeshulám kiterjedésének az északi határát Szilézia területén. Elmondható, hogy Hessen, Kelet-Frankföld és Alsó Szászország telepesei a Felső-Szilézia kolonizációjában vettek részt jelentős mértékben. Például Osoblaha környékének Sziléziából érkezett telepeseinek nem Szilézia volt a szülőhazájuk (néhány kivételtől eltekintve). Számukra ez csak egy ideiglenes állomást jelentett, ahonnan még keletebbre indulhattak. Erre a helyi germán lakosság személyneveinek vizsgálatából lehet következtetni, amelyeknek párhuzamait Sziléziában, Thüringiában és bár ritkán, de Westfáliában is megfigyelték. Ezek után érthető, hogy az újonnan érkezőket számos erődítmény építésével lehet kapcsolatba hozni, bár az általuk hozott fő újdonságnak a kis erődített épületek, az ún. motték, tekinthetők. A legrégebbi kővárak építésével csak az előkelő neves családok hozhatók kapcsolatba, akik ezen váraikat gyakran megszállt területen építették. Ilyen családok közé sorolhatók sok más rég elfelejtett között Wüstehube, Fulštejn, Benešovici, illetve Lublice, Lomnice és Wartha urai. Ők voltak azok, akik kiegészítették és sűrűbbé tették a királyi várak hálózatát, amelyeket még a cseh király vagy a morva őrgróf építtetett. A várhálózat fejlesztéséhez ugyancsak hozzájárultak, bár kisebb mértékben, a boroszlói és olomouci püspökök, illetve a hercegek (Świdnica–Jawor, Těšín (Cieszyn) és később Opava) tevékenysége. Most nézzük közelebbről is ezeket az erődítményeket, de előtte tekintsük át, legalább általánosságban a tárgyalt időszak csehországi várépítészetének főbb vonulatait, s azután kísérletet tegyünk a vizsgált épületek feladatának és rangjának értékelésére. Már többször is kihangsúlyoztuk, hogy a középkori várat nem egy elszigetelt jelenséggént vizsgáljuk, a településszerkezetből kiragadva, hanem a fejlődési folyamat szerves, élő részeként, amelyben az erődített lakóhely jelentős és mással nem helyettesíthető szerepet játszott a tárgyalt időszakban, függetlenül attól, hogy a régóta lakott vagy a frissen betelepített területekről van-e szó. Természetesen az erődített lakóhely nem egy hirtelen és előzmények nélkül megjelenő jelenség, hanem a régibb erődített épületek típusokhoz szorosan kapcsolható s azokból részben már a korai erősségekből levezethető. Ez a fejlődés saját útját járta végig, a szláv társadalom fokozatos átalakulása által formálva. Ez a régi típus fejlődési csúcspontját a többfunkciós erődített központok formájában érte el, amelyek egyszerre láttak el rezidenciaális, közigazgatási és védelmi feladatokat. Ezek a fejedelmi udvaroknak nevezett egységek gyakran egybeépültek a karzatos egyházakkal. Ezekhez a 12. század második felétől csatlakoztak a fejedelemmel rokonságban álló arisztokrata családok és a felemelkedő új



főnemesség is. Ez a felvázolt folyamat Sziléziában is lezajlott, sajnos a kérdés alaposabb vizsgálatához szükséges régészeti források erősen változó színvonalúak, de sok esetben teljességgel hiányoznak.

A 13. század Csehországban és így Sziléziában is nagy jelentőségű változások időszakára volt, amelyek a középkori társadalom életének minden területén érezhetők voltak. Az átalakulás felgyorsulása a Přemyslidák alatt érte el csúcspontját, azon belül is főleg I. Přemysl és fia, I. Vencel uralkodásakor. Természetesen ez a folyamat megmutatkozott a várépítészetben is; ebben az esetben ez szorosan kapcsolódott az új típusú erősített lakóhelyek – kőből épült földesúri várak – új hálózatának kialakulásához, mivel addigra nyilvánvalóvá vált a régi, föld-fa szerkezetű erősségek korszerűtlensége. A változás első jelei a 13. század második évtizedétől foghatók meg, akkor épültek az első köröredítmények a már létező várhálózaton belül, vagy teljesen újak épültek. Az új, korszerűbb várak építése a földesúri vagyon védelmének túl a tulajdonos egyes különálló birtokrészeinek hatékony és biztonságos igazgatását, az uralkodó osztály védelmi és védekezési alapjainak megteremtését, illetve a királyság területi integritását szolgálta.

A legrégebbi nemesi várak építéséről a források a 13. század első fele előtről tudósítanak, s a század közepére már megjelent az új típusú – elsősorban a nemesség alsóbb rétegeihez köthető – erősített lakóhely: a motte. Bár a folyamat háttérében álló okok nem teljesen világosak, a motte-típusú erősségek építéséhez az egyik közvetlen kiváltó oknak Přemysl herceg és őrgrof édesapja elleni sikertelen felkelése tekinthető, amely 1248-49 között zajlott le. Az ennek eredményeképpen kialakult épületek – egyes nemes családok rezidenciái – a különféle méretű uradalmak irányítási központjaivá váltak, s nem utolsósorban részévé váltak az uradalmak alakulásaiban és fejlődésében, illetve a földesurak védelmét is szolgálták. Ugyanakkor az ország védelmi rendszerének nélkülözhetetlen részévé is lettek. Elmondható, hogy a főnemesség várainak és rezidenciáinak hálózata lényegében már a 13. század második fele és a 14. század kezdetei között kialakult.

Következő jelentősebb várépítési hullám a 14. század folyamán zajlott le, leginkább IV. Károly hosszú és viszonylag nyugalmas uralkodása alatt, amikor a nemesség megtehetette, hogy a várakba fekteti vagyonát. Az uralkodók, a korábbi esetekkel és IV. Károly személyével ellentétben csak ritkán bonyolódtak bele. Az új erősségek építése színterén a 15. század nem hozott semmi alapvető változást, bár számos már létező vár jelentős átépítésen esett át, részben a huszita háborúkra való reakcióképpen és még inkább a fejlődő tűzfegyverekhez alkalmazkodva. Mindenesetre az ilyen jellegű építmények ideje idővel lejárt, és bizonyos átalakítások után csak néhány érte meg a következő századokat. De még azok is a legtöbb esetben áldozatul estek az elhanyagoltság és elhagyatottság időszakának, amikor már nem jelentettek érdekességet a kialakuló ipari társadalmaknak. Csak nagyon kis százalékuk maradt fenn viszonylag tiszta formában napjainkig, egyértelmű tanújelét adva őseink tudásának, technikai színvonalának és öntudatának.

Cseh Szilézia térképének felületes megtekintése már önmagában mutatja a középkori várak magasabb koncentrációját a terület nyugati szélén. Ennek megvannak a saját történeti okai és gyökerei, amelyek oda vezettek, hogy ez a túlnyomóan hegyvidéki terület a cseh földek legsűrűbb várhálózatú régiójává alakult. Természetesen a várak nem mind azonos mintára, nem azonos okból vagy azonos időben épültek, s többségük építetője sem volt azonos. Ellenkezőleg a sziléziai várak mindenféle szempontú szélsőséges változatossága jelenti kutatók számára a legnagyobb érdekességet, s a szerzők is éppen a könyv katalógus része alapján megpróbálják levonni a tanulságokat.

A részletes vizsgálat négy fő fejlődési szakaszt alapított meg a sziléziai várak kialakulásában. A következőkben ezt a négy periódust tanulmányozzák közelebbről, a fő hangsúlyt a várak elsődleges-eredeti formáira helyezve. Természetesen vigyázni kell a kutatásokból kiinduló bármiféle hipotetikus elméletek felállításával és fontos megemlíteni, hogy a felállított periódusok között természetesen átfedések vannak.

Az első horizontot néhány kizárólag uralkodó által építtetett vár képviseli, amelyek a hagyományos települési területen helyezkedtek el. Ezek az épületek közvetlenül követték a korábbi előzményeket, amelyek záró fázisa szláv erősségek voltak. A példák között megemlíthető Hradec nad Moravicí, Cvilín, és, természetesen Těšín (Cieszyn), amely utóbbi története gyanúsán hasonlít Hradecére, de mivel Lengyelország területére esik, nem tárgya a kutatásnak. Hradec és Cvilín kezdetei kétségtelenül a 13. század közepe előttre tehetők, talán valamikor a második negyedére (ez leginkább Cvilín esetében igaz). Hradec várának kőépületei viszont a század közepén épülhettek a korábbi valószínűleg szinte kizárólag föld-fa szerkezetű erősségre, amelynek még korábbi előzményei is voltak. A vár fekvése inkább hagyományosnak tekinthető, mivel egy hegyfok legkeskenyebb részén található. A felépített várat a két keskenyebb szélén két masszív, romboid-szerű, a várfalakba behúzott torony védte. A palotaszárny és a feltételezett további épületek a déli, alsóbb fekvésű várfalak mentén helyezkedtek el. A várat minden lehetséges irányból – észak és dél felől – keskeny szoros formájú sáncárcokkal védték.

A Cvilín hegyi erősségnek különleges státusa van a sziléziai várak között. A belsejének szabályos, majdnem ortogonális alaprajzát a masszív, túlméretezett (3,2-4,00 m vastag) várfalak határolják, amelyek mögött helyezkedik el a hengeres – Sziléziában a legnagyobb és a Cseh földeken is a legtermészetesebbek közé tartozó, 14 m átmérőjű – őrtorony. Ezt egészítette ki a többszintes palotaszárny a vár „eldugottabb” részén, és egy kút. A belső mag falai mentén viszonylag széles szabad hely található, amely legalább egy helyen biztosan védve volt a várfalakhoz hasonló arányú külső falszorossal. A vár ezen jellemzőivel a szabályos alaprajzú és a korai hengeres őrtornyú vártípusok sajátos helyi ötvözetét jelenti. Ugyanakkor a gyakran emlegetett német vagy dunai régiók befolyása itt nem nagyon játszhatott jelentős szerepet. Úgy tűnik, hogy Csehország keleti felében a korai 13. században egy sajátos kevésbé megfogható hozzáállással találkozunk a kővárak építésével kapcsolatban. Természetesen mindkét erődítménytípus feladata a király és egyidejűleg az arisztokrácia hatalmának megerősítése az újonnan szerzett területeken, s ugyanakkor mindazon alapvető funkciók teljesítése, amelyeket egy ilyen jellegű épületnek kellett ellátnia. Cvilín még további átépítéseken esett át, míg végül a harmincéves háború után végleg elhagyták.

A második időszak durván a 13. század harmadik negyedére tehető, magába foglalva mind a régi és újonnan betelepített területek erősségeit. Az uralkodók mellett már jelentősebb helyi és külföldi nemesi családok is csatlakoztak a folyamathoz, sőt néhány esetben a földesúri rendszer keretein belül együttműködtek az olomouci püspökkel is. Összesen nyolc helyszín tartozik ebbe az időszakba (Edelštejn, Freudenštejn, Luginsland, Landek, Medlice, Fulštejn, Heraltice, Přerovec), bár néhány korábban fiatalabbnak tűnő s emiatt a következő korszakhoz sorolt vár (mint pl. Slezská Ostrava, Fulnek) könnyen lehet korábbi eredetű s így a második horizonthoz is tartozhat.

A korszak jellemzője, hogy az összes uralkodói vár, amik Nizký és Hrubý Jeseník lakatlan vagy alig lakott területein létesültek több esetben különleges kapcsolatban marad-

tak a régi településterülettel. Ez magába foglalja Edelštejn, Freudenštejn és Luginsland várakat, illetve bizonyos mértékben Landek várát is.

Edelštejn alaprajzilag egy kétrészes vár, ahol az alsóbb, kevésbé kiépített ún. alsó vár elrejtőzik a különálló, kiemelkedő belső vár mögött. Ez a nem hagyományos, bár nem kivételes alaprajz más sziléziai váraknál is megtalálható (Leuchtenštejn, Medlice, de leginkább Javorník). Ha a felső várban levő kúpos köhalmazt helyesen azonosítják egy elpusztított hengeres torony omladékaival, akkor Edelštejn kétségtelenül a hengeres őrtornyú vártípushoz tartozik, amely a Morva-Szilézia határvidék Jeseníki régiójára jellemző volt, főleg a 13. század utolsó harmadában. A hengeres tornyon túl a várhoz tartozott egy kéthelyiséges palotaszárny, amely a torony mögé épült a plató szélén körbefutó körítő falhoz. Valószínűleg lehetett egy ciszterna is, de sem ez, sem más épületeknek nem látszanak felszíni nyomai. Az alsó vár körítő fala, amely minden bizonnyal a kezdetektől fogva létezhetett, viszonylag hevenyészve épült. A várat a 15. század közepe után nem sokkal teljesen átépítették, s bár ezzel Szilézia egyik legkorszerűbb erődítményévé vált, 1467-ben földig rombolták.

A hátramaradó három várnak közös tulajdonsága, hogy mindegyik nagyjából egy mérföldnyi távolságra fekszik a királyi várostól. Ugyancsak mindegyikről feltételezhető, hogy azonos személy alapította, II. Přemysl Ottokár, bár a tényleges építkezéseket valószínűleg a helyi mesterekkel végeztette. Elsőként Feuldenštejn épülhetett a Bruntál városától a város által meghozott mérföld-törvény által diktált távolságra röviddel a 13. század közepe után. Az egyrészes toronynélküli alaprajzú épületnél a masszív (2,7 m) falak játszottak fő szerepet a védelemben, s az északi bejáratnál sajátos vágóékben záródtak. Ez az egyszerű alaprajz időszakos elrendezésre emlékeztet – gyorsan felhúzott épület nem biztonságos időre – nem túlbonyolított, de mégis tekintélyes védelmi rendszert jelentett. A helyszín megválasztása – a vár az ún. Jeseník kereskedelmi úton feküdt – jelzi a vár őrszerepét és bizonyos mértékben igazgatási és raktározási funkcióit is. Ugyanakkor fontos feladata volt a frissen alapított Bruntál város védelmében észak felől és kiindulópontként szolgált a cseh hatalom terjeszkedéséhez a hegység belsejébe. A vár a 14. század közepéig volt használatban.

Luginsland vára annak a régi települési területnek a legszélén létesült, amelynek központjává Krnov (Jägerndorf) városa vált a 13. század közepén. Az olyan jelenségek, mint a szárazon rakott alapozás nélküli fal, helyenként cölöpökkel megerősítve, a helyszíni adottságok hiányosabb kihasználása és az egyszerű, nyilvánvalóan túlméretezett alaprajz erősen régiesen hatnak és sietős, illetve tapasztalatlan munkára vallanak. A 2,8-3,0 m vastag körítő fal ovális területet zár közre. Minden jel szerint az építetők egy olyan gyorsan elkészíthető erősséget akartak építeni, amely a gazdasági és rezidenciális funkciókon túl elláthatta volna a környék védelmét is. Ez a vár, Freudenštejnhöz hasonlóan a kolonizációs folyamat kezdeti fázisának terméke volt, amelynek további biztonságát szavatolták volna az ilyen jellegű erősségek. Ezt a várat viszonylag korán hagyhatták el, még a 14. század közepe előtt.

Landek, a legkeletebbi fekvésű uralkodói vár, a korábbi szláv erődítmény maradványain épült. Bár a szerkezete nem nagyon ismert, a belseje feltételezhetően Cvilínhez hasonlóan ortogonális alaprajzú lehetett. A vár, amely az olomouci püspök és a tēšíni (cieszyński) herceg uradalmainak határán épült, nem messze a Piast család erősségétől Slezská Ostravában, szoros kapcsolatban volt Hlučín városával, s valószínű, hogy a város alapításával

egyidőben került sor a vár felépítésére is. A fekvése önmagában jelzi a vár építtetőjének szándékát és a várra ruházott feladatokat. A huszita háborúk során Landek még mindig használatban volt, ugyanakkor nem biztos, hogy megérte-e a cseh-magyar háborúkat.

Egy kis uradalom központjában épült Medlice vára, már nemesi jellegű erődített lakóhely a frissen kolonizált területen. Éppen az alapítója, Brúnó püspök (1249-1283) alapján lehet sejteni, hogy a korai horizonthoz tartozik s nem a régészeti források alapján. Az alaprajza bizonytalan, kivéve a vár magját, amely Edelštejn esetéhez hasonlóan kiugrik az alsóbb fekvésű gazdasági és kisegítő épületek elé. A vár mindkét részét kőfallal vették körül és a belső várban levő nagyméretű kőomladék is a kő mint építési anyag elterjedt használatáról tanúskodik. Medlice vára a cseh-magyar háborúban pusztulhatott el.

Fulštejn várának építkezésében az írott források két oldal részvételéről is beszámolnak: olomouci püspök és egy kiemelkedő nemesi család. A vár Osoblaha hegyfokon épült régi települési területen a 13. század közepe táján. Sajnos ez az információ kizárólag az előbb említett meglehetősen egyedülálló írott forrás alapján mondható el, mivel a 13. századi várból gyakorlatilag semmi nem maradt és a régészeti kutatások nem szolgáltatnak elegendő anyagot közelebbi típusba soroláshoz. Fulštejn várának épületegyüttese a harmincéves háborúig maradt használatban, azután már nem tartották gazdaságosnak a fenntartását.

Heraltice és Přerovec két földesúri vár példája, amelyek Opava közvetlen közelében helyezkednek el. A heralticei erősség egy kis uradalom központja, s alaprajzilag egy szabályos elrendezésű négyszögletes vár, 2 m vastag körítőfalakkal, 9,4 m átmérőjű őrtorony-nal az egyik sarokban és vele szemben egy hosszú téglalap alaprajzú palotaszárnyal. Az épületegyüttes építtetője kétségtelenül a közeli Cvilín várát vehette alapul, ugyanis Heraltice annak egy kicsinyített mása.

A 13. század közepén alapított Přerovec erőssége különleges helyzetben van, ugyanis viszonylag könnyű elemezni, mivel ismertek az építési fázisai. Szerkezetileg egy késői-erődítmény hagyományokra támaszkodó korai vártípus, amelynél kiemelhető a kő-építkezés hiánya és a föld-fa építkezésre helyezett hangsúly. Ezt a viszonylag archaikus régészeti anyag is megerősíti. Ugyanakkor Přerovec egy olyan inkább időleges erősség típust képvisel, amely elveszítette szerepét miután építtetője megszilárdította helyzetét az újonnan betelepített területeken. Ezt a várat még a 13. század vége előtt hagyhatták el.

A legtöbb vár a harmadik horizonthoz tartozik, amely kronológiai szempontból a 13. század utolsó harmadát és a századfordulót foglalja magába. Ehhez a csoporthoz tartoznak Fulnek, Slezská Ostrava, Weisenštejn-Rabštejn, Quingburk, Leuchtenštejn, Koberštejn, Kaltenštejn, Frýdberk, Javorník és Rychleby. Ahogy elvárható az uralkodói várépítések aránya csökkent ebben az időszakban, s egyre inkább önálló nagybirtokosok nevei kapcsolhatók nagyobb szabású építkezésekhez. Ugyanakkor a királyi vagy őrgrófi tevékenységgel számolhatunk az olyan várnál, amelyek a forgalmas jeseniki kereskedelmi út védelmére épültek a keskeny, szurdokszerű Černá Opava patak völgyében vagy a Bílý Potok völgyében futó másodrendű kereskedelmi útnál. Ezek közé tartoznak a frissen épített ikervár Weisenštejn-Rabštejn és Quingburk vára. Mindhárom várra igaz, hogy alaprajzilag szorosan alkalmazkodnak a terepi adottságokhoz és mindegyiknél az építtetők megkíséreltek felépíteni a sziklás felszínen egy-egy nagyobb és reprezentatívabb palotaszárnyat kiegészítve toronyszerű védelmi épülettel. Figyelemreméltó a gondosan összefaragott tömbökből épült falak vastagsága: Weisenštejn esetében ez 3,3-3,7 m; Quingburknál pedig 2,3-2,85 m. A 13. század végére való keltezésük az írott források hiányában (Weisenštejn kivételével) a jelentős régészeti leletanyag és a történeti kon-

textus alapján valószínűsíthető. A Bílý Potok völgyében épült várak eltűnése az adott kereskedelmi út mind jelentéktelenebbé válásával hozható kapcsolatba, amely még a 14. század folyamán történhetett, talán még a század közepe előtt. Quingburk vára azonban a 14. század végéig fennmaradt.

A két következő vár – Koberštejn és Leuchtenštejn – a feljebb tárgyalt várak közvetlen közelében helyezkednek el. Ugyanakkor sem az opavai herceg (I. Miklós), sem Szilézia legmagasabb rangú prelátusa, a boroszlói püspök, nem tekinthető ezek alapítójának. A szokatlan fekvésű Leuchtenštejn a klasszikus hengeres őrtornyos várak típusának képviselője. A 8,5 m átmérőjű őrtornyot egy épületek által határolt várudvar veszi körül. Valamikor a 13. század végén vagy a századfordulón alapíthatták, s a 15. század elején még lakot volt. Koberštejn várának eredeti alaprajza ugyancsak egyszerű hengeres őrtornyhoz (kb. 10 m átmérőjű) idomult. Az elkövetkező átépítések során egy tömzsi épületrész épült szokatlanul egyesítve a megbontott szerkezetű tornyot a palotaszárnyal. Ezt a várat is a 13-14. század fordulójára szokás keltezni, s valószínűleg Leuchtenštejn várával együtt egy évszázadra el is vesztették jelentőségüket. Javorníkhhoz hasonlóan, Koberštejn alapítása is a šwidnicai I. Bolko nevéhez köthető, akinek komoly tevékenysége mutatható ki eben a régióban 1290 után.

Fulnek várának alapítása is a később Cseh Sziléziává váló terület déli részét betelepülését megszervező uralkodó nevével hozható kapcsolatba. A vár legrégibb gótikus magjáról csak keveset lehet tudni. Kimutatható egy négyszögletes palotaszárny, amelyhez csatlakozott egy ? kaputorony, amelynek földszintjén vezetett a kocsút. Ez a kiinduló épületegyüttes a 13. század második felében, vagy az utolsó évtizedeiben jött létre, s ez szolgált alapul a további hosszadalmas átépítéseknek, amelyek a 19. századig elhúzódtak. (Mellesleg ott született Ján Ámos Komenius).

Javorník vára első formájában a 13-14. század fordulóján épülhetett a környéken elterjedt hengeres őrtornyos típusúként. Itt is figyelemre méltó az elrendezés, ugyanis a palotaszárny a hengeres, 9,9 m átmérőjű toronnyal a bejárat felé néznek, míg a gazdasági épületek mögöttük helyezkednek el. (hasonlóan Edelštejn, Leuchtenštejn vagy Medlice szerkezetéhez). A vár a Huszita háborúig fennmaradt, akkor viszont a harcokban súlyos károkat szenvedett és emiatt utána egy késő-gótikus várkastélyt emeltek a helyén.

Az egyetlen kelet sziléziai (Těšín területén) vár egyértelműen a sziléziai főurakhoz kapcsolható, Těšín hercegeihez. Ez a Slezská Ostravában emelt erősség, régészeti kutatások eredményei szerint valamikor a 13. század utolsó harmadában épülhetett, s utána folyamatos bővítéseken és átépítéseken esett át egészen a 20. század elejéig. Feltűnő a hengeres őrtorony hiánya a vár korai magjából, amely eredetileg két toronyszerű lakószárnyból állt, később kiegészült egy harmadikkal és gazdasági épületekkel, s így három épületszárnyas kis belső udvaros zárt alaprajz jött létre.

A többi erősség mind a nemesi várakhoz tartozik. Keletről nyugat felé haladva elsőként az utóbbi években vandál módon szétvert és következetesen elbontott Štítina kerül sorra. Bár elsőre bizonytalannak tűnik, hogy várnak vagy erődített udvarháznak tartsuk az épületet, a szabályos alaprajzra való egyértelmű törekvés és az alaprajzon hangsúlyosan feltűnő négyszögletes palotaszárny – a közeli analógiák alapján (Cvilín, Heraltice és Leuchtenštejn) – elegendőnek tűnik a várakhoz való besoroláshoz. Nyilvánvaló, hogy szoros funkcionális kapcsolat lehetett a régebbi přeroveci és az újonnan épült štítinai vár között.

A soron következő nemesi erősségek Javorník régióban helyezkednek el, s ezáltal a boroszlói püspök fennhatósága alá tartoznak. Ezek Frydberk, Kaltenštejn és Rychleby vá-

rai. Amíg viszont a két elsőnél nem kérdéses az építető személye – Wüsthube család a 13. század utolsó évtizedében –, addig semmiféle írott forrás nem áll rendelkezésre Rychleby váráról. A régészeti kutatások nyomán csak feltételezhetjük, hogy kezdetei ugyancsak a 13. század végére tehetők. Mind a három várra azonban ugyanaz az egyszerű ovális alaprajz jellemző, amely egy 11,1-10,6-10,2 m átmérőjű hengeres toronyból áll és a mögötte a 2,0 és 2,6 m közötti vastagságú körítőfalhoz csatlakozó palotaszárnyból áll. Rychleby vára feltehetően a 15. század elejéig maradt fenn, Kaltenštejn a 16. század legelején pusztulhatott el, míg Frýdberk megérte a harmincéves háborút, s akkor hagyták fel.

A negyedik s egyben az utolsó horizonthoz öt fennmaradt erősség tartozik, ezek kezdetei a 14. század első felétől indíthatók: Fürstenwalde, Pustý zámek, Zátor, Vartnov, Vikštejn. Ide sorolhatjuk a Quingburkkal való kapcsolatán keresztül egy meglehetősen kisméretű Drakov várát, amely leginkább vámállomásként szolgálhatott a jeseníki kereskedelmi úton.

A 14. század második negyede folyamán Vrbno környékén az opavai herceg egy új várát építtetett a helyi várhálózaton belül: Fürstenwaldét. A várnak hangsúlyos, toronyszerű palotaépülete volt, amely mind rezidenciális mind védelmi funkciókat ellátott, s ezt egy 2 m széles sánccal (?) vették körül, emelkedő védelmi pajzsot hozva létre. A vár a hercegség nyugati részének hivatalos központjává vált az opavai földek 1377. évi felosztása után, és a cseh-magyar háborúk során pusztulhatott el (Mátyás romboltatta le 1474-ben, mint sok egyéb sziléziai várát).

Egy másik, mindenjel szerint föld-fa szerkezetű manapság Pustý zámek (Pusztavárként) ismert vár. A Račí Potok völgye feletti magaslaton épült, nem messze Rychleby várától. Az egyszerű alaprajzú, egyrészes, a helyi terepi adottságokat kihasználó erősség kőfalazási technika nélkül épült. A régészeti kutatás szolgáltatja adatok meglehetősen rövidéletű várként jellemzik, s fennállási idejét a 14. századra (talán csak az első felére) teszik.

A 14. század első felében vagy inkább második negyedében épült Zátor vára ugyancsak torony nélküli szerkezetet mutat, bizonytalanul rekonstruálható belső épületekkel, amelyek közé egy védelmi és rezidenciális funkciókat is ellátó palotaszárny is tartozik. A vár használata a 15. századba is benyúlhatott, bár a rendelkezésre álló régészeti adatok még nem nagyon erősítik meg ezt az elképzelést.

A két hátralevő vár – Vartnov és Vikštejn – a Cseh Szilézia középső részén található. Alapításuk valamikor a 14. század első vagy második harmadában történhetett, s mindkettő magyarra „palástfalas” várként fordítható típusba tartozik. Leginkább Vartnov várára igaz ez a besorolás, amely a típus legrégebb és legtisztább példáját jelenti (bár túl sok minden nem maradt belőle). Az épületegyüttesébe beletartozott a reprezentatív palotaszárny, egy kéttraktusos épület és talán még egy várkonyha is, mindezek egy ovális alaprajzú, kaputornyos várfal védelmébe húzva. Egy későbbi építési fázisban az épületegyüttest két részre osztották, különválasztva a palotaszárnyat az udvarával és a kúttal, s ugyanakkor át is építették a palotát. A várat Mátyás király csapatai elfoglalták és lerombolták a cseh-magyar háborúk során (1469-1474).

Vikštejn már csak bizonyos fenntartásokkal sorolható a „palástfalas” várakhoz. A meglehetősen alacsony körítőfal mögött helyezkedett el a hosszú hátsó lakószárny egybeépülve egy masszív viszonylag magas palástfallal ellentétes oldalán. Mögötte helyezkedett el egy többszintes épület, amely akár egy toronnyal is rendelkezhetett (felső szintjein boltozott termekkel), amit azonban csak a késői forrásokban említenek. A vár a 14. század közepe körül épülhetett, s ezt is Mátyás király támogatói megostromolták és elfoglalták.

A városi várak egy különálló, bár számban nem túl nagy csoportot képviselnek. Ilyenekkel találkozunk Bruntálban, Frýdekben, Opavában és Krnovban (Jägerndorf). Ezek viszonylag későn épültek – a 14-15. század folyamán –, a már kialakult városi negyedek kiegészítéseként, de többnyire a szabályos beépítettségű területekre való minden látható tekintet nélkül. Ugyan ezek egyértelműen hozzájárultak a városok védelméhez, nem lehet csak ezzel az egy céllal magyarázni felépítésüket. Valószínűbb, hogy elsősorban adminisztratív és rezidenciális központokként szolgáltak, s elviekben közel álltak a későbbi palotákhoz.

Bruntál kivételével, ahol nem lehet teljességgel kizárni, hogy a várat egy földesúr építtette, minden más esetben a várak alapítói a helyi hercegek voltak. Az opavai vár építéséhez a lökést a 14. század végén elsősorban Hradec nad Moravicí időleges elvesztése adta, és nyilván a hercegség ismételt felosztása, amely következtében szükségessé vált újabb várak felépítése Opava határain belül. A stratégiai jelentőségű fekvéssel bíró Frýdek alapítása a 14. század közepén a Piast család tēšín (cieszyni) ágának kezdeményezéséből indult. Krnov (Jägerndorf) városi vára 1372 előtt épült és a krnovi régió önálló irányító centruma, illetve a herceg alkalmankénti székhelye volt. Bruntál, Krnov (Jägerndorf) és Opava várai gyanúsán hasonló vezérelv alapján épültek a városszerkezethez alkalmazkodva: a városfalakhoz épültek a város egyik sarkában és széles várárokkal elválasztva különálló negyedeket alkottak.

Összefoglalva a feljebb írtakat a jelenlegi tudásunk szerint az egyes uralkodók és földesurak alapításaira koncentrálni a következő kép tárul elénk. A cseh király vagy a Morva őrgróf nevéhez 11 vár köthető: Cvilín, Drakov, Edelštejn, Fulnek, Freudenštejn, Hradec, Landek, Luginsland, Pustý zámek, Quingburk, Weisenštejn-Rabštejn nagyjából egyenlő megoszlásban Opava területén. Tēšín (Cieszyn) hercege két vár építésével hozható kapcsolatba: Ostrava és Frýdek, míg Opava hercege hárommal: Fürstenwalde, Krnov (Jägerndorf) és Opava. A boroszlói püspök tudomásunk szerint két várat építtetett Leuchtenštejn és Koberštejn Nysa és Opava régiók határterületén, ugyanakkor eddig még nem lehetett tisztázni, hogy Javorník várát alapító I. Šwidnicai Bolko herceg mennyire vett részt Koberštejn építtetésében. Az olomouci püspök nevéhez viszont csak egy vár kapcsolható: Fulštejn. A többi 12 vár a nemesség kezdeményezésének terméke volt.

A nemesség kizárólag az opavai régió hagyományos települési területeken húzta fel várait beleértve annak határmenti területeit is. A nysai területen csak szórványosan figyelhető meg a tevékenységük, például Wüsthube család által megszállt birtokokon. Éppen ők építettek két szabályos várat ezen a környéken. A harmadik – Rychleby – építetője bizonytalan. Az építészeti igényes és korszerű szerkezetek leginkább a šwidnicai I. Bolkóra mutatnak, ugyanakkor az alaprajzi sajátosságok a Wüsthube család két közeli várával mutatnak szoros kapcsolatot.

Ahogy már többször szóba került, helyi és külhoni családok egyaránt alapítottak várakat az Opavai régió területén: Benešovici család – Přerovec és Štítina; Lublicei család – Heraldice és Vikštejn; Lichtenburk család – Fulnek; Fulštejní család – Fulštejn; nyilván a Warthai nemesek vára volt Vartnovban és a Lomniceieké Zátorban. Az olomouci püspök hűbérese alapította a medlicei várat és a nem túl ismert Bruntáli György – királyi megbízatásból – Bruntálban.

A helyszín kiválasztása és előkészítése és az építkezés megszervezése kétségkívül a várépítési folyamat alapvető és legfontosabb részei. A döntően hegyes jellegű táj egyértelműen meghatározta a sziléziai várak többségének jellegét, még azoknál is, amelyek

régi településterületeken, laposabb vidékeken helyezkedtek el. A végső helyszíneket úgy választották, hogy azok a korabeli stratégiai elvárásoknak lehetőleg maradéktalanul megfeleljenek (kivéve Leuchtenštejn), és hogy a minimálisra csökkentsék a szükséges földmunkák arányát. Mivel a sziléziai várak legtöbbje jelenleg romokban hever, csak felületesen lehet megítélni az eredeti terepelrendezésről és a ténylegesen elvégzett természetes terepalakításokról. Egyes esetekben éppen a különválasztott, bekerített várterület egyes esetekben folyamatos planírozásnak esett áldozatául, ezáltal jelentősen lecsökkentve a feltárásokból adódható információmennyiséget (pl. Luginsland). Ugyanakkor több egyszerű erősítési elem – sáncok és árkok –, de több bevezető útvonal is napjainkig viszonylag jól megfigyelhető állapotban maradt (Drakov, Edelštejn, Luginsland, Pustý zámek, Rychleby). Egyes helyeken a hegyoldalak és lejtők meredekségét fokozó kőkitermelés nyomai is megfigyelhetők (Drakov, Weisenštejn). Talán csak három vár esetében létesítettek a közeli patakok vizével feltölthető vizes árkokat (Opava, Štítina, Vartnov). Ezek a vizesárok-rendszerek, főleg a štítinaihoz hasonló sáncrendszerrel, kétségtelenül módosították a terepalakulatot. Talán Slezská Ostrava ugyancsak kihasználhatta az elárasztott, mocsaras terepet.

További felszínmódosításokra a vármag kibővítésekor és a várak épületegyütteseinek kiterjesztésénél lett szükség. Leginkább a frissen „használatba vett” száraz árkok jártak komolyabb föld (szikla) munkával: sziklaalap kibányászásával (Edelštejn, Frýdberk, Kaltenštejn, Rychleby, Vartnov, Zátor) vagy ellenkezőleg, hatalmas mennyiségű törmelék felhalmozásával (Heraldice, Hradec nad Moravicí, Javorník, Vikštejn). Cvilín éppen egy kilógó példa, ugyanis ott már az első kővár szerves részét képezte a falszoros, talán éppen ez a feltételezett korábbi szláv föld-fa erősség maradványa. Ugyancsak különleges Rychleby esete, ahol a várlejtőn teraszokat alakítottak ki, amelyek művelésre is alkalmasok voltak, s éppen a művelhető területből volt a legkevesebb a környéken.

A tűzfegyverek, de leginkább az ágyúk fejlődésével párhuzamosan a 15. század folyamán több várat is jelentősen átalakítottak, feltöltött és gyakran meglehetősen nagyméretű (Edelštejn, Cvilín, de leginkább Fulštejn), vagy előreugró bástyákat építve (Cvilín). Ezekkel az építményekkel erőteljesen átalakították a környezetet és a domborzatot, az ilyen munkák során megmozgatott föld mennyisége addig soha nem látott arányokat ért el.

A hely kiválasztását és kialakításán gyorsan követte a vár felépítése. A várak épületegyüttesei a módosítások ellenére azért alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz: a főbb utaktól való távolság, a helyszín megközelíthetősége, vízellátás biztosíthatósága, rendelkezésre álló pénzügyi fedezet, építőanyag és a munkaerő színvonala, de az építettő rangja és öntudata, illetve az épületről való elképzelése mind szerepet játszott a leendő erősség megjelenésében.

Bármilyen valószínűtlennek is tűnik sok esetben, régészeti kutatások nélkül nem lehet eldönteni, hogy a hagyományos településterületen az egyes várak építése mennyire kötődött régibb középkori épületekhez (kivéve talán Hradecet és Cvilínt). Mindenesetre az építettőnek – ahogy már W. Meyer megállapította – tekintettel kellett lenni a környék létező jogi, településszerkezeti, gazdasági és hatalmi-politikai viszonyaira és körülményeire, amelyek jelentősen leszűkíthették a mozgásterét. Ezek ugyanis elsőbbséget élveztek a terepi adottságok előtt. Másrésztől azonban, a még „kolonizáció alatt” levő területeken, ahol az irányító és a településszerkezet még fejlődés alatt állt, a vártulajdonosnak szabadságában volt megválasztani mind a helyszínt mind a tágabb környezetét a leendő erősségének a környéken, amelynek központjává a vár a későbbiekben vált. Az uralkodói

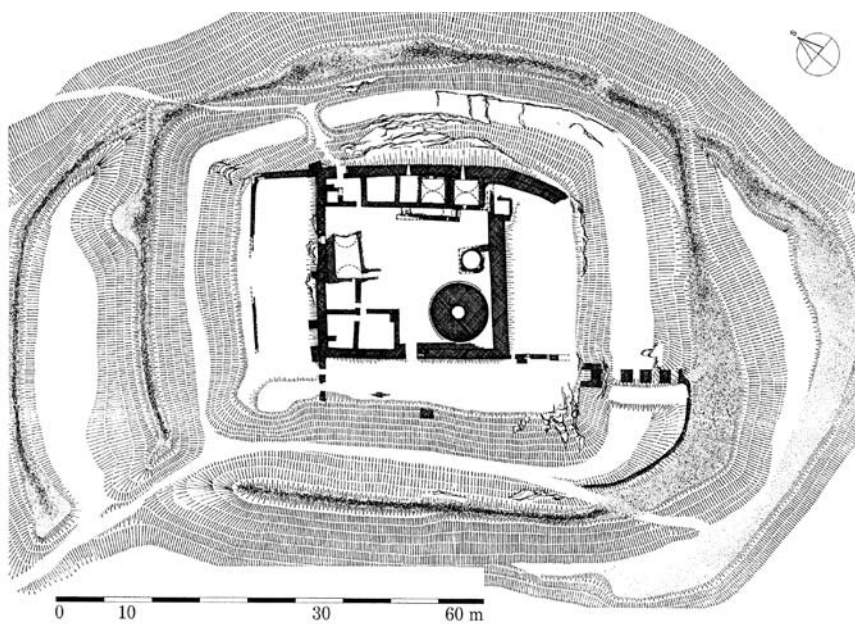


alapítású várakon kívül (Edelštejn, Freudenštejn és a Jeseníki kereskedelmi utat, illetve a határvidéket őrző várrendszer), az új várak láthatóan kevésbé látványos helyekre épültek. Fontos szerepe volt az új várak építésében az uralkodók azon igyekezetének, amellyel igyekeztek megszervezni bebiztosítani a bányász tevékenységet és a bányász-kolonizációt, ami, természetesen a biztonságos és jól működő infrastruktúrán is múlt.

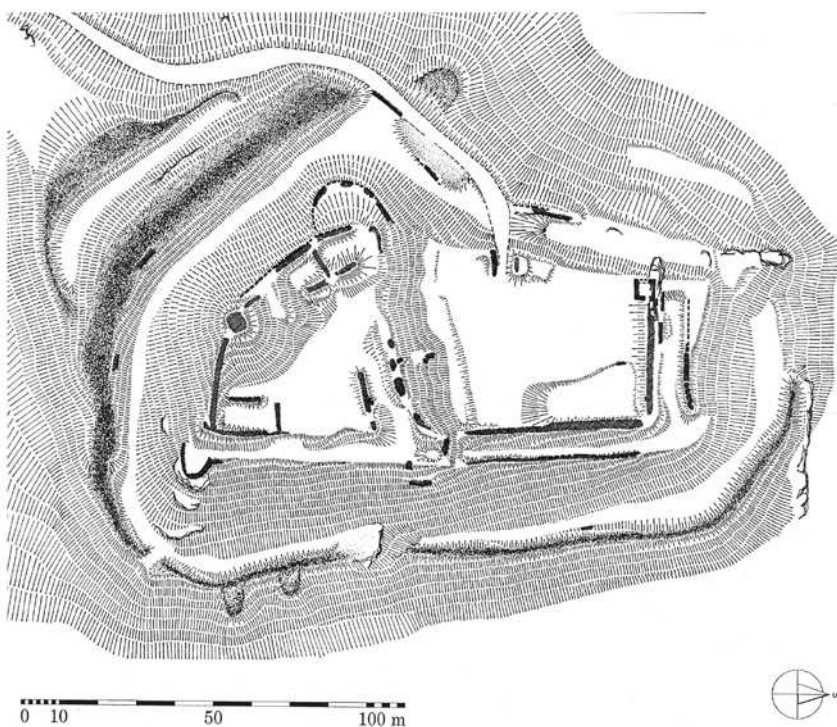
Ismertette és fordította: *Mordovin Maxim*

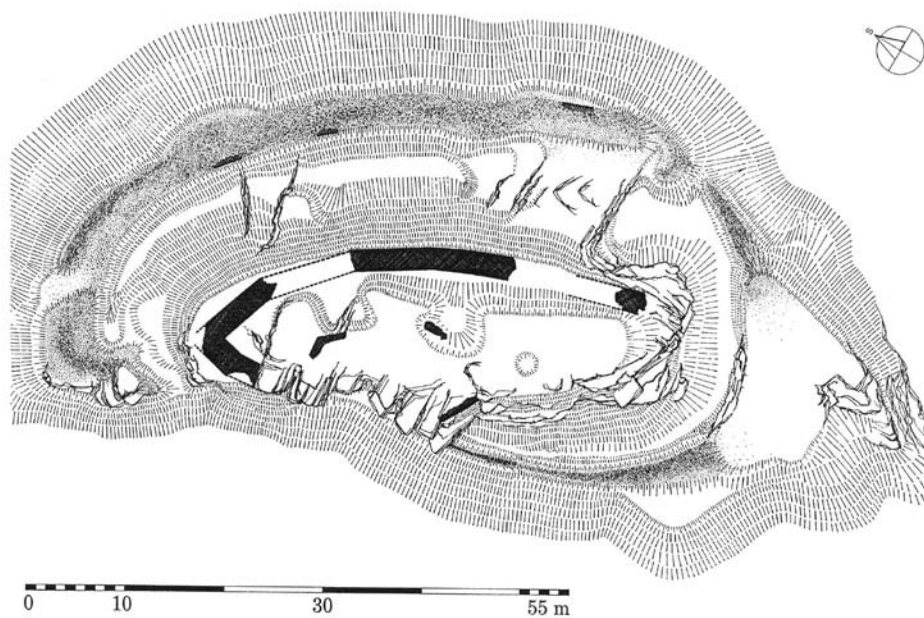
#### A képek jegyzéke

1. ábra – Cvilín (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 43, 7. ábra)
2. ábra – Edelštejn (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 75, 35. ábra)
3. ábra – Freudenštejn (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 86, 44. ábra)
4. ábra – Frýdek (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 114, 71. ábra)
5. ábra – Fulštejn (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 142, 83. ábra)
6. ábra – Fürstenwalde (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 153, 90. ábra)
7. ábra – Heraldice (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 159, 95. ábra)
8. ábra – Hradec u Opavy (Hradec nad Moravicí) (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 193, 120. ábra)
9. ábra – Javorník (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 202, 124. ábra)
10. ábra – Kaltenštejn (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 212, 129. ábra)
11. ábra – Opava (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 193, 290. ábra)
12. ábra – Rychleby (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 314, 215. ábra)
13. ábra – Štítina (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 348, 244. ábra)
14. ábra – Vartnov (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 355, 247. ábra)
15. ábra – Vikštejn (Kouřil – Prix – Wihoda 2000, 376, 269. ábra)
16. ábra – A felső-sziléziai hercegségek és a könyvben tárgyalt várak elhelyezkedési térképe (Kouřil – Prix – Wihoda 2002, 153, 90. ábra)



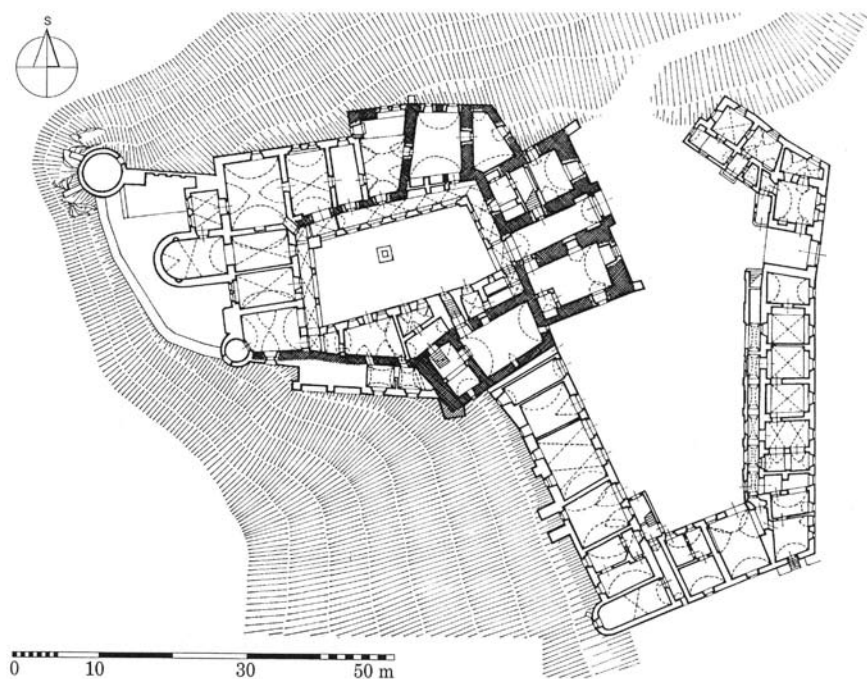
1. ábra – Cvilín  
2. ábra – Edelštejn

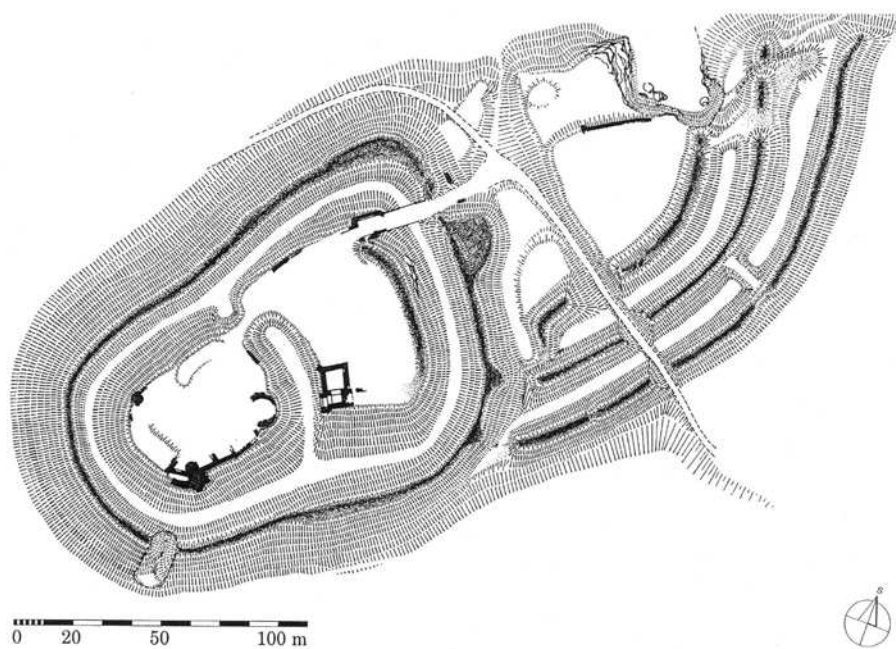




3. ábra – Freudenštejn

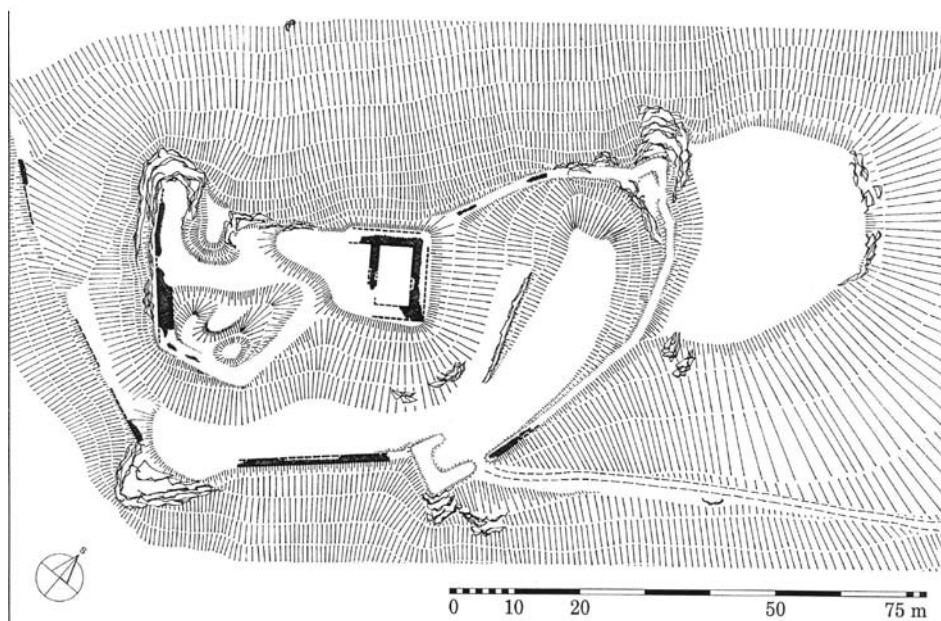
4. ábra – Frýdek

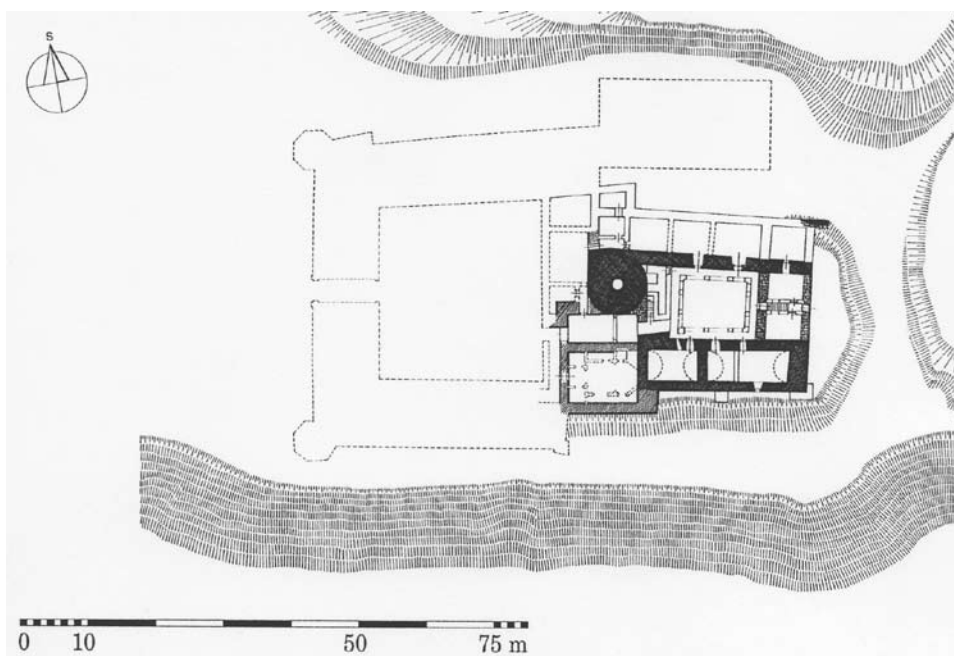




5. ábra – Fulštejn

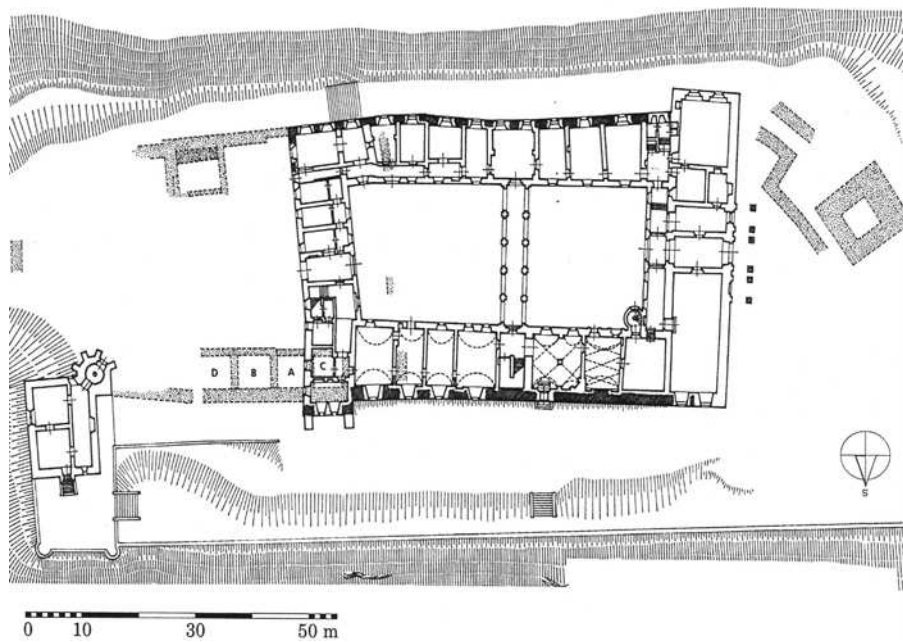
6. ábra – Fürstenwalde

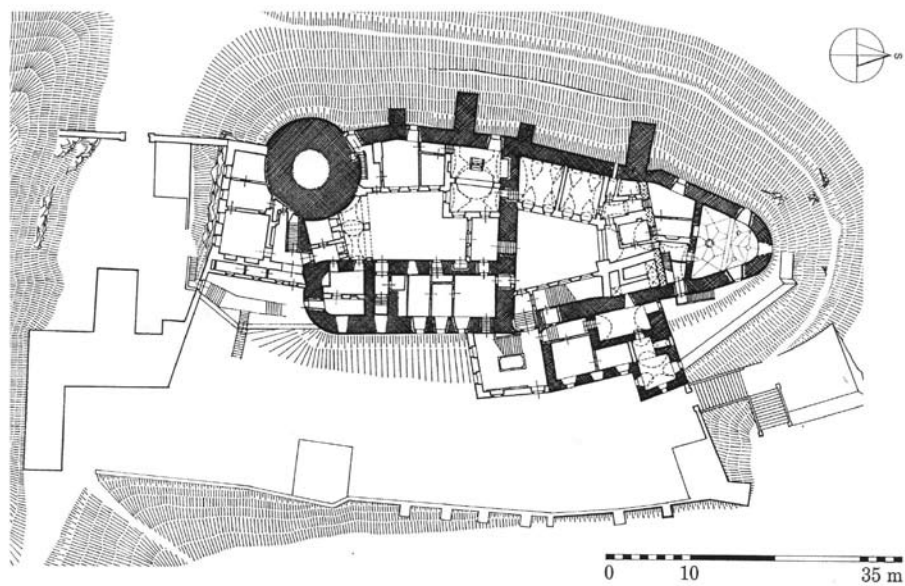




7. ábra – Heraldice

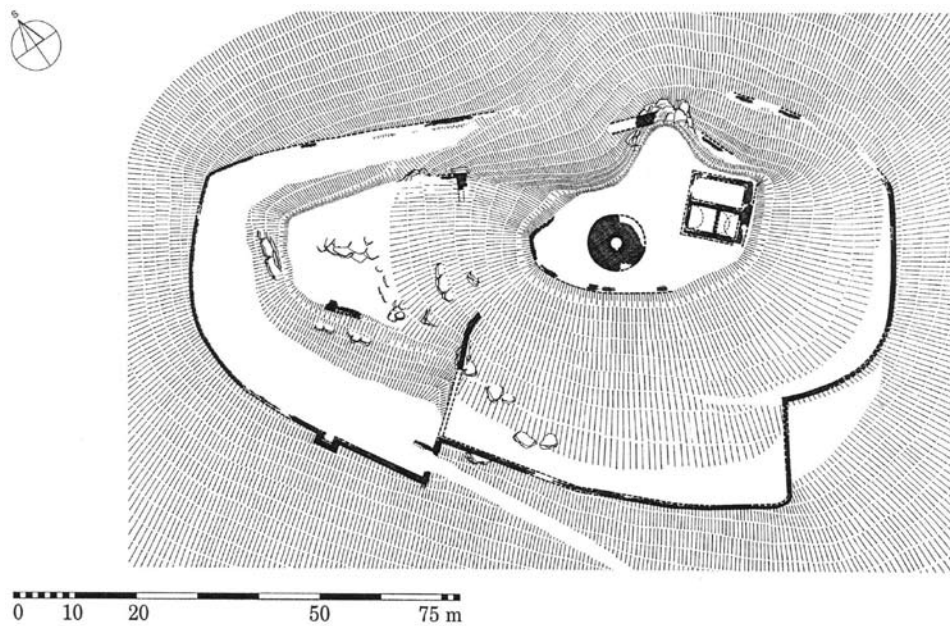
8. ábra – Hradec u Opavy (Hradec nad Moravíci)

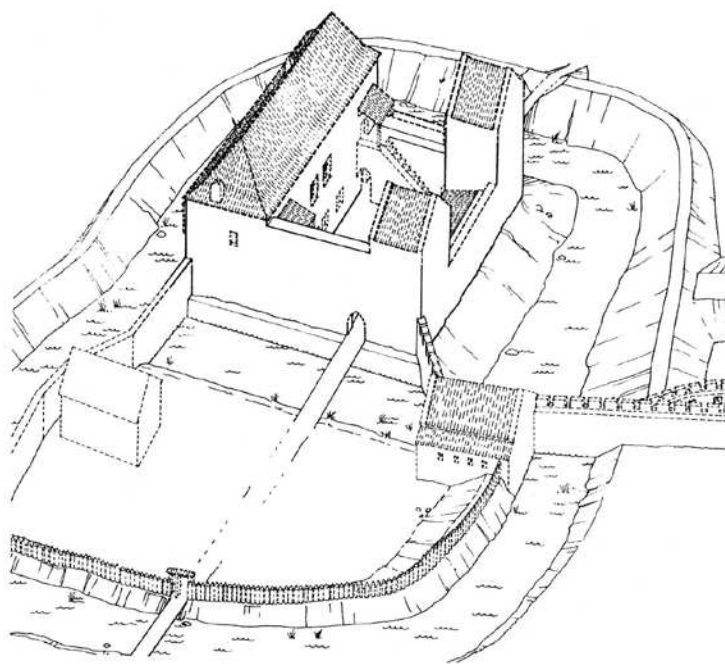




9. ábra – Javorník

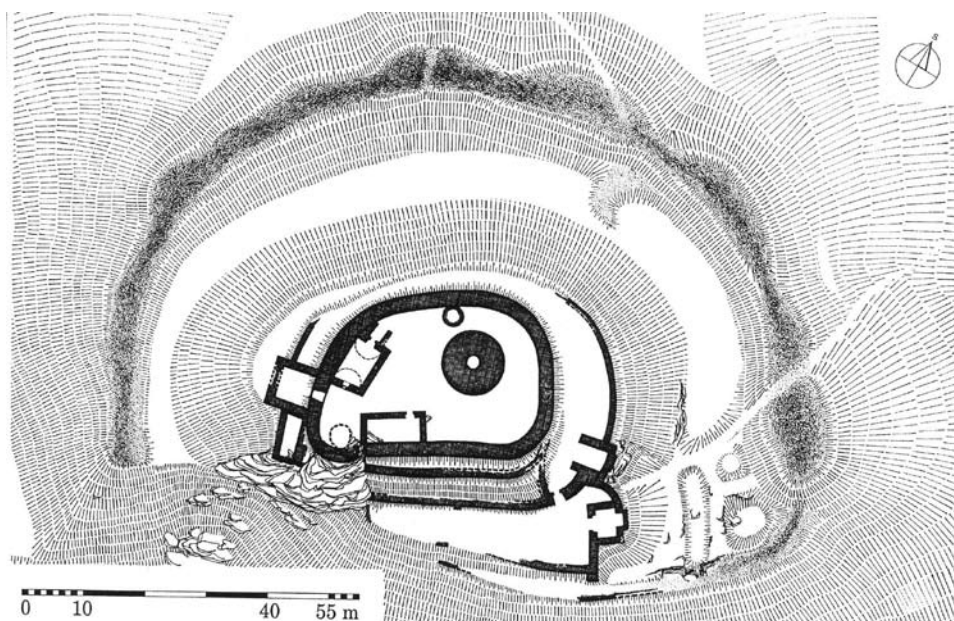
10. ábra – Kaltenštejn



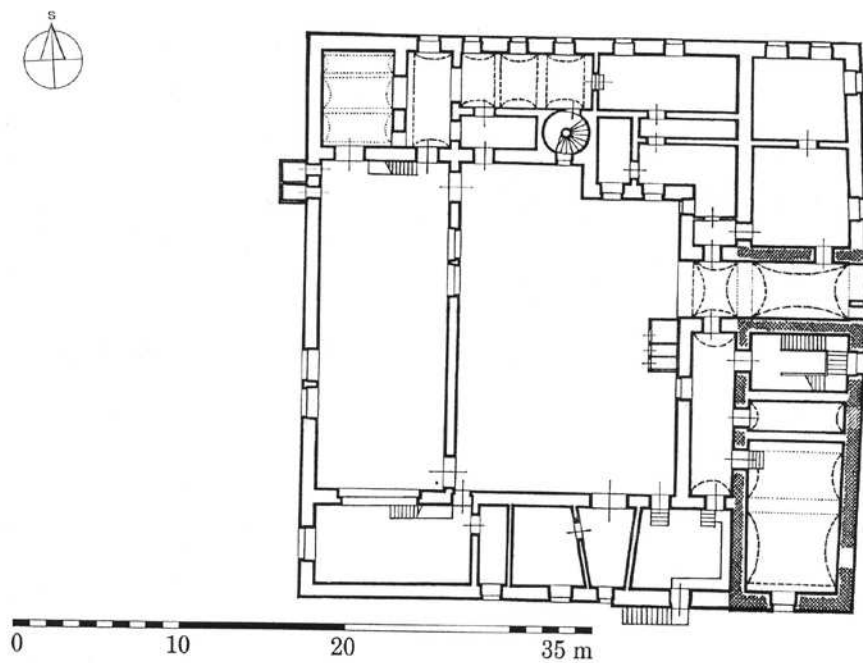


11. ábra – Opava

12. ábra – Rychleby

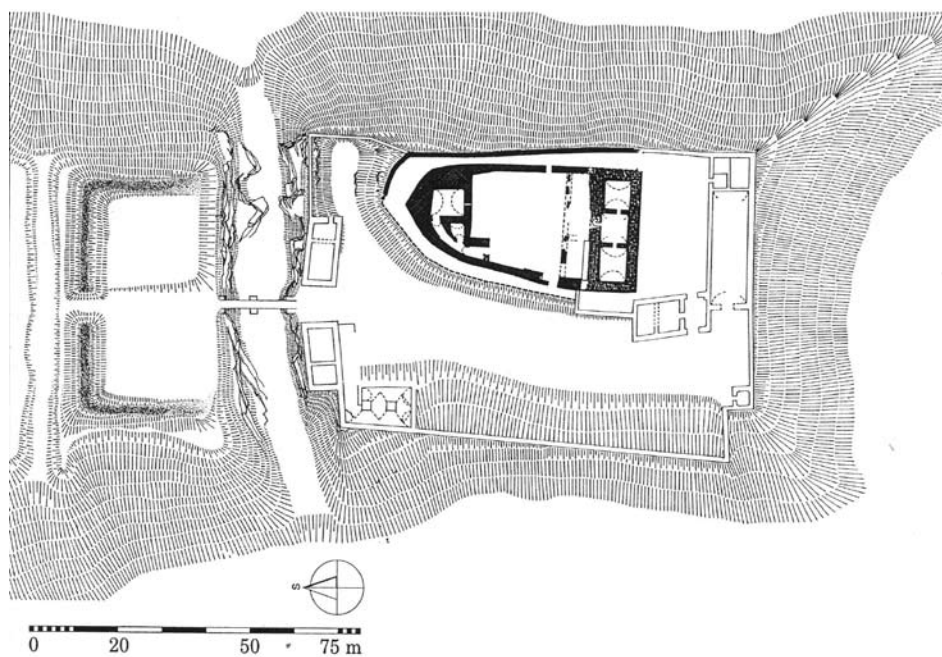




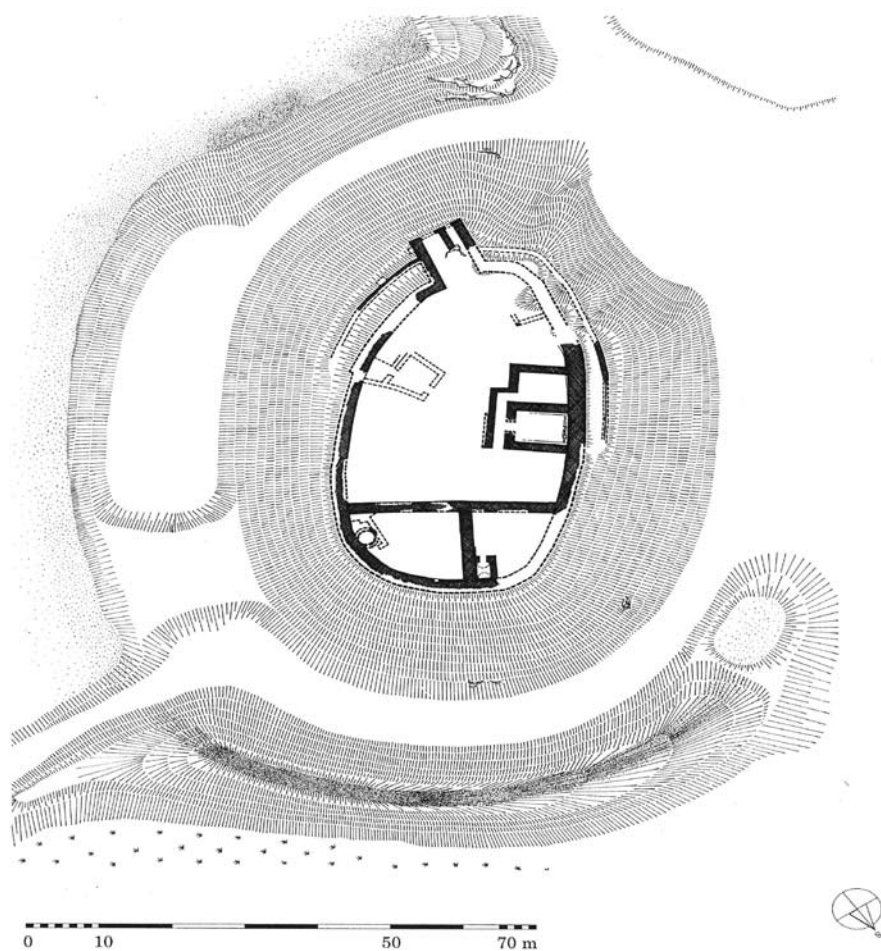


13. ábra – Štítina

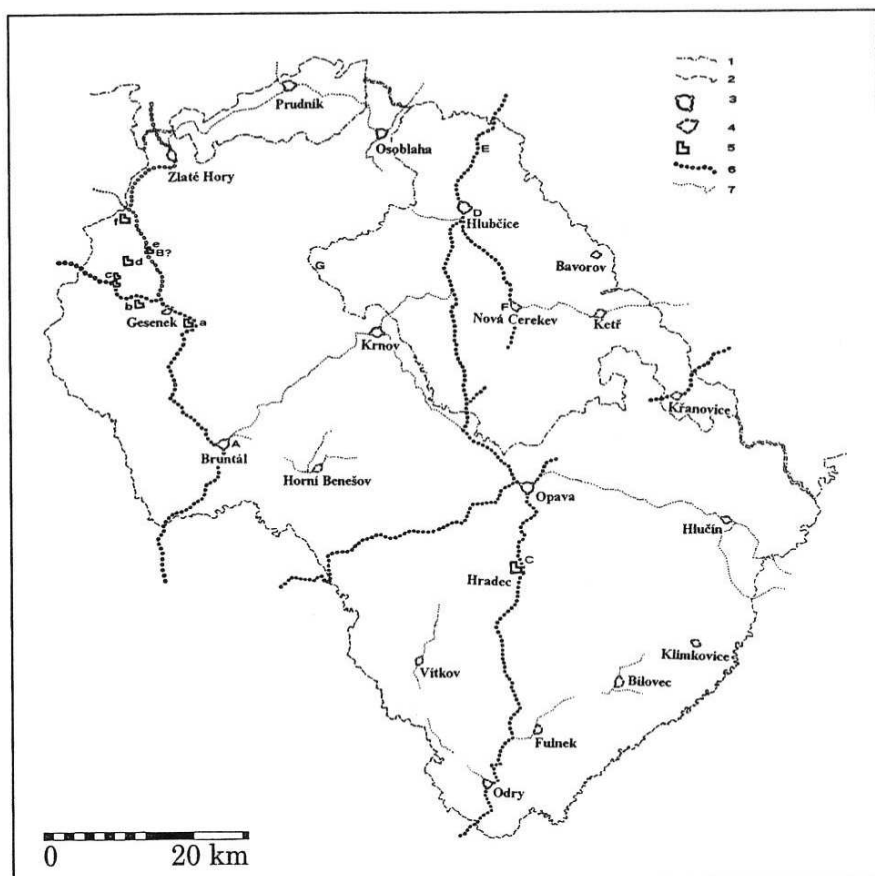
15. ábra – Vikštejn







14. ábra – Vartnov



Obr. 320: Vévodství opavské ve 14. století: 1 – dnešní státní hranice, 2 – hranice opavského vévodství před rokem 1337, 3 – hrazená města, 4 – nehrazená města a městečka, 5 – zeměpanské hrady, vázané na komunikační systém dálkových cest, 6 – trasy dálkových cest, 7 – lokální spojnice. Velká písmena – celní stanice: A – Bruntál, B – Drakov, C – Hradec, D – Hlubčice, E – Závěšice, G – Opavice. Malá písmena – hrady: a – Freudenštejn, b – Fürstenwalde, c – Weisenštejn - Rabenštejn, d – Quingburg, e – Drakov, f – Koberštejn.

16. ábra (balra)– A felső-sziléziai hercegségek  
és a könyvben tárgyalt várak elhelyezkedési térképe

# KUTATÁSI JELENTÉS

KOPPÁNY ANDRÁS – MENTÉNYI KLÁRA

## A KÖRMENDI BATTHYÁNY KASTÉLY FŐÉPÜLETÉNEK TÖRTÉNETE AZ EDDIGI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Kutatási Osztályának munkatársai 2003–2004 során kezdték meg a Batthyány kastély főépületének kutatását.<sup>1</sup> A helyszíni falkutatás és régészeti feltáráson túl az írott és képi forrásanyag feldolgozása is megkezdődött. Az eddig feltárt részletek alapján a főépületről, az egykori várról az alábbiak mondhatóak el:

A téglából emelt, várakkal körülvett, távolabbról trapéz alakú, szabályos alaprajzú vár négy kör alakú saroktoronnyal, minden bizonnyal a **15. században** épült. Délnyugati saroktornya a többinél nagyobb és vastagabb falazatú, az északnyugati azonban a földszinten is feltűnően keskeny. A másik két, általunk vizsgált bástya azonban kétségtelenül egyidős a késő középkori falakkal.

Az épület kastéllá történő későbbi átépítései során megmaradt a vár nyugati, északi és keleti fala, méghozzá nagyobb magasságban, mint ahogy korábban hinni lehetett. A gyllokjárót és a hozzá tartozó, nyílások maradványait megtaláltuk a harmadik szint (II. emelet) északi és nyugati szárnyában valamint a délkeleti sarokbástyában. Ez utóbbi teljes egészében fennmaradt és egyértelműen szakállas puska használatához kialakított, középső szakaszán kissé felemelt lőrés, de a másik két, csupán fél szélességben és záradék nélkül ránk maradt keskeny nyílás kapcsán is inkább lőrésre, mint pártázatra lehet következtetni. Ez persze inkább az egykori városi piac felé néző, nyugati oldalra igaz, ahol ugyanazt a lőrést ugyan egy későbbi időben megújították, a hasonló korú falszövetben azonban mellette nem volt több ilyen jellegű nyílás.

A várat dél felől védő falat a nagy barokk átépítés idején, az 1730-1740-es években teljesen elbontották. A földszinten végzett régészeti feltárással igazolta meglétét és helyét, továbbá támpontot adott egykori irányára is. A két, különböző méretű déli bástyát a többi külső falhoz hasonló módon, enyhén ferde, emelkedő irányú téglafal kötötte össze. Úgy tűnik, beigazolódott Dr. Koppány Tibor azon véleménye, miszerint a legkorábbi lakóépület a vár nyugati szárnyában volt. A ma itt található három földszinti helyiség közül azonban – meglátásunk szerint – a délre eső egykori kapualjat (126. helyiség) a 16. század végén - 17. század elején átalakították. Ennek eredményeképpen jött létre a nyugati szárny falazatában megfigyelhető, hangsúlyos törés. Feltételezésünk szerint az északról induló fal eredetileg szabályos ferde vonalban futott neki a délnyugati sarokbástyának. Ezt természetesen régészetileg még igazolni kell. Egyelőre az itt húzott árokból annyi derült ki, hogy a kapualj nyugati falát egy középkori kerámiával betöltött gödörbe

<sup>1</sup> A kutatók: Mentényi Klára, Simon Anna és Borossay Katalin művészettörténészek, Koppány András, Thúry László régészek.

ásták bele. Az építkezésre azért lehetett szükség, hogy a már álló délnyugati saroktorony mellett elférjen az a négyszögletes kaputorony, amelynek ábrázolását ismerjük a várról fennmaradt, legkorábbi, 1667. évi alaprajzról. A 17. század folyamán a tornyot a források állandóan említik, s tudjuk, hogy a várakrok végleges betömésével egy időben, a barokk korszakban bontották el. Egykori helyét ma is jelzi a merőleges irányú falszakasz.

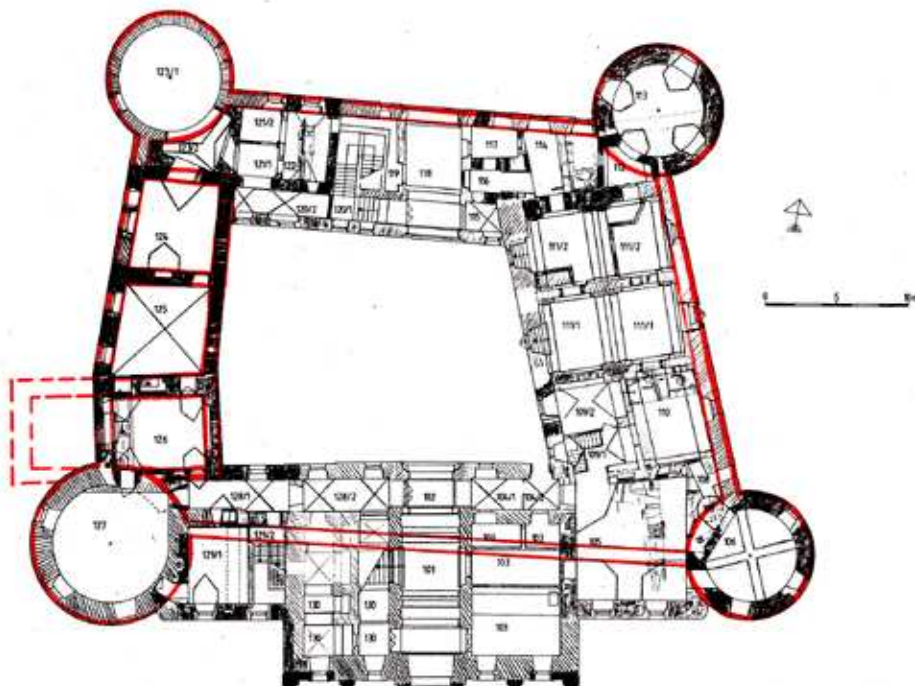
A nyugati szárnyban a kapualjon kívül észak felé jelenleg még két nagyobb tér található. Ezek minden bizonnyal a legkorábbi épülethez tartoztak annak ellenére, hogy különösen udvari falukat a későbbi időkben számos nyílással megbontották. Eredeti ablakuk, ajtajuk vagy boltozatuk sajnos nem maradt fenn. A másik két szoba igen vastag betonburkolatának felbontása alaposabb előkészületeket igényel majd. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a lakószárny már eredetileg is kétszintes volt, emeletének kutatása révén remélhetőleg a közeljövőben többet is megtudhatunk a vár legkorábbi állapotáról.

Az első nagyobb átépítésre a Batthyány-család birtokba jutását követő **1605–1606.** évi ostromok és tűzvészek pusztításai **után** szükségessé vált javítással összefüggésben került sor. Feltételezzük, hogy ekkor – éppen a harcok tapasztalatai nyomán – döntöttek úgy, hogy egy újabb védművel növelik a vár biztonságát, s húzták föl a város felőli nyugati oldalon a négyszögletes formájú, tetőterével (kisebb ágyúk elhelyezésére szolgáló tetőteraszával?) a kétszintes épület fölé magasodó kaputornyot. Mint már mondtuk, ezzel összefüggésben alakították át a korábbi kapualjat is. A várat csak ezen a tornyon keresztül, a várakrok felől, bizonyára egy csapóhídon át lehetett megközelíteni. Itt erősítjük meg azt a korábbi megállapítást, miszerint a mezőváros északkeleti sarkában elhelyezkedő erődítmény fő tengelye ebben az időben a Rábával párhuzamos kelet-nyugati irányban húzódott. A bejárat a piactérre néző nyugati lakószárnyon át vezetett a zárt belső udvarba.

Tudjuk, hogy **1609–1611 között** három újonnan készülő helyiség megvilágítására 8 ablakot vágtak a várfalba. Annak ellenére, hogy az északi szárnyban végzett kutatásaink még inkább az elején, mint a végén tartanak, gyanítjuk, hogy a szoban forgó adat nem erre az épületrészre vonatkozik. Mondjuk ezt annak ellenére, hogy a klasszicista hátsó kapualjjal és lépcsőházzal ezeket a tereket később jelentős mértékben megváltoztatták.

Logikai alapon kínálkozik az a megoldás, miszerint a 17. század elején épült új szárny inkább a déli oldalon lehetett. Ennek igazolására azonban csupán írásos források állhatnak majd rendelkezésre, mivel a barokk majd klasszicista kastély alapincézett, reprezentatív traktusa felszámolt szinte minden korábbi maradványt.

**1618–1619-ben** a korábbi gabonatarló melléképületek helyén, a keleti szárnyban nagyszabású építkezésre került sor. A főépület délkeleti helyiségének északi végében ásott árok tanúsága szerint az építkezést közvetlenül megelőzte egy 16. század végi - 17. század eleji, gazdag kerámia-anyagot tartalmazó elplanírozás, ami talán a korábban itt álló épület(ek?) bontási törmelékére vonatkozhat. Itt, a helyiség északi falának nyugati oldalán, felülről is megfigyelhettük azt a pincelejárót, amely részben befalazva még ma is megvan. Ez a boltozott kis pince észak felé összeköttetésben volt további pinceterekkel, északi falán megtaláltuk a befalazott ajtónyílást. Valószínűleg egy nagyobb, több szakaszból álló pincerendszer épült ekkor a vár keleti oldalán. A kapualj alapozási mélységét figyelembe véve ezeket a pincéket az akkori járószinhez képest csak háromnegyed részben vágták a földbe. Minden bizonnyal ezekhez a pincékhez tartozott az a nagyméretű középpillér is, amely egy nagyobb boltozott térhez tartozott. A keleti szárny északi végén elhelyezkedő helyiségben a mai járószint fölött észak felé induló hatalmas boltváll arra



*A kőrmendi vár feltételezhető legkorábbi periódusa,  
az eddig elvégzett régészeti ásatás és a falkutatás tükrében.  
(Mentényi-Simon-Koppány-Thúry 2004.)*

utal, hogy a keleti szárny északi végét egy valamikor legalább négy boltszakaszos, ma már teljesen betemetett pince foglalta el.

A keleti szárny udvari falában találtunk olyan falazat-maradványokat, amelyek korábbiaknak bizonyultak az itt lévő pincéknél. Ezek jelenléte arra utal, hogy az 1618–1619-es építkezések idején esetleg megtartották az akkor már itt álló gabonatarló épületek falainak egy részét.

Az 1652. évi tűzvészben a vár, elsősorban a kaputorony és a nyugati lakószárny megrongálódott, tetőzete leégett. **1653–1657 között** nagyobb mértékű helyreállításra került sor, amikor is a javításokon túl emeletesre bővítették a déli helyiségsort, továbbá átépítették a néhány évtizede elkészült keleti szárnyat. Itt a kétszintes fa tornác helyett – bizonyára tűzvédelmi okokból – téglából falazott folyosót emeltek az udvari oldalon. Sajnos a 17. századi déli szárny tanulmányozásáról végképp le kell mondanunk, de ma még az sem világos, hogy mit gondoljunk a nyugati szárny udvari homlokzata előtt feltételezett folyosóról. Az írott források szerint és a korszakban szokásos megoldások alapján ilyen, az egyes emeleti szobák megközelítésére szolgáló tornác itt is volt, sőt feltehetően a déli oldalon szintén. Ha eddig fa folyosón közlekedtek, a keleti szárnyéhoz hasonlóan – a tűzvész után – ezeket is indokolt lehetett átépíteni. A fennmaradt nyugati szárny előtt ennek ma semmilyen nyoma nincs, egy esetleges régészeti feltárás azonban napvilágra

hozhatja. Ehhez az építési periódushoz kapcsoljuk a II. emelet akkor még beépítetlen, védműként szolgáló külső falazatának néhány nyílását, így mindenekelőtt a délkeleti saroktorony második periódusú, keskeny lőrését, valamint a keleti körítőfalban nyitott, kisméretű, négyszögletes formájú lőrést.

A kutatás mai állása szerint úgy véljük, hogy a következő nagyobb építési periódusban: **1712–1717 között** jött létre a mai északi szárny. Arra, hogy korábban ezen az oldalon állt-e valamilyen objektum, egyelőre nem tudunk válaszolni, ehhez még további kutatásra és ásatásra van szükség.

A 18. századi nagy építkezések során a korábbi várarkot betemették és az épületet és környezetét alapvetően átalakítva fokozatosan alakult ki a ma is ismert kastélyegyüttes.

# TARTALOM

FELD ISTVÁN	Gerő László, a magyarországi tudományos várkutatás meg- alapítója (1909-1995)	5
-------------	--	---

## TANULMÁNYOK

FELD ISTVÁN	Gesztes várának kutatástörténete	9
TOLNAI GERGELY	Újabb adatok a magyarországi erődített templomok adattárához	31
TOMKA GÁBOR	Szendró: egy vándorló vár Felső-Magyarországon	51
DOMOKOS GYÖRGY	Kézműves mesterségek és szerszámaik a végvárakban (16-17. század)	65
OROSS ANDRÁS	Az 1702. évi magyarországi várrombolások (tervezet és valóság)	89

## KÖNYVISMERTETÉS

PAVEL KOUŘIL – – DALIBOR PRIX – – MARTIN WIHODA	Hradý Českého Slezska (A cseh Szilézia várai) <i>Mordovin Maxim</i>	101
---	--	-----

## KUTATÁSI JELENTÉS

KOPPÁNY ANDRÁS – – MENTÉNYI KLÁRA	A körmendi Batthyány kastély főépületének története az eddig kutatások tükrében	155
--------------------------------------	--	-----